

TÜRKMENISTANYŇ MILLI MEDENIÝET «MIRAS» MERKEZI
TÜRKMENBAŞY ADYNDAKY TÜRKMENISTAN MILLI
GOLÝAZMALAR INSTITUTY

ATAMÄLIK JÜWEÝNI

عطا ملک جوينی

ÄLEM EÝELEÝJINIŇ TARYHY

تاریخ جهانگشای جوينی

(MONGOL ÇOZUŞLARY)

I

Pars dilinden terjime eden we
çapa taýýarlan
Aýgözel Geldiýewa

AŞGABAT «MIRAS» 2005

UOK 950

J 83

J 83 Alaýeddin Atamälik Jüweýni.

Älem eleýjiniň taryhy, I jilt, A.: Türkmenistanyň milli medeniýet
«Miras» merkezi, 2005, 192 s.

REDAKTOR

Çary Muhammetjuma

Türkmenistanyň Ömürlik Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň howandarlygynda türkmen dilinde ilkinji gezek neşir edilýän bu kitap XIII asyryň ýazary Alaýeddin Atamälik Jüweýniniň (1226-1282) «Älem eýeleýjiniň taryhy» («Taryhy jahanguşa») atly eseri türkmen taryhyny has dogruçyl we giňişleýin açyp görkezyän eserleriň biridir. Eserde Seljuk türkmen döwletiniň ahyrlaryndaky wakalar Köneürgenç türkmen döwletiniň gülläp ösüşi we onuň mongollaryň basybalyjylykly ýörüşlerine duçar bolan döwürleri beýan edilýär.

Alaýeddin Atamälik Jüweýniniň «Älem eýeleýjiniň taryhy» atly kitaby ilkinji gezek pars dilinden türkmen diline terjime edilip halk köpçüligine hödürlenýär.

TMMMM №53

TDKP № 149

2005

KBK 63. 3(5)

© Türkmenistanyň milli medeniýet
«Miras» merkezi, 2005 ý.
A. Jüweýni, I jilt, 2005 ý.
Aýgözel Geldiýewa, terjime, çapa
taýýarlama, sözsoňy 2005 ý.

***Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistanyň
Ilkinji we Ömürlik Prezidenti
Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň
howandarlygynda neşir edilyär.***

GEÇMIŞIŇ ÝAŇY — GELJEGIŇ DAŇY

Türkmeniň ykbal asmanyndan nur saçýan Garaşsyzlyk halkymyza diňe bir Altyn eýýamyň altyn gapysyny açyp bermän, eýsem onuň asyrlaryň jümmüşinden gözbaş alýan ýol-ýörelgelerini, däp-dessurlaryny, edim-gylymlaryny täzeden dikeltmeklige, medeni we ruhy miraslarynyň il-günüň köňül ganatyna öwrülmegine hem giň mümkinçilik berdi. Bu bolsa häzirkî türkmen döwletiniň berk taryhy binýat esasynda gurulýandygyny alamatlandyrýar.

Türkmen topragy münherçe ýyllaryň dowamynda dünýä medeniýetiniň umumy taryhy üçin ähmiýetli wakalaryň mesgeni boldy. Bu toprak ekerançylyk, maldarçylyk, ylym, medeniýet we sungat sallançagy boldy. Alymlar biziň eýýamymyzdan 6 mün ýyl öň türkmenleriň atababalarynyň öňdebaryjy bilimleri özleşdirendigini nygtaýarlar. Irki ekerançylyk zamanasyndaky türkmen jemgyýetleri Garadepe, Göksüýri, Ýylgynly ýaly oturymly ýerleri — ajaýyp ýadygärlikleri miras goýdy. Gadymy oguz-türkmen döwleti, Parfiýa zamanasy, seljuk türkmenleriniň döreden onlarça döwletleri, osman türkmenleriniň soltanlyklary we beýleki türkmen döwletleri adamzadyň syýasy taryhynda özboluşly adalat baýdagy bolup pasyrdady. Hut şonuň üçin hem Türkmenistany

dünýä taryhynyň ösüşinde Hytaýyň, Mesopotamiýanyň, Müsüriň hatarynda goýýarlar. Ata-babalarymyz dünýä gymmatlyklarynyň arasynda özboluşly, milli öwüşgin bilen lowurdaýan ruhy we medeni baýlyklary bize miras galdyrdy.

Medeni miras — bu perzendiň üstünde kökenek gerýän türkmen enesiniň hüwdüsidir, agras türkmen gojasynyň pendiniň nesihatydur. Mukaddes topragy gany bilen goran gaýduwsyz gerçeğiň iň soňky demdäki wesýetidir, naçar doganyň gerçeğiň jesedini ýuwýan aýy gözyaşydyr.

Medeni miras — bu türkmeniň şan-şöhratdan doly geçmişine buýsanjydyr, şu gününe söýgüsidir, ertirine ynamydyr.

Medeni miras — bu gadymy hem müdimi halkymyzyň asyrlaryň dowamynda hoşalap çöplän paýhas hakydasdyr, şu gününe ygtybarly ynamydyr, ertirine ýol çelgisidir. Mahlasy, medeni miras türkmeniň geçmişidir, barlygydyr, dowamatydyr.

Türkmen halkynyň gadymdan gözbaş alyp gaýdýan edebi akabalarynyň, sungat däpleriniň adalaty, erkinligi, agzybirligi, mertligi we bitewiligi wasp etmedik döwri bolan däldir. Bu gün şol asylyly däpler biziň beýik Garaşsyzlygymyzyň beren süýji miweleri, rõwşen ertiriniň mukaddes umytlary bilen birleşip, türkmen abraýynyň, mertebesiniň has-da belende göterilmegine hyzmat etmelidir.

Ruhnamada belläp geçişim ýaly, *«Biz türkmen halkynyň mirasdüşerleri hökmünde ata-babalarymyzyň taryhyň gatlarynda galan medeni, edebi gymmatlyk-*

laryny tapmalydyrys, täzeden jana getirmelidiris. Bu ata-babalarymyzyň önünde biziň ogullyk borjumuzdyr». Biz ata-babalarymyzyň önündäki şol ogullyk borjumuzy berjaý etmek maksady bilen hem Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezini döretdik.

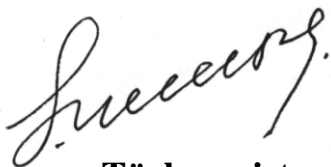
Asyrlaryň gatlaryna siňen medeni mirasymyzy düýpli öwrenmek, Ruhnamanyň ruhunda ylmy esasyda özleşdirmek, dünýäniň dürli künjeginde beýik döwletleri döreden halkymyza degişli miraslary tapmak, olary täzeden jana getirmek, ajaýyp kitaplara öwürüp, gaýtadan halkymyza hem-de dünýä ýaýmak «Miras» merkeziniň işgärleriniň önünde duran gaýragoýulmasyz borçdur!

Eziz halkym!

Siziň eliňizde «Miras» merkeziniň taýýarlan kitaby. Bu kitabyň biziň ata-babalarymyzyň döreden ruhy we medeni gymmatlyklaryna teňne kalbyňyza teselli berjekdigine ynanýaryn. Käbelerimiz hem kyblalarymyz hakyndaky ýüreklerimiziň töründäki gyzgyn söýginiň oduny alawlandyrjakdygy mende ýakymly duýgy döredýär.

«Miras» merkeziniň çykarjak kitaplarynyň höwruniň köp boljakdygyna ynanýaryn we oňa ak ýol arzuw edýärin.

Işiň rowaç, ýollaryň ýagty bolsun!

**Türkmenistanyň Prezidenti
Saparmyrat TÜRKMENBAŞY.**

MONGOLLAR ÇINGİZ HANYŇ DÖWLETINDEN ÖŇKI DÖWÜRDE

Bagt guşy bir kişiniň penasynda özüne höwürte tutunsa, şumbagtlyk owazy bolsa başga bir adamyň öýüni mesgen tutunsa, bu ikisiniň tapawudy örän uludyr. Biri aňrybaş hoşbagtlylykdadyr, beýlekisi bolsa çäksiz betbagtlykdadyr. Hoş ykballynyň mümkinçilikleriniň azlygy we ýeter-ýetmezligi onuň üstünlige ýetmegine böwet bolmaz, tersine, betbagt kişiniň mümkinçiligi, baýlygy hernäçe köp bolsa-da, onuň agdarylmagynyň önüni alyp bilmez. Şeýle ýagdaýda ynsanyň akyly-da, ugurta-pyjylygy-da täsir etmez. Eger hilegärlik, dereje we baýlyk bilen bir işiň önüni alyp bolsady, onda döwletlilik şalaryň nesilşalygyndan geçip başgalara ýetmezdi. Haçanda olaryň döwletiniň agdyrylmagynyň nobaty gelip ýetende ne ugurtapyjylyk ne dogatilsimler, ne-de leşgerdir haýbat olaryň dadyna ýetişmez. Biziň şu aýdanlarymyza Çingiz hanyň döwletiniň döremezinden öňki döwürde mongol kowumlarynyň nä derejede pes bolandyklary güwä geçýär. Emma häzir, ýagny olaryň bagt akabalary maksat-myrat aryklaryndan akyp, umman derýa ýaly goşuny olaryň öz döwürleriniň sütümkär «Hysrowlary» bolan meşhur şalaryň öýlerinde mekan tutandygyny görüp, bu meselä göz ýetirse bolar. Zamana, gör, nädip olaryň eline düşüpdur we jahan bu jemagatyň elinde, gör, neneňsi hala duçar bolupdyr.

Tatarlaryň bolýan mekany ekerançylygyň bitmeýän ýerleridir. Olaryň meýdanynyň çäkleri bolsa sekiz aýlyk ýoldur. Olar

gündogarda Hytaý welaýaty, günbatarda Uýgur welaýaty, demirgazykda Gyrgyz we Seleknáý hem-de günortada Tenket, Tibet bilen goňşudyr.

Çingiz handan öň mongollaryň ne bir ýolbaşçysy, ne-de häkimi bolupdyr. Taýpalar biri-birlerinden aýry bolupdyrlar we olar özara ylalaşyp, birleşip bilmändirler. Olaryň köpüsi öz aralarynda oňuşman, birek-birege duşmançylyk gözleri bilen garapdyrlar we köp halatlarda biri-birleriniň üstüne garakçylyk çozuşlaryny edipdirler. Olar talaňçylygy we garakçylygy merdanalyk hasaplapdyrlar.

Hytaý hany olar bilen gepleşik geçiripdir. Mongollaryň geýimleri itiň we ýyrtýjy haýwanlaryň derisinden taýýarlanylýpdyr. Ýygi-içgileri hem şolaryň hem-de beýleki haram haýwanlaryň eti bolupdyr. Olar ýyrtýjy haýwanlaryň süýdünü içipdirler we iýmitleri «gusuk» diýlip atlandyrylýan sosna şekilli agaçlaryň miweleri bolupdyr. Bu agaç hemme ýerde gögermän, daglyk ýerlerde ösýän bolmagy mümkin.

Olaryň uly emirlerini alamatlandyryýan zatlaryň biri, atlarynyň üzeňnesiniň demirden bolmagydyr.

Herniçik bolsa-da şeýle kynçylykda ýaşalýarka, Çingiz hanyň bagtyýarlyk baýdagy parlanda, olar darlykdan düzlüge, zyndandan bossanlyga, garyplykdan şatlyga, azap mekanyndan Firdöws¹ jennetine ýetipdirler. Olaryň geýimleri ýüpekden, iý-mitleri ir-iýmişlerden, miwelerden bolup, «Guşlaryň etlelerinden we islän miwelerinden özleri saýlap iýerler»² diýen aýata laýyklykda ýaşapdyrlar. Söwda harytlary günbataryň in alysdaky ýerlerinden olara tarap çekilipdir we gündogaryň çetki ülkelerinde gaplanan harytlar olaryň öýlerinde açylypdyr hem-de olaryň ýanhaltalarydyr jübüleri baýlyklardan doly bolupdyr.

¹ Jennetiň in ýokary derejeli ýeri.

² Gurhanyň 100-nji («Ýüwürük atlar») süresiniň 19-njy aýaty.

Eşikleri altyndyr merjenler bilen bezelip, bazarlarynda gymmat bahaly daşlar we mata-marlaklar örän arzan bolupdyr. Eger şol harytlardan köp mukdarda başga ýerlere äkidilip, iki esse baha goýlup satylsa-da, bu harytlar mongol ölkelerinde azalar ýaly däl. Bu mekana mata, haryt getiren her bir adam gurçuklara däne we umman derýasyna suw berýän adam ýalydy.

Olaryň ülkesinde ekerançylyk giň gerim alypdyr. Her kim giden bir ýaýlanyň eýesi bolupdyr. Iýer-içer ýaly zatlary artyk bolup, Çingiz hanyň döwletiniň bereketi Jeyhun derýasynyň suwy dek daşypdyr. Çingiz hanyň we onuň hanlarynyň başda durmagynda mongollar garyplykdyr pukarlykdan şeýle bir bolçulyga we abadançylyga ýetipdirler welin, şonuň bilen birlikde beýleki taýpalar hem öz işlerini düzgün-tertibe salypdyrlar we durmuşyň hözirini görüpdirler.

Olaryň bir wagtlar kerbasy¹ matasyndan düşek ýazmaga mümkinçilikleri hem bolmandy. Häzir bolsa in azynyň oljasy elli ýa otuz mün halta kümüşden ýa-da altyndan habar berýärdi. Her bir halta baş ýüz mysgal altyn ýa kümüş sygýandygyny aýtmagymyz gerekdir. Her haltanyň bahasy, takmynan, rukni² dinarynyň ýetmiş başisine barabar bolupdyr.

¹ Kerbasy — pes hilli kendir mata.

² Rukni – Rukneddöwle Deýleminiň döwründe zikgelenen altyn pul.

ÇINGİZ HANYŇ AÝAGA GALANDAN SOŇRA GIRIZEN TERTIP-DÜZGÜNLERI

Hudaýtagala Çingiz hany özüniň beýleki ýaşytdaşlaryndan danalykda we akyl-paýhasda artyk tutupdy. Beýleki patyşalarydyr mäliklerden öňe geçip, agalyk sürmeklik babatynda hem-de özüňe erk etmeklik we çydamlylyk babatynda-da ony özgelerden ileri tutupdy. Şuňa laýyklykda, her gün ol basyp alan döwletleriniň kanunlaryny çykarmakda we olary edara etmekde gadymy patyşalaryň, geçen kaýsardyr¹ hanlaryň dolandyryş usullaryny öwrenmän işe girişýärdi. Ýurtlary basyp almakda ýa-da duşmanlary ýazgaryp, yhlasly bendeleri götergilemekde edilýän her bir işler onuň hut özüniň garaýyşlarynyň netijeleri we miweleridi. Kynçylyklary çözmekde we çykgynsyz ýagdaýlardan üstünlik bilen çykamakda kämil ugurtapyjylyga eýe bolan Isgender hem eger onuň döwründe ýaşan bolsa, şübhesiz, onuň akyl-paýhasyndan görelde alardy we oňa boýun bolmagyň ýeke-täk çözgütdigine göz ýetirerdi. Bu meselede mundan aýdyň delilnama bolup bilermi. Ol özünden güýçli ýiti penjeli duşmanlaryna hem-de şan-şöhraty uly goşunly garşydaşlaryna özüniň az sanly goşuny bilen baş göterdi we Maşrykdan Magryba çenli üstün çykdy. Kim-de kim onuň garşysyna topalaň turuzmagy kellesine getirse, bir perman bilen ony we onuň tarapdarlaryny, mal-emlägini, perzentlerini, goşunyny we ýeri-

¹ Kaýsar — patyşa.

ni ýeriň ýüzünden goparyp taşlaýardy. Şeýle-de ol kim-de kim, esasan hem, yslam ýurtlaryndan, ýagny Türküstanyň serhedinden tä Şamyň çetki serhetlerinden haýsydyr bir ýurduň patyşasy, emiri ýa-da bir şäheriň ýaşulusy onuň permanlaryndan boýun gaçyrsa, onda olaryň ähli tohum-tiji we dogan-garyndaşydyr kowumy bilen ýok edýärdi. Her bir basyp alan ýerleriniň ýüz münläp ilaty bolan bolsa-da, olaryň üstünden Çingiz han geçenden soňky sany ýüze hem ýetmändir. Bu sözleriň dogrudygyna öz ýerinde aýdyljak şäherleriň taryhy baradaky gürrüňimizde göz ýetirersiňiz.

Çingiz han islegine laýyklykda öz kellesinde näme pikiri bolsa şol hem kanun, sözi bolsa, perman bolmaly diýen düşünjeden ugur alýardy.

Çingiz han tatar kowumy bisowat bolanlygy üçin mongol çagalaryna uýgurlardan ýazyp-bozmaklygy öwrenmekligi buýruk beripdir. Şol döwürler ähli ýasalary¹ düýrlenen kagyzlara ýazypdyrlar we oňa «Beýik ýasanama» diýip at goýupdyrlar. Haçanda bir han tagtda oturýança we uly bir goşun taýýarlanýança ýa şazadalar ara alyp maslahatlaşýança hem-de döwletiň hanlarydyr emirleri belli bir karara gelyänçäler, beýik ýasanamaly kagyzlary patyşalaryň hazynasynda goýupdyrlar. Goşunyň nähili usulda dörändigi, şäherleriň ýumrulmagy we abadanlaşdyryşy hem şol ýasanamada öz beýanyny tapypdyr.

Çingiz şol döwürlerde özüne birigen mongol taýpalarynyň her hili ýaramaz döp-dessurlaryny ulanyşykdan aýyrды, tersine başga adatlary berkitdi. Şeýlelikde, olaryň köpüsi şerigatda oňlanylýandyr. Çingiz adamlary çagyrmak we boýun egdirmek üçin etraplara iberen permanynda olaryň öz goşunyň köplügi bilen gorkuzanokdy, emma işleriniň soňunyň erbet boljakdygyny gulaklaryna guýýardy.

¹ Ýasa – höküm, perman.

Çingiz hiç bir dine we mezhebe uýmandyr. Şonuň üçin hem ol ýndarmalykdan we bir mezhebi başga bir mezhepden ýokary saýmakdan daş durýardy. Emma ol her taýpanyň ulamalaryna we dindarlaryna hormat goýupdyr hem-de olary hudaýa ýakynlaşmakda aralykçy diýip düşünişdir. Musulmanlara peslik gözi bilen seredip, hristianlary we butparazlary bolsa hormatlapdyr. Onuň perzentleri ýürekleriniň islän dini mezheplerini saýlapdyrlar. Käbirleri yslam dinini, galanlary bolsa hristian dinini saýlap alypdyrlar. Bir topary hem butlara uýmaklygy özlere hünär edinipdirler we ýene-de bir kowum ata-babalarynyň ýörelgelerine ýapyşypdyrlar we hiç bir garaýşa uýmandyrlar.

Lakamlar, derejeler babatda hem Çingiziň adaty bolupdyr. Kim tagtda otursa, diňe şol «han» ýa «kagan» lakamyny alyp bilipdir. Onuň ogullary we doganlary bolsa, adatça, öz atlary bilen tutulýardylar. Hat-petek alşanlarynda hem şol usulda ýüzlenipdirler. Soltan bilen ýönekeý halkyň arasynda hem hat-petek alyşmaklyk bolupdyr. Olar aýtjak zatlaryny gysgaça beýan edipdirler we haty kyn sözleri, artykmaç lakamlary ulanman ýazmaga çalşypdyrlar.

Çingiz hanyň tatar goşuny we ol goşunyň düzümi barada Adam ata döwründen häli-häzire çenli hiç bir taryhçy we ýazyjy hiç bir kitapda bellän däldir. Onuň goşuny durmuşyň sowugyny, yssysyny, ajysyny dadan goşunlardyr. Olar kynçylykly döwürde sabyr-takatly, üstünlikli döwürde bolsa şükür ediji ekenler. Olar ne haka ymtylýardylar, ne-de girdejä. Bu bolsa goşuny tertip-düzgüne salmagyň iň oňat usulydyr hem-de iň gowy däbidir. Olar hüjüm etmeli pursatlarynda ýolbars kimin gaýduwsyzdylar, söweşden boş wagtlary bolsa, goýun kimin ýuwaşdylar. Elbetde, şeýle bolmak goşunyň iň gowy tarapydyr. Bu goşun adamlaryň hyzmatynda bolup, adamlar hem onuň çykdaýylaryny üpjün etmäge kömek edipdirler. Şeýdip, olar

kupjur¹ we dürli salgytlar tölemekde hem çaparhananyň gerek-ýarak esbaplaryny taýýarlamakda artykmaçlyk etmeýärler. Olaryň ählisi kiçi bolsun ýa uly, ýa-da baý we pukara, hojaýyn we nöker, tapawudy ýok, gerek ýerinde we wagtynda gylç urujydylar, naýza zyňygy we ok atyjydylar. Zerur wagtly her kim ýaraglaryň dürli görnüşleri bilen söweşe taýýarlanyp, tapdan düşmän, başardyklaryndan uruşmak bilen bolýardylar. Synag günleri berk tertip we uruş-ýarag esbaplary bilen özlerini görkezipdirler. Uruş döwründe hem şunuň ýaly bolupdyr. Bu işe diňe erkekleriň özlери gatnaşman, eýsem, olaryň aýallary hem gatnaşypdyrlar. Ärleri tarapyndan belli bir hukuklara eýedikleri sebäpli, olar ýok wagty diňe bir hojalyga seretmän, gerek wagty hatda ellerine ýarag alyp, öýlerini hem gorapdyrlar.

Tatar goşunynyň düzümi şeýle bolupdyr: toparý on-ondan bölüpdirlär we her bir dokuz adamyň üstünden onunjy bir adamy emir edip goýupdyrlar. On emiriň içinden bir emiri bolsa ýüzlük emiri edip belläpdirlär. Şeýlelikde, ýüz emir Çingiziň permany astynda bolupdyr. Müň adama çenli goşun şu tertipde düzülipdir we şeýle münlükleriň sany münlerçe sanlara ýetipdir. Şu aralykda hem bir adamy on mün adama baş edip goýup, emir tümen² diýip at beripdirler. Şu tertipde her bir önüne gelen işi emir tümen öz gezeginde münlük emire geçiripdir. Münlük emir işi ýüzlük emirleriň arasynda des-deň bölüpdir. Goşunda mülkdarlyk işi bolupdyr. Olara ne baýlyk, ne-de tarapgöýlik täsir edýärdi. Goşun gije ýa gündiz, tapawudy ýok, pylan sagatda pylan ýerde bolmaly diýilse, gijä galman şol ýerde göz açyp ýumasy salymda taýýar bolmalydy. Çünki «Her bir adam üçin ajal bardyr. Bes, haçan ajaly ýetse, bir sagat yza hem, öňe hem sürüp bilmezler»³. Başgaça aýdanymyzda, per-

¹ Kupjur – mal-garalar bilen baglanyşykly salgydyň bir görnüşi.

² Emir tümen — ähli goşunyň serkerdebaşysyna şeýle at beripdirler.

³ Gurhanyň 8-nji («Syrat») süresiniň 34-nji aýaty.

mana boýun bolmak şeýle bir derejede berkdí welin, eger-de ýüzlük goşunyň emiri bir ýalňyşlyk goýberen badyna, han bilen onuň arasy günbatar bilen gündogar ýaly bolsa-da, perman boýunça onuň öz temmisini almagy üçin atly iberilmelidi. Eger başyny almaly bolsa, başyny alardylar, maddy temmi bermeli bolsa maddy temmi bererdiler.

Çingiz hanyň ýörelgesi beýleki patyşalaryňka meňzemändir. Ol emirleriniň ýekejesiniň hem at ýatagynda hatda on at hem bolsa-da, «bu adam dildüwşük gurnar» diýen şübhe bilen gezipdir. Tutuş bir goşuny bolan emir-ä beýlede dursun, hatda az sanly atydyr dowary bolan emir hem yzarlanypdyr. Sebäbi islendik emiriň gozgalaň etmegi ýa-da duşmanyň hüjüm eden wagty ýa-da duşmana hüjüm edilen pursat goşuny taýýarlamak üçin ýa-da hazynany goşunyň üpjünçiligi üçin diýen bahana bilen öz kisesine urmagy daş däl. Salgyt alynýan wagty sanlary münlerçe köpeldip, söweş mahaly bolsa goşun hatarlary boşap, uruş meýdanynda hiç kimiň galmazlygy mümkindir. Bu bolaýjak ýagdaýy şu aşakdaky tymsala meňzetmek bolar. Çopanyň hasap bermeli wagty gelip ýetende hasapçy ondan:

— Birnäçe goýnuň ýetenok? — diýip soraýar.

Çopan:

— Nädip ýetenok? — diýýär.

Hasapçy:

— Hany, depderiňi görkez – diýýär.

Onda çopan:

— Men size depderiň hasabyny görkezmeli däl-de, goýunlarymyň hasabyny bermeli! — diýip jogap beripdir.

Ine, bu waka patyşanyň leşgeri barlag edýän wagty köpräk hukuk hem pul almak üçin goşuny bolşundan köp görkezip, san taýdan dogry çykar ýaly ikiýüzlülük edýän emiriň hereketidir.

Goşunda başga-da birnäçe kada-kanunlar bolupdyr. Müňlük, ýüzlük we onluk goşunyň garamagynda bolan adamyň go-

şundaky öz ornuny terk etmäge ýa-da başga birini penalamagada haky bolmandyr. Şol bir wagtda başga bir adamyň hem ony gizlemäge haky bolmandyr. Kim-de kim bu permana garşy çyksa, ol adamy köpçüligiň önüne çykaryp öldüripdirler. Şeýle-de jenaýatça öz öýünde gizlenmäge rugsat beren adamy hem jezalandyrypdyrlar. Şu sebäpli hiç bir adamyň bu hili işi etmektige bogny ysmandyr. Hatda şazada hem bir adamy gizlemäge het edip bilmändir. Olar kanuna bäs-bütün tabyn bolupdyrlar.

Goşunda ýene-de bir düzgün bolupdyr. Nirede aý ýüzli owadan gyzlar bolsa, olary bir ýere jemläpdirler hem-de onluklardan ýüzlüklere ýetirip, şol tertipde gyzlary emir tümeniň ýanyna iberipdirler. Ol hem gunçalary güllerden saýlap alýan dek, gyzlaryň has gözellerini saýlap, hanyň we şazadalaryň huzurny akidipdir. Ol ýerde-de gözeller ýene-de gözden geçirilipdir. Şondan soňra olaryň köpüsi hanyň heremhanasynda orun tapypdyrlar. Galanlaryny bolsa hyzmatkär hökmünde köşklere iberipdirler.

Çingiz han aw-şikary durmuşyň manysy hasaplapdyr. Awy öwrenmegi zerur hasaplapdyr. Awçylaryň bir awa düş gelenlerinde nähili ýol bilen ony awlamaly, nädip hatar düzmeli we adam sanyna görä haýsy usul bilen awy gabawa almaklyk ýaly usullary öwrenmekligi hökmany hasaplapdyr. Aw etjek bolanlarynda birnäçe adamy awuň görnüşlerini we mukdaryny bilmeklik üçin iberipdirler. Üstesine-de, aw-şikara isleg bildirip, goşunyň işlerinden saplanyp, wagt tapsalar, goşuny hem bu emele höweslendiripdirler. Elbetde, bu emelde Çingiz hanyň awa bolan höwesi däl-de, onuň esasy maksady adamlary ok atyp, söweş usullary bilen tanyşdyrmakdy, kynçylyklara döz gelmekligi öwretmekdi.

Han aw-şikar etmek isleýän wagty, adatça, gyş paslynda leşgeriň ordanyň töwereginde taýýar bolmaklaryny buýurýar. Soňra onuň permanyna görä, her on adama aw ediljek ýerde

degişli ýarag esbaplaryny taýýarmaklyk tabşyrylýar. Soňra goşunyň sag, çep ganatlary we merkezini belläpdirler hem-de olary uly emirlere tabşyrypdyrlar. Han öz aýallary, kenizleri we azyklary bilen ýola düşýär. Olar bir, iki, üç aýyň dowamynda aw halkasyny gysýarlar. Soňra ýuwaş-ýuwaşdan aw awlamaklyk işine başlaýarlar, awuň gabawdan çykamazlygy üçin hüşgär bolýarlar. Eger aw gabaw halkalaryndan çykyp gaçaýsa, aw awlamakda şowsuzlyklarynyň we goýberen kemçilikleriniň sebäplerini derňeýärler. Derňewden soň, goşunyň kem-käslikleri ýüze çyksa, onda emirler münlük, ýüzlük we onluk toparlaryň serkerdelerini gamçylapdyrlar. Hatda ýalňyşlyk goýbereni ölüm sezewar eden wagtlary hem köp bolupdyr. Gabaw halkasyny berk goramazlyk (olar muňa nerke diýipdirler) ýa-da säher ýalňyşlyklar üçin uly temmi berilýän eken.

Awda şeýle döp bolupdyr. Iki-üç aý, aw üçin niýetlenilen süri gije-gündiz awçylar tarapyndan yzarlanylypdyr. Ýörite goýlan adamlar işiň gidişini hana ýetirip durupdyrlar we aw meýdanynyň kemçilikleridir artykmaçlyklary barada gabaw halkasy daralyp, biri-birine birleşýänçä habar beripdirler. Şu aralykda tanaplary iki-üç parsaň¹ aralykda biri-birine daňyp, gabaw halkasynyň daş-töweregine çekýärler we keçeleri ýazyp hem-de goşun halkasynyň çäginde egin-egne berip durupdyrlar. Gabaw halkasynyň ortarasyna ýyrtýjy we wagşy haýwanlaryň dürli-dürli görnüşleri düşýär. Ýyrtýjylaryň nagra tartmalary we beýleki haýwanlaryň gyk-da waklary al asmana galýar. Gabaw halkasynda ýolbarslar we gulanlar, keýikler we tilkiler, möjekler we goçlar biri-birleri bilen bile bolýarlar. Soňra gabaw halkasy şeýle bir derejede daralyp, ondaky haýwanlaryň hereket etmäge mejaly galmadyk wagty, ilki han öz has ýakyn adamlary bilen bir sagatlap peýkam atyp, aw-awlamak bilen

¹ Parsaň — ölçeg birligi bolup, bir parsaň 6 km barabar.

meşgul bolýar. Han ýadansoň, bir belent depä çykyp, şazadalaryň aw edişine tomaşa edipdir. Şazadalardan soň, tertip boýunça hanyň perzentleri, soň emirleri, ahyrsoňy bolsa ýönekeý adamlar awa başlapdyrlar. Bu iş bir-iki sany ýaraly haýwanlardan başga ähli haýwanlar gyrylýança dowam etdirilýärdi. Aw mahaly ýaşulularyň biri haýwanlara şepagatçy bolup, hanyň ýanyna baryp, haýwanlaryň yzy ýitmez ýaly, olardan diri galanlaryny köpelmekleri üçin goýbermegi haýyş edipdir. Awdan soň awlanan haýwany sanaýarlar. Eger olaryň hemmesini sanamaga wagt bolmasa, onda diňe ýyrtyjylaryň we gulanlaryň sanyny belli edip, galanlary sanalmandyr.

Meniň bir dostumyň gürrüňine görä, gyş aw möwsümünde kaganyň hökümdarlyk sürýän wagty awa-şikara çykylypdyr. Kagan döp boýunça bir beýikligiň üstünde aw sahnasyna tomaşa edýän eken. Her-hili haýwanlar onuň tagtyna tarap rowan bolup, kömek hem dileg perýadyny asmana göteripdirler. Kagan ähli haýwanlary azat etmekligi buýurýar. Soňra onuň buýrugy bilen hytaý ülkesinde bir aw meýdanyny gurup, onuň daş töweregine agaçdyr palçyk bilen haýat çekilipdir we girelgeler goýlupdyr. Daş ýerlerden köp haýwanlar bu meýdana getirilip, şol meýdanda awlanypdyr.

Şu usulda Çagataý¹ hem Almalyk we Kanas ülkelerinde aw meýdanyny gurdy. Emma ondan soňkular öňki düzgünde aw awladylar.

Mongol döp-dessurlarynyň ýene-de biri nusga alarlykdyr. Bir adam aradan çykça, onuň emlägidir mirasy köp ýa az bol-sun, tapawudy ýok, döwletiň haýryna geçirilmändir. Hiç kimiň ol baýlyga eýe çykmağa haky bolmandyr. Eger ölen adamyň mirasdüşeri bolmadyk ýagdaýynda onda mirasy onuň şägirdine ýa-da nökere beripdirler. Hulagu meni kanuna gözegçilik et-

¹ Çagataý — Çingiz hanyň ogly.

meklik üçin Bagdada iberen wagty, men mirasy döwletiň hazynasyna geçirmek dessuryny we Tester, Baýat ülkelerinde gadym zamanlardan bäri dowam edip gelýän salgytlary ýatydym. Şuňa meňzeş ýasalar örän köp bolup, olaryň hersiniň beýany uzaga çeker. Şonuň üçin gysgaça aýtmak bilen çäklendim.

Haçanda ýurt giňelende degişli hat-petekleri ibermek, dürli wakalardyr hadysalary beýan etmek, şonuň ýaly-da gündogardan günbatara, günbatardan gündogara daşalýan harytlary, ýükleri goramak üçin çaparhanalar açylypdyr. Çaparhanalaryň çykdaýylary aşakdaky ýalydy. Adam, haýwan, suw, nahar we başga-da gerekli bolan zatlaryň çykdaýylary on münleriň arasynda paýlanyldy we her iki on münlüge bir çaparhana berildi. Şeýdip, adam sanyna we on münlükleriň mukdaryna görä, gerekli adamlar taýýarlanylýardy. Mundan başga-da adamlar hem goşun kynçylyk çekmez ýaly ilçileriň öz ülkelerinden daşlaşmazlygyny karar etdiler. Çaparhanalara hem haýwanlary goramak barada berk permanlar berildi. Başga-da kada-kanunlar bolup, olar barada gürrüň etmek gaty uzaga çeker. Ähli kemçilikler aradan aýrylar ýaly her ýyl bu çaparhanalara maglumatlar iberilýärdi. Şol maglumatlaryň içinde ýurtlarynyň basylyp alnyşy hem gürrüň berilýärdi. Şular ýaly üpjünçilik işlerinden başga-da, kupjur atly salgyt bolup, ol çaparhanalar üçin ilatdan ýygmanylypdyr.

ÇINGIZ HANYŇ AÝAGA GALMAGY, JAHAN PATYŞALARYNYŇ DÖWLETLERINIŇ ONUŇ YGTYÝARYNA GEÇMEGI

Mongol taýpalary örän köp bolupdyr. Olaryň iň ulusy we meşhury kyýatdyr. Çingiz hanyň ata-babalary bu taýpanyň ýolbaşçylary bolupdyrlar. Çingiz hanyň asyl ady Demirçyn bolupdyr. Çingiz han jahanyň dörtdeň bir böleginde höküm sürmezinden öň, Uneg han¹ kereit we sekiz kowumlarynyň ýolbaşçysy bolupdyr. Şol zamanlarda bu kowumlar özüniň güýç-kuwaty, goşunynyň üpjünçiligi, taýýarlygy we san nukdaýnazarýndan beýleki kowumlardan öňde durupdyr. Ol döwürler bu kowumlar biri-biri bilen arkalaşmaýardylar we birek-birege tabyn bolmaýardylar. Çingiz han ýigit çykyp, gylyç urmaga gaty ezber bolup, deň-duşlarynyň arasynda güýç-kuwatda we batyrçaýlykda saýlanypdyr. Ol Uneg hanyň ýanyna gidip-gelýärdi we onuň bilen dostluk gatnaşygyny açypdy. Uneg han onuň akyl-paýhasyny, güýç-gaýratyny, haýbatyny gören wagty onuň gaýduwsyzlygyna haýran galýar. Oňa hormatdyr sylag bildirip, ähli ilatyň ygtyýary oňa degişli bolýança we baýlygy köpeliýänçä gün-günden onuň derejesini ösdürmeklige we ornuny ulaltmaklyga çalyşýar. Uneg hanyň ogullarydyr doganlary

¹ Uneg han – Hytaýça «Wang» sözüniň mongolça aýdylyşy bolup, bu söz «şazada» diýmekdir. Onuň hakyky ady Togruldyr. Kâbir çeşmelerde bu at «Wan han» diýlip hem getirilýär. Uneg han kereit we sekiz kowumlaryna ýolbaşçylyk edipdir.

hem-de onuň ýakynlarydyr ýaranlary Çingiz hanyň Uneg hana biçak ýakynlygy sebäpli görüplik edip başlaýarlar. Olar dildüw-şük gurnamaga başlaýarlar. Gizlinlikde ol barada gürrüň edýärdiler we halkyň ýüreklerindäki Çingiz hana bolan meýli howply hasaplaýardylar. Uneg hanyň ýüregine hem gorky düşüp, ol Çingiz handan gorkusyna hilegärlige ýüz urdy. Uneg hanyň topary mekirlik we hilegärlik bilen Çingizi ýok eder ýaly şeýle bir hetden aşmalar etdiler hem-de, bir gije ondan dynmaklyk kararyna geldiler. Emma Hudaýtagala Çingiz hany hemişe goldap durdy. Şonuň üçinem bu dildüwşük esasynda Çingiz hanyň ýoguna ýanylmaly gün Uneg hanyň Bada we Kenek atly ogullary kakalaryndan gaçyp gidýärler. Şol sebäpli-de Unegiň bu guran dildüwşügi amala aşmady. Çingiz han özbaşdak hereket etdi we öýlerden öz kowumyny çykardy. Säher bilen öýleri basyp alanlarynda olaryň boşduklaryny gördüler. Bu barada dürli rowaýatlar bar. Ýöne wakanyň gysgaça beýany şeýledir:

Uneg han özüniň köp sanly kowumy bilen Çingiz hanyň yzyndan gitdi we Çingiz han az sanly goşuny bilen Baýajune diýlip atlandyrylýan çeşmäniň başynda onuň bilen duşuşdy. Uly garpyşmadan soňra, Çingiz özüniň az sanly adamlary bilen Unegiň äpet goşunyny gaçyrdy we bol olja eýe boldy. Bu waka 599¹-njy ýylda bolup geçdi. Şol gün Çingiz han aşaky gatlak bolsun ýa ýokarky, gulam bolsun ýa emir, türklerden başlap, tä täjiklerdir hindilere çenli ýeňişde paýy bolan ähli adamlary ýazga geçirmeklerini buýurýar. Çingiz han Uneg hanyň şol iki ogluny tarhan² etdi. Tarhanlyga eýe bolan adam dürli görnüşli salgytlardan boşadylypdyr we öz penjesine alyp bilen baýlygý-

¹ Milady ýyl hasabynda 1202-nji ýyla gabat gelýär.

² Tarhan – türk hanlar köşkdäki käbir meşhur adamlara şeýle dereje beripdirler. Tarhan birnäçe ygtyýarlyklaryň eýesi bolup, salgytdan boşadylýar we kazyýete çekilmeýär. Haýsydyr bir söweşde alan zadyny öz adyna geçirmäge haky bolup, artykmaç hak-hukukdan peýdalanypdyr.

ny jedelsiz öz adyna geçipdir. Bularyň hiç-hili wagt bellenilmezden we rugsat soralmazdan, islän wagtlyry köşge girmäge hukuklary bolupdyr. Çingiz han täze tarhanlara goşun we adam, hetdi-hasaby ýok atlary berdi hem-de olara köp mukdar-da hak belledi we dürli görnüşli ajaýyplyklary bagyş etdi. Şol iki tarhan öňki goýberen ýalňyşlarydyr günäleri üçin sorag edilmekden boşadylmaly diýlip buýruk berildi. Bu buýruk olaryň dokuz nesline çenli güýjünde bolmaly we berjaý edilmeli diýlip karar edildi. Häzir ol ikisiniň nesilleri örän köpeliş, döwletiň dürli ülkelerinde ýaşaýarlar hem-de patyşalar tarapyndan hormatlanýarlar we sylanylýar. Şol gün Çingiz hana kömek etmek üçin gelen başga kowumlaryň her haýsysy özlerine mynasyp orun tapdylar. Olaryň käbirleri «Zamananyň patyşalary» boldular, ýene bir topary bolsa uly wezipelere ýetip, bu jahanyň şöhratlylarynyň hataryna girdiler.

Çingiz han goşuny güýçlenen döwürlerinde Uneginň üstüne goşun iberdi. Olar bir-iki gezek biri-birleri bilen söweşýärler we her gezek hem Çingiz üstün çykýar. Uneg ýeňilýär we Çingiz onuň kowumynyň ählisini, hatda aýallarydyr gyzlaryny-da ýesir alýar. Ahyry buýruga laýyklykda Uneg han öldürildi.

Bu ýeňişden soňra Çingiz hanyň işleri şowly boldy we beýleki taýpalara ilçi iberýär. Oýrat, goňrat ýaly taýpalardan boýun egenler emirlikdir soltanlyk derejesine ýetdiler. Beýleki boýun egmezekler bolsa gylyçdyr gamça sezewar boldular. Şonuň üçin köp kowumlar Çingiz hana tabyn boldular.

Çingiz han bu ýeňişden soňra täze döp-dessuryň we tertip-düzgünleriň düýbünü tutdy. Ogurlyk, zyna ýaly gabahat işleriň we erbet adatlaryň kökünü gyrdy.

Şol döwürler ähli mongollardan şeýle rowaýaty eşitdim:

Şol ülkeleriň in sowuk ýerlerinde daglarda-düzlerde ýalaňaç gezip ýören bir adam peýda bolupdyr. Ol adam: «Men Hudaý bilen sözleşdim, ol maňa: «Men ýer ýüzüniň ähli ýerini Demir-

çyna we onuň perzentlerine berdim we oňa Çingiz han diýip at berdim» diýdi» diýipdir.

Şuňa laýyklykda Demirçyn näme aýtsa-da, adamlar onuň diýeninden çykmaýardylar. Şol sebäpli onuň işi ýokary göterildi we yzyna eýerijileriniň köpelmegini gazandy hem-de onuň ýaşayan ülkesiniň adamlary artdy. Şuňa laýyklykda onuň kellesinde hökmürowanlyk pikiri peýda boldy. Çingiz han ol töwerekleri gozgalaňçylardan saplan, gysga wagtynyň içinde we ähli taýpalaryň goşuny onuňky bolandan soň, ilçileri Hytaýa iberdi. Ondan soňra özi hem hereket etdi we Hytaý patyşasy Altyny öldürdi we Hytaý döwletini eýeledi. Assa-ýuwaş beýleki döwletleri hem basyp aldy. Olaryň hersi barada öz ýerinde aýratynlykda gürrüň bermek isleýärim.

ÇINGIZ HANYŇ OGULLARY

Çingiz hanyň aýallaryndan we kenizlerinden ogul hem-de gyz çagalary köp bolupdyr. Uly aýalynyň ady Ýesunjin bike bolupdyr. Mongol döp-dessuryna laýyklykda, bir atanyň çagalarynyň abraýy olaryň ejeleriniň tutýan ornuna bagly bolupdyr. Ene nähili uly orunda bolsa, onuň çagalary hem hanyň beýleki çagalaryndan tapawutlanypdyr. Bu aýaldan Çingiz hanyň dört çagasy bolupdyr. Dört ogluň her biri döwletiň möhüm işlerine bellenilipdir, hakykatda bolsa olar ýurduň dört sütüni bolupdyrlar. Tuly atly iň uly ogly aw işlerine emirlik etmeklige bellenilip, mongollarda bu kär möhüm hem-de degerli hasaplanylýpdyr. Ondan kiçi bolan Çagataý ýasanyň, ýagny adyl kazyýetiň emirligine we düzgün esasynda kanunlaryň ýerine ýetirilişine, borçnamalara, temmi bermeklige gözegçilik etmäge hem-de hata iş edýän adamlaryň jenaýatlaryny takykklamaklyga bellenilýär. Oktaý döwletde geçirilýän ýygnaqlara, Tuşy bolsa goşuny üpjün etmeklige hem-de goşuny tertip-düzgüne salyp berkitmeklige emir bellenilýär.

Çingiz Unegiň işinden doly saplanandan soňra, golastyna dürli kowumlary zorluk bilen girizensoň, öz agalygy astyndaky ähli ülkeleri öz ogullarynyň arasynda paýlaýar. Goşundan hem hersine paý berýär. Soňra bolsa ikitaraplaýyn ylalaşyk tohumy oglanlaryň, doganlaryň we garyndaşlaryň synalarynda miwe getirýänçä, doganlaryň arasyndaky dostlugy we ýürekdeşligi saklamaklyga çalyşýar. Şu niýet bilen ol tymsallar bilen ogul-

laryna öwüt beripdir. Şol sebäpli-de günlerde bir gün öz ogullaryny üýşürýär we gadymy musulman rowaýatyndaky ýaly bir oky öz ok gabyndan alyp döwýär. Soňra ikisini alyp, ikisini-de döwýär. Bir-birden oklaryň sany birnäçe ýetip, hatda pälwanlar hem döwüp bilmän galýança, oklaryň sanyny artdyrypdyr. Soňra ýüzüni ogullaryna öwrüp:

— Ine, siz şu mysaly amal etmelisiňiz — diýdi. Eger okuň mukdary artyp güýçlenip başlasa, onda hiç bir güýçli kişi hem olary döwüp başarmazlar. Heniz siziň araňyzda doganlyk goldawy hem-de özüňize ynamyňyz bolsa, onda garşydaş hernäçe güýçli bolsa-da, sizi ýeňip bilmez.¹

Çingiz han ýene-de bir timsal aýdyp, ogullaryna ýüzlenýär:

— Bulardan başga-da siziň araňyzda bir baş bolmalydyr. Doganlaryňyz, çagalaryňyz, dostlaryňyz, ýaranlaryňyz hersi aýry-aýry bolsa, onda birnäçe kelleli ýylana meňzärsiňiz. Köp kelleli ýylan bir sowuk gije sowukdan gaçyp, hinine girjek bolanynda öz aralarynda uruşýarlar. Netijede, heläk bolýarlar. Emma bir kelleli ýylan derrew hinine girýär we halas bolýar.

Çingiz şular ýaly rowaýatlary öz perzentlerine köp aýdyp beripdir. Ol şu esasa görä, onuň her bir perzendi bir ölkäniň hany ýa-da bir belli ýeriň çäklendirilen hökümdary bolsa-da, hakykatda, olaryň hemmesi baýlykda paýlydylar. Ähli ölkeleri öz aralarynda, ýagny gyzlaryň, ogullaryň, doganlaryň arasynda bölmeklik we her biriniň çäginä mälim ýetmeklik ýaly talaplar

¹ Çingiz hanyň bu timsaly aslynda Oguz hanyňky bolmaly. Ol mongollardan öňki döwürlerden gelip ýeten köp sanly oguznamalarda öz beýanyny tapýar. Jüweýni bu ýerde muny getirende onuň öňden gelýän gadymy rowaýatdygyny aýdyp, ony Çingiz han bilen baglanyşdyrýar. Belki, hakykatdan hem, Çingiz han Oguz handan galan agzybirlik hakdaky şol timsaly, ondan görelde alyp, beýan edendir.

Mengu kaganyň¹ ikinji gurultaýynda beýan edilipdi. Çingiziň döwründe olaryň ýurdunyň meýdany giňeýär. Her kimiň mekany «ýurt» diýlip atlandyrylyp takyklanypdyr. Çingiziň dogany bolan Utekin Noýan öz adamlary bilen bilelikde Hytaýyň töwereklerine eýeçilik edipdir. Çingiziň in uly ogly Tuly öz hökmürowanlygyny Kyýalykdan we Horezmden tä Saksiniň we Bulgaryň uzakdaky ülkelerine we ol ýerden tä tatar atlarynyň toýnagynyň ýeten ýerine çenli uzaldypdyr. Samarkant we Buhara ülkeleri Çagataýyň ygtyýarynda goýulýar. Onuň paýtagty Almalygyň töwereginde ýerleşen Kynasdyr. Tagt mirasdüşeri Oktaýyň paýyna bolsa, eýýäm kakasynyň döwründe Aýmyl we Kunak ülkeleri bellenilýär. Ol hanlyk tagtynda oturan döwründe Hytaý we Uýgur şäherleriniň arasyndaky esasy mekana göçýär. Özüniň ilkinji ýerini Giwek atly ogluna tabşyrýar. Bularyň hersi barada öz ýerinde aýratyn gürrüň berler.

Bu aýdylan bellikler Çingiz hanyň on müňden hem agdyklyk eden nebereleriniň gysgaça beýanydyr. Olaryň her biriniň aýry-aýry uly leşgerleri, özbaşdak tarapdarlary bolup, olaryň köplügi zerarly ýekeme-ýeke ýatlap, ýazyp durmaklyk mümkin däl. Bulary ýatlamagymyzyň maksady beýleki patyşalarda seýrek duş gelýän agzybirligi görkezmekdir. Çünki beýleki patyşalaryň beýanynda görkezilişi ýaly, dogan dogany tagtdan agdarmagyň, ogly atasydyr agasyny öldürmegiň pikirinde bolup, şol sebäpden hem olar dargapdyrlar we ýumrulypdyrlar. Çingiz hanyň tarapdarlary bolsa biri-birleriniň kömegi bilen бүтін дүнýäde üstün çykyp, duşmanlaryny derbi-dagyn etdiler. Bu maglumatlary ýatlatmagymyň maksady hem akyldar adamlaryň tejribesiniň artmagy üçindir.

¹ Mengu kagan — Tuly hanyň ogly, Çingiz hanyň agtygydyr. Ol 648-nji hijri kamary ýylynda (1251) tagta geçip, 650-nji (1253) ýylda aradan çykýar. Az wagt patyşalyk edenligine garamazdan, köp özgerişlikler geçirýär.

UÝGUR ÜLKESINIŇ BASYLYP ALYNMAGY WE EÝDI GUTUŇ BOÝUN EGMEGI

Şol döwürler Uýgur ülkesiniň emiri Barjuk atly bir adam bolupdyr. Uýgur türkleri öz emirini Eýdi Gut diýip atlandyrypdyrlar. Bu söz bolsa döwletiň hudaýy diýen manyny berýändir. Garahytaýlar Mawerannahr we Türküstan şäherlerinde ýeňiş gazananda Eýdi Gut Barjuk hem tabynlyk boýnuny burdy we paç tölemegi kabul etdi.

Garahytaýlar ýeňiş gazanandan soňra, Şawkem atly bir ýaşulyny Uýgur ülkesine iberýärler. Ýaşuly bu ýerde ornaşansoň, zulum-sütem edip, Eýdi Gutuň hem-de onuň emirleriniň hormat perdelerini ýyrtyp başlady. Şol sebäpli emirler we adamlar ony ýigrenipdirler. Çingiz han Hytaý ülkesinde ýeňiş gazanandan soňra we onuň ýeňşiniň at-owazasy ýaýran döwründe Eýdi Gut Şawkemi Gara Hoja atly bir obada tutup, öýüni başyna ýumurmaklygy buýruk berýär. Ol özüniň bu işinde Şawkemiň Garahytaýa garşy topalaň we çozuş etjek bolandygyna esaslanýar.

Älem eýeleýji patyşa Çingiz han Ketalmyş Ketany, Ymragulyny we Tarbaýy Eýdi Gutuň ýanyna iberýär we şol bir wagtda olar bilen giden ilçilere hem sylag-hormat edilmegini isleýär. Eýdi Gut Çingiz hana boýun bolmaklygy wajyp hasaplaýar. Ol ýerden ol gyzgyn kabul edilişikleri gözi bilen görüp, mähir, söýgi bilen yzyna dolanýar.

Haçanda mongol goşuny Güýçlük tarapa hereket edende Eýdi Guta «kömege howluksyn» diýip, Uýgur ülkesinden perman gelýär. Ol üç ýüz adam bilen kömek berýär. Soňra yzyna dolanýar we alan rugsatnamasy bilen tä Çingiz han Soltan Muhammediň hökmürowanlyk edýän ülkesine zarba urýança öz taýpasynyň we kowumynyň ýanynda boldy. Ýene-de «Öz eliňdäki goşun bilen hyzmata gel» diýen perman geldi. Munuň üstesine şu aralykda Çagataý bilen Oktaý hem Otrary basyp almak üçin ýola düşýärler. Otrary basyp alanlaryndan soň, ikinji gezek Turbaý, Ýasanur we Gadak bilelikde Wahşa gidýär hem-de Tenguta zarba urmaklygy niýet edinýärler. Buýruga laýyklykda, Eýdi Gut öz goşuny bilen Başbalykdan hereket edýär. Onuň yhlas bilen eden hyzmatlary gün-günden özüniň Çingiz hanyň ýanyna ýakynlaşmagyna we onuň hormat-sylagyna getirdi hem-de Çingiz han öz gyzlarynyň birini oňa adaglaýar. Emma Çingiz hanyň aradan çykmaklygy onuň gyzynyň durmuşa çykmak wakasyny togtadýar we Eýdi Gut Başbalyga gelýär. Ahyry Oktaý ýurduň tagtyna geçýär. Ol kakasynyň permanyna eýerip, Altyn bikäni dostluk we howandarlyk bilen Eýdi Gutuň ýanyna iberdi. Ýöne Altyn ol ýere ýetmän aradan çykýar. Biraz wagtdan soňra, Alajin bikäni oňa iberýär. Bu gezek gyz bar-mazdan öň Eýdi Gutuň özi dünýäden ötýär we onuň Kesmaýyn atly ogly hanyň hyzmatyna gidýär we Eýdi Guta derek emir bolýar hem-de Alajin bike bilen toý tutýar. Biraz wagtdan ol hem dünýä bilen hoşlaşdy we Turakina hatynyň¹ permanyna laýyklykda onuň ornuny Silendi atly dogany aldy. Ol hem Eýdi Gut adyny alýar. Ol örän baý we hormatlanýan adam bolupdyr.

¹ Turakina hatyn — Mengu kaganyň aýaly bolup, ol ölendən soň Turakina hatyn birnäçe wagt ýurdy dolandyýar.

EÝDI GUTUŇ WE UÝGUR ŞÄHERLERINIŇ GELIP ÇYKYŞY

Eýdi Gutuň ahwaly, uýgurlaryň dini akyldalary barada bel-läp geçmek gowy bolar. Uýgur ynamlaryna laýyklykda, olaryň asly Garagurum diýlip atlandyrylýan dagdan gözbaş alyp gaýd-ýan Arkun derýasynyň kenarynda ýaşaýan taýpalar bolupdyr. Özleriniň kaganlarynyň guran şäherine bolsa şol dagyň ady bi-len baglanyşdyryp, Garagurum diýip at beripdirler. Şol dagdan ýene-de otuz sany çeşme gözbaş alyp gaýdypdyr. Her derýanyň kenarynda aýry-aýry kowumlar ornaşypdyrlar. Arkunyň kena-rynda bolsa uýgurlardan iki topar bolupdyr. Olaryň sany artyp köpelensoň, beýleki kowumlar ýaly öz aralaryndan emir saý-lapdyrlar we onuň yzyna eýeripdirler. Baş ýüz ýyllap, tä Burku han peýda bolýança olar günlerini şeýle geçiripdirler.

Umumy gürrüňlere görä aýtsak, Burku han, ol şol Afrasy-ýapdyr. Şol wagtda daş-töweregi dag daşlary bilen gurşalan Garagurumyň golaýynda uly bir guýy bolupdyr. Ol guýa Bi-žen¹ guýusy diýipdirler. Şäher ýadygärlikleriniň biri we bir köşk hem şol derýanyň kenarynda bolup, oňa Ordu balyk diýip at beripdirler. Häzir ony Mawý balyk diýip atlandyrýarlar. Köşgüň girelgesiniň daş-töwereginde we girelgesiniň garşy-

¹ Bižen — gadymy eserlerde getirilýän milli gahryman bolan Giwiň ogludyr. Onuň batyrgaýlygy «Şanamada» hem-de Ata bin Ýakubyň «Bižennama» diýen eserinde getirilendir.

synda ýazylan daşlary biz öz gözlerimiz bilen gördük. Kaganyň döwleti döwründe daşlaryň aşagyny gazyp, bir guýyny tapdylar. Guýynyň içinden bir zatlar ýazylan uly bir daşy hem ele saldylar. Ondaky ýazgylary okamak üçin hünärmenleri getirmeklik buýruldy. Hiç kim daş ýazgysyny okap bilmedi. Olar özlerine goşgy okap berýän hytaý kowumyndan birini getirdiler. Bu daş ýazgysynyň şeýle mazmuny bar:

Şol asyrda Garagurum dagyndan iki derýa gözbaş alyp gaýdyp, birini Tugla, beýleki birini Salanka, käbir ýerlerde bolsa Kamlanju diýip atlandyrypdyrlar. Ol ikisiniň arasynda iki sany daragt bolupdyr. Ol agaçlaryň birine Kesuk diýip at beripdirler. Ol sosna agajyna meňzäp, gyşyna onuň ýapraklary serwi agajynyňky ýaly bolupdyr. Miwesiniň tagamy pissä meñzeş bolupdyr. Ýene-de bir Tur atly daragt iki sany uly dag agajynyň arasynda peýda bolupdyr we asmandan şol iki dagyň arasyna şöhle inipdir we gün-günden ol ulalypdyr. Bu ajaýyp görnüşi synlan uýgur kowumy edeplilik we hoşniýetlilik bilen oňa ýakynlaşýarlar. Ondan gowy owazlar, ajaýyplyklar eşidýärler. Edil göwreli aýallaryň çaga dogruşy ýaly, dagdan bir gapy açylyp, her gije otuz ädime çenli ol dagyň daş-töweregine öwüşgin düşýär. Onuň içinde baş sany öý bolupdyr. Olar çadyr ýaly aýry-aýry bolup, her birinde bir oglan oturupdyr we şol oglanlaryň agyzlarynyň ýanynda gerek mukdarda süýt içer ýaly halta asylypdyr. Taýpa emirleri bu ajaýyp görnüşi görmäge gelýärdiler we adamlar şol ýere aýlanyp çykyardylar. Haçanda çagalaryň hereket etmäge ýagdaýy bolanda olary ol ýerden çykaryp aldylar. Olary enekelere tabşyrdylar we hyzmatdyr hormat dāp-dessuryny amala aşyrdylar. Olar şol barmana süýt emmekligi goýdular we dil açdylar. Olara daragtlary salgy berdiler. Olar şol ýere gidip, perzendiň ata hormat goýşy ýaly hormat goýdular. Agaçlaryň gögeren ýerlerine sygyndylar. Ýagşy gylyk-häsiýetler bilen sypatlanýan perzentler şu usulda ene-atalaryň

haklaryny berjaý etdiler. Agaçlardan hem «Siziň ömrüňiz uzak bolsun we adyňyz hemişelik galsyn» diýip owaz çykdy. Ähli kowum şol günde emirleriň ogullary bilen tomaşa edipdirler we gaýtmazlaryndan öň her bir oglana at berdiler. In uly ogluna Senkur tegin, ikinjisine Gotur tegin, üçünjisine Tokak tegin, dördünjä Ur tegin, başınjisine Buku tegin diýip at goýdular. Ondan soňra olar hudaý tarapyn iberilendikleri üçin bu haýran galdyryan tebigy hadysany synlap, bir emir ýa-da şa bellemeklik barada ylalaşdylar. Buky tegini özüniň gозelligi we häsiýetiniň tutanýerliligi bilen tapawutlanandygy we onuň ähli dilleri we dürli-dürli taýpalaryň ýazuwlaryny bilýänligi üçin biragyzdan hanlyga saýladylar.

Soňra baýramçylyk tamamlandy we ony hanlyk tagtynda oturdylar. Ol adylyk halysyny ýazdy we adalatsyzlyk ýörelgelerini ýok etdi. Şeýlelikde, onuň baýlygy, adamlary we mal-galary artdy.

Allatagala onuň üçin üç garga iberipdir. Olar ähli dilleri bilipdirler. Her bir ýerde maslahat bolsa, gargalar ol ýere gidip habar getiripdirler. Biraz wagtdan soň, han bir gije öýde ýatyrka, aýal maşgala meňzeş biri öýe girip, ony oýarýar. Ol gorkudan ýaňa gözüni ýumupdyr. Ikinji gije hem şeýle bolanmyş. Üçülenji gije wezirleriniň maslahaty bilen ol gyz bilen Aftag diýlip atlandyrylýan daga gidipdir. Ol ýerde tä säher wagtyna çenli gyz bilen gürründeşlik edýär. Bu ýagdaý ýedi ýyl alty aý ýigrimi iki gün dowam edenmişin. Aýal her gije gelipdir we ol ýerde biri-birleri bilen giç agşama çenli gürründeş bolupdyrlar. Haçanda birek-biregi terk edenlerinde gyz hana aýdypdyr.

— Gündogardan günbatara çenli ähli ilat seniň permanyň astynda bolmak isleýärler.

Han goşunlary jemledi we Senkur teginiň saýlama üç ýüz müň adamsyny mongollara we gyrgyzlara tarap ýollady. Ýüz müň adamy Gotur tegin bilen bilelikde Tenkutyň töwereklerine

we Tokagy şonuň ýaly güýç bilen Tibete ugratdy we hut özi baş ýüz mün söweşiji bilen Hytaý ülkelerine tarap gitdi. Bir doganyny bolsa öz ornunda goýdy.

Her ýere giden bu kişiler biraz wagtdan soňra maksatlaryny amala aşyryp, yzlaryna gaýdyp geldiler. Olar şeýle bir köp nazu-nygmatlardyr baýlyklar getiripdirler welin, hetdi-hasaby sanardan artyk bolupdyr. Olar giden ýerlerinden Arkuna adamlary getirip, Ordubalyk şäherini esaslandyrdylar. Gündogaryň köp ülkeleri olaryň kuwwatly gollaryna geçipdir. Şondan soňra Buku han ak eşikli we hasaly bir garry adamy düşüşünde gördi. Ol oňa senuber¹ daragtyna meňzeş ýaşyl reňkli daşy beripdir we aýdypdyr: «Eger sen şu daşy gorap saklap bilseň, älemin dört künjegi seniň baýdagyň saýasynda bolar». Wezir hem şuna meňzeş düşüş görüpdir.

Säher bilen leşger çekmeklik başlanyp, olar günbatara hereket edýärler. Haçanda Türküstan ülkelerine ýetenlerinde gök otlardandyr suwlardan doly sähralygy görýärler. Buku han ol ýerde düşýär we häzirki Kyrkbalyk diýlip atlandyrylýan Balasagun şäheriniň düýbünü tutýar we goşunlary dürli taraplara ýollaýar. On iki ýylyň dowamynda köp ýerleri basyp alýar. Olar ýöriş edýärdiler hem-de etrap mäliklerini özleri bilen getirip, soltana peşgeş edýärdiler. Buku han hindi patyşasyndan başgasynyň her birine hormat-sylag etdi we abraýlap kabul etdi. Hindi patyşasyny kabul etmezliginiň sebäbi, onuň ýüzüniň bedroýlygynyň özüne ýaramanlygydy. Ýöne ondan başga ähli mälikleriň ýüreklerini köşeşdirip, öňki orunlarynda goýdy. Emma uýgurlaryň bir ýetmezçiligi bolup, olar şol döwürlerde jadygöýlik ylmyna uýupdyrlar we ol ylma kam diýipdirler. Ol ylma uýýanlara bolsa kamlar diýipdirler. Şol döwürlerde mongollaryň arasynda «şeýle bir kowum bar welin, jynlar olary

¹ Senuber — dik ösýän owadan agaç, sosna.

eýeläpdirler we olar bir topar toslamalary oýlap tapypdyrlar. Olar «Biz şeýtany boýun etdik» diýip, käbir habarlarydyr rowaýatlary aýdýarlar» diýen myş-myşlar ýaýradypdyrlar.

Birnäçe adamlardan şeýle gürrün eşitdim.

«Şeýtanlar olaryň çadyrlarynyň deşiklerinden girýärler we olar bilen gürründeş bolýarlar. Ähtimal, erbet ýaramaz arwahlar olaryň käbirleri bilen dostluk gatnaşygynda bolandyrlar. Olar beçebazlyk işi bilen hem meşgullanypdyrlar. Garaz, bu topara kamlar diýipdirler».

Çünki mongollar hiç hili ylmy we ösüşi bilmändirler. Gadym döwürlerden bäri kamlaryň sözlerine ynanypdyrlar. Häzir hem şazadalar olaryň talaplaryna, sözlerine we tassyklamalaryna üns berýärler. Olar hiç bir işe müneçjimler bilen ylalaşman girişmändiler. Syrkawlar hem şeýle ýagdaýda kesellerini bejerdipdirler.

Hytaýda butparazlyk dini hem ýaýrapdyr diýip aýdýarlar. Buku han Hytaý patyşasynyň ýanyna ilçi iberip, butparazlyk dininiň dindary bolan Tuýnany kamlar bilen jedelleşmäge çagyrypdyr. Ondan soňra iki topar üýşýär. Buku han jedelleşme gutaranson, ýenlen üstün çykanyň dinini kabul etmelidir diýip buýruk berýär.

Tuýnan özüniň el kitabyna «Num» diýipdir. «Num» olaryň aň-hyýallarynyň teswirlemesidir. Kitap batyl hekaýatlary we rowaýatlary öz içine alandyr. Her pygamberiň getiren dinine we şerigatyna laýyk gelýän gowy öwüt-ündewler we nesihatlar hem olaryň kitabynda orun tapypdyr. Bu öwüt-nesihatlar haýwanlara azar bermekden daşda durmaklyk hakdadyr. Olaryň ynançlary we mezhepleri tapawutlanýar. Emma mezhebiň köp taraplary beýleki bir diniň içine siňen zatlara meňzeşdir. Bu garaýyş mundan birnäçe mün ýyl öň hem bolupdyr diýip aýdýarlar. Her kim ýagşy işlere baş goşsa we ybadat bilen meşgul bolsa olaryň ruhy patyşa, derwüş ýa raýat bolsun, eden amal-

laryna görä dereje tapýandyр. Şu ynamlaryň üstüne öldürip, ogurlykdyр talaň edip ýören adamlaryň ruhlary bolsa mör-möjekler, ýyрtyjylar we beýleki haýwanlar bilen gatylyşyp elmydama azapda bolar. Kamlaryň birtopary «Numy» okanlaryndan soň ýeňildiler. Şol sebäpli-de olar butparazlyk ýörelgesini saýlap alypdyрlar we köp kowumlar olaryň yzyna eýeripdirler. Gündogar tarapda ýaşaýan butparazlaryň bir topary has yňdarmadyрlar we yslamdan ýüz öwrendirler.

Buku han tä ömrüniň ahyryna çenli bagtyýar günde ýaşady. Bu ýerde olara degişli ýalan-ýaşryk wakalaryň müňden birjigi ýazylyр görkezildi. Muny beýan etmegimiziň maksady ol taýpanyň nadanlygyny görkezmek isledik.

Bir adam kitapda okan zadyny şeýle taryp edipdir:

Bir adam şol mekanda iki daragtyň ortarasyny oýup, öz çagasyny ol ýerde goýupdyр. Çyralary ýakyp, adamlary ol görnüşi görmäge we synlamaga äkidipdir. Özi olara hyzmat edipdir we galan adamlary-da hyzmat etmäge çagyrypdyр. Ol taýpa şeýdip, çagalar daragtlardan çykarylýançalar bu hadysa ynanyp gezdiler. Ondan soňra onuň ogullarynyň biri han bolýar. Uýgur kowumyndan bolan adamlar atlaryň kişnemegini, guşlaryň жүrkүldi seslerini hem-de ýyрtyjy haýwanlaryň nagra dartyşlaryny, çagalaryň agy seslerini göçe-göç manysynda düşүnүpdirler. Olar ol menzilden ýola düşүpdirler. Her bir ýere ýetseler-de, olaryň gulaklaryna «göçe-göç» manysynda düşүnүän şol sesleri gelip durupdyр. Şol barmana ahyry Bäşbalyk atly sähralyga ýetenlerinde şol «göçe-göç» sesler azalypdyр. Adamlar şol mekanda düşläp, gurluşyklara başlapdyрlar. Ol ýerde baş sany etrap gurup, oňa Bäşbalyk diýip at goýýarlar. Wagtyň geçmegi bilen bu mekanyň çäkleri giňelýär. Şol döwürlerde we soňraky döwürlerde hem olaryň öwlatlary emir bolupdyрlar. Olar öz emirlerine «Eýdi Gut» diýip at beripdirler. Olaryň näletlenen şejere daragty olaryň şol tapan daşlarynyň ýüzünde çekilendir.

GÜYÇLÜĞİŇ WE KÖRHANYŇ WAKALARY

Çingiz han Uneg hana zabt eden wagty onuň ogullary köp sanly adamlar bilen gaçyp, Başbalygyň ýolundan Kuja welaýatynyň töwereklerine gelipdiler. Olar daglarda kowumlarynyň suwsuz, azyksyz dagandyklary üçin ýas tutdular. Käbirlerinden eşidişime görä, Körhanyň leşgerindäkilerden birtopary Güýçlügi tussag edip, Körhanyň ýanyna getirenmişler. Başga bir maglumata görä, onuň hut özi ol ýere gidipdir. Her halda bolsa, ol Körhanyň huzurynda zyndanda ýesirlikde bolupdyr. Soltan Muhammet Körhana garşy gozgalaňa başlan döwründe gündogar ülkelerde ýaşaýan beýleki emirler Çingiz hanyň hemaýatyna bil baglap aýaga galdylar we olar onuň saýasynyň astynda galmak isleýärdiler.

Güýçlük Körhana: «Meniň köp kowumlarym bar. Olar Aýmil, Kyýalyk, Başbalyk töwereklerine ýaýrap, her kim olara el urýar. Eger rugsat berseň, men olary jemläýin we olaryň ýardamy bilen saňa kömek etmäge howlugaýyn hem-de seniň permanlaryňa boýun bolaýyn» diýdi. Şu hili aldaw bilen Körhany hile guýusyna taşlady. Ondan soňra Güýçlük han lakamy bilen köp peşgeşlere eýe boldy. Peýkam kimin ýaýdan atyldy. Güýçlügiň aýaga galandygy baradaky habar ýaýranda garahytaý goşunynyň içinden ondan tamasy bolan her kim onuň huzuryňa ýola düşdi. Gadamlaryny Aýmildir Kyýalyk töwereklerine ýetirdiler. Şeýle hem, Mekritiň emiri bolan we Çingiz handan gorkusyna gaçyp ýören Tuk Tagan hem oňa birikdi. Bular köp

ýeten ýerlerinde talaňçylyk etdiler we goşunyň sany artýança her bir ýeri basyp aldylar hem-de Körhana tarap ýüzlendiler.

Güýçlük Soltan Muhammediň basyp alyşlaryny eşidende onuň ýanyna ilçilerini iberdi hem-de Soltanyň günbatar tarapdan Körhana zarba urmaklygyny, özüniň bolsa gündogardan hereket edip, ony iki leşgeriň arasynda ýok edip, aradan aýyrmaklygy maslahat berdi. Şu karara laýyklykda, eger-de Soltan duşmana artykmaç gahar-gazap bildirip, ähmiýetliligi we wajpylygy ele alsa, onda onuň ýurdundan Almalyga we Kaşgara çenli bolan ýerler Soltanyňky bolmalydy. Eger-de Güýçlük ýumrugyny berk düwüp, garahytaýlylary boýun egdirse, onda Fenaket derýasy oňa geçmelidi.

Şu usulda ol ikisiniň arasynda şeýle karar edilýär we iki tarapdan hem garahytaýlylara garşy leşger çekilýär. Güýçlük öňürtileýär. Körhanyň goşunlary uzagrakda bolup, olar gaçmaga başlaýarlar. Güýçlük onuň Uzkentdäki hazynalaryny talaýar. Ol ýerden bolsa Balasaguna gelýär. Ol ülkelerde Henujyň kenarynda bolan Körhan söweş edip, Güýçlüğü ýeňýär we köp sanly goşunyny ýesir alýar. Emma Güýçlüğüň özi yzyna dolanýar we goşuny tertipleşdirmek hem-de üpjün etmek bilen meşgul bolýar. Haçanda ol Körhanyň Soltanyň söweşinden yzyna gaýdandygyny we raýatlarydyr welaýatlara zeper ýetirendigini hem-de goşunyň hem mekanlaryndan göçendigini eşiden wagty misli ýyldyrym dek ýerinden gopdy we onuň üstüni birden basyp, ony ýaralady. Goşunyny we mülküni öz adyna geçirdi. Olardan bir gyza hem öylendi. Naýman taýpasynyň köpüsi hristian dinine uýupdyrlar. Gyzy hem hristian dininden el çekip, butparaz bolmaklyga mejbur edipdirler.

Güýçlük öz aýagyny garahytaý döwletinde mäkäm ornaşdyran döwürlerinde, birnäçe gezek Almalygyň hany Awzar bilen söweşe girdi. Ahyrynda tötänden ony aw-şikarda gezip ýörkä, ýesir alyp heläkledi. Şol döwürlerde Kaşgar we Hotan hojaýyn-

lary hem duşmandylar. Şol sebäpli Körhan Kaşgar hanynyň ogluny tussaglykda saklapdyr. Güýçlük han ony hem bendilikden halas etdi we ikinji gezek Kaşgara iberdi. Ol ýeriň emirleri görüpçilik edip, halas edilen şähre gelip girmänkä ony derwezäniň golaýynda öldürýärler.

Güýçlük hasyl alynýan wagty gerek bolan azyklary we otlary üpjün edeninden soň, galany ýakyp talamaklygy buýurýar. Ol ýerde galla gytçylygy döreýär we ýaşajjylar doly boýun bolmaga mejbur bolýarlar. Güýçlük goşuny bilen ol ýere gidýär we her öýde goşundan bir adam galýar, ýagny ähli goşun öýlerde ornaşýarlar.¹ Soňra jebirdir süteme hem-de talaňçylyga ýüz urýarlar. Butparazlar ellerinden gelen zady gaýgyrmadylar.

Güýçlük ol ýerden Hotana gidýär we ol ýeri basyp alýar. Bu ölkäniň ilatyny Muhammediň dininden boýun gaçyrmaklyga we iki diniň birini saýlamaklyga mejbur etdiler. Hristian ýada butparaz bolmalydy, ýagny hytaýlylaryň lybasyny geýmelidi. Başga bir dine gaýdyp gelmeklik mümkin bolmansoň, ýaşajjylar ahyry çykgynsyz ýagdaýa düşüp, hytaý lybaslaryny geýindiler. Güýçlügiň eden işi azançylaryň azanyny kesmegine, musulmanlaryň tagat-ybadatynyň gadagan bolmagyna hemde medresedir metjitleriň weýran bolmagyna sebäp boldy. Şol günleriň birinde din ugrunyň ähli uly ýolbaşçylaryny bir sadaja molla hasaplap, olar bilen gödek, jedelleşip sözleşdi. Ol şol topardan ymam Alaýeddin Muhammet Hotany bilen jedelleşipdir. Gepleşik ahyrlandan soňra, ony medresäniň gapysynda dardan asdylar. Bu ýagdaý barada gysgarak gürrüň beriljekdir. Umuman aýdanyňda, musulmançylyk peseldi, has takygy, ol ýitip gitdi. Zalymlykdyr talaňçylyk hudaýyň ähli bendeleriniň

¹ Öňki döwürlerde goşunyň belli bir tertip-düzgünü ýokdy. Esgerler bir zat gerek bolanda üýşüp, bilelikde şähre çykyardylar. Şeýdip, olary öýlere paýlaýardylar. Olary doýurmak öýüň hojaýynyň wezipesidi. Bu döp tä Gajarlar nesilşalygy tamamlanýança dowam edýär.

başyndan indi, halk ellerini belent galdyryp, hudaýdan özlerniň azatlygyny we ýok bolup gitmezliklerini dilediler.

Çingiz han Soltan Muhammet bilen uruş etmek üçin hereket eden wagty serdarlardan birnäçesini Güýçlügi tutmak üçin ýolady. Güýçlük şol wagtlarda Kaşgardady. Heniz serdarlar urşa başlamankalar ol gaçdy. Goşuna tekbirdir azan hem-de pygambere dogadyr salawat aýdyp, ýene-de bir gezek adamlaryň gulagyna ýetirmäge rugsat berdiler. Şäherde «Her kim özüniň döp-dessuryny dikeltsin we öz ýörelgesi bilen gitsin» diýlip jar çekildi.

Güýçlük gizlenen döwründe musulmanlaryň öýlerinde düşlän onuň goşunyndan bolan bir topar adamlar göýä suw ýaly bolup ýere siňdiler. Mongol goşuny Güýçlügiň yzyndan ýola düşdüler. Onuň her bir düşlän ýerinde yzyndan ýetýärdiler we it kimin yzarlaýardylar. Şeýdip, Badahşan töwereklerindäki Werareni atly jülgä ýetdi. Munuň üstesine-de, Serhjuýanyň kenaryna ýeten wagty çykalga ýoly bolmadyk bir jülgä girdi. Ol töwereklerde aw bilen meşgul bolup ýören Badahşanyň ilatynyň awçylary ony gördüler we oňa tarap ugradylar. Beýleki tarapdan mongol goşuny ýetip geldi. Çünki jülge örän uly bolanlygy üçin girelge ýoly hem gaty gorkuly bolupdyr. Şonuň üçin awçylara «Güýçlük we onuň ýanyndaky az sanly topar gaçgaklar. Şonuň üçin Güýçlügi ele salyň we bize tabşyryň» diýdiler. Awçylar hem Güýçlügi ele salyp, mongollaryň eline berdiler. Mongollar onuň başyny göwresinden aýryp, özleri bilen äkitdiler. Badahşanyň ilaty sansyz göwherdir pullary olja hökmünde söweş meýdanynda galdyryp yzlaryna dolandylar. Eger her kim yslam dininiň we Muhammet pygamberiň ýörelgelerini basgylasa, hiç-haçan ýeňişlere duçar bolmaýanlygy aýan bolsun. Her kim ol dini ösdürmeklige çalyşsa, her gün onuň işi rowaç alar, mertebesi we derejesi artar.

Şu esasda mongollar Soltanyň eýeçiliginde bolan Kaşgary we Hotan ýerlerini eýelediler.

Güýçlük höküm sürýän döwründe Tuk Tagan ondan daşlaşypdy we Gumgypjaga gidipdi. Onuň ýoguna ýanmak üçin Çingiz han özüniň uly ogly, ýagny Tulyny uly goşun bilen iberdi. Ol bu işi ýerine ýetirdi we onuň yzlaryny ýer ýüzünden ýok etdi. Yza dolanan wagtlary Soltan Muhammet Horezmşah ýetip geldi. Mongollar onuň bilen urşa başladylar. Iki tarapdan hem zarbalar başlanyp, iki tarap hem birek-biregiň sag ganatyndaky goşunlaryny hatardan çykardylar. Mongol goşuny Soltany ele salmak maksady bilen onuň goşunynyň merkezine ýöriş etdiler. Jeleddin ol zarbany dep etdi we soltan çykgynsyz ýagdaýdan halas boldy.

Aýgytly pursat gelip ýetende,
Atasynyň bilini guşar goç ýigit.

Şol gün älemin ýüzi günün gizlenmegi bilen günäkärleriň ýüzi ýaly garalyp, ýassy namazy wagtyna çenli söweş dowam etdi. Haçanda garaňkylyk älem jahany gurşap alanda söweşijiler gylyçlaryny gynlaryna saldylar we iki leşger öz bellenen ýerlerinde karar tapdylar. Mongol goşunlary yza çekildiler. Çingiz hanyň ýanyna ýetip, özleriniň güýç-kuwwatyny rastladylar hem-de Soltan Muhammediň goşunynyň sanyny bildiler. Ýene-de söweşe taýýarlandylar we Soltana tarap hüjüm etdiler. Soltan Muhammet bu döwrün içinde duşmanlarynyň köpüsini aradan aýrypdy, Soltan şol duşmanlary ýok etmek bilen öz leşgeriniň önbaşy toparynyň köpüsini ýitirdi. Şeýle bolmadyk bolsa, onda olar üstlerine çozup gelen mongol basybalyjylaryny aňsatlyk bilen derbi-dagyn etmekligi başarardylar.

YMAM ALAYEDDIN MUHAMMET HOTANY

Güýçlük Kaşgary we Hotany azat eden döwürlerinde hristian dininden çykyp, butparazlyk dinine girdi. Ol ölkäniň adamlaryna hanyf¹ päk din ýörelgesinden näpäk jöhitlik dinine girmeklerini buýruk berdi. Haçanda onuň islegi amala aşmansoň, azanyň sesini, namazy, kamaty we tekbiri düýpli aradan aýyrýança halky ezdi. Özüne boýun egdirmekligi maksat edinip, ol musulman dininiň gulamlaryny we ýeke-täklik din ýörelgesiniň wekillerini ezmeklige çalyşýardy.

«Alymlyk lybasyndaky her bir kişi meýdanda häzir bolsun» diýip, şäherde jar çekdirip, onuň permanyny ýaýratdylar. Üç müňden-de artyk öňdebaryjy adamlar jem boldular. Güýçlük olara:

– Siziň araňyzda ýurduň ilaty, din we patyşalyk meselesinde jedelleşip bilýän kim bar? – diýdi.

Onuň öz nädogry düşünjesine görä, şol jemagatdan geplemäge milt edip biljegi, eger bolaýanda-da patyşanyň haýbatyndan gorkup, kalam agyz söz açyp biljegi ýokdur öýdýärdi. Ol özüniň puç sözlerini dogry hasaplarlar diýip pikir edýärdi. Emma şol toparyň arasynda Alayeddin Muhammet Hotany atly abraýly bir şyh we ymam (goý, onuň gubry nurly bolsun we sogaby hem köp bolsun) ýerinden turup, ýakyna gelip, Güýçlü-

¹ Hanyf – yslam dininden öňki din. Olar butlara çökünman, arassaçylygy we halallygy ündäpdirlir.

giň önünde oturdy. Ol dini gürrüňlerden başlap, jedele girişdi. Jedel uzaga çekdi we ol Güýçlükden çekinmän, pert-pert gürledi. Hakykat batyldan we alym nadandan üstün çykdy. Ymam ygtybarly deliller bilen betbagt Güýçlügi sem etdi. Şol wagt Güýçlük öz eden etmişleri üçin utanýardy. Onuň gahar-gazap ataşy tutaşyp, ylmy delilleri bolmansoň, pygamberimiziň dini-ne laýyk gelmeýän paýyş sözleri aýdyp başlady. Ymam onuň toslamalaryna we esassyz gürrüňlerine çydap bilmän:

– Başyňdan gum sowrulsyn, eý, diniň duşmany. Güýçlüge nälet bolsun – diýdi.

Bu dürs hem ýerlikli söz şol tekepbir jöhidiň we näpäk kapyryň gulagyna ýetende, ymam y tussag etmeklige buýruk berdi. Soňra ol ymam yslam dininden dändirmek ugrunda çalyşdy. Emma «ylahy ylham döwüň öýüne düşmez» diýipdirler. Birnäçe gije-gündizläp, ony ýalaňaç, aç-suwsuz we zynjyrlý sakladylar hem-de ony bu dünýäniň tagamlaryndan mahrum etdiler. Garaz, ol Muhammediň dinine eýerýän ymam Semut kowumynyň arasyndaky Salyh ýalydy, Ýakup ýaly gaýgylady, dürli jeza synaglaryny başdan geçirse-de, Eýýup ýaly sabyrlady. Ol Ýusup ýaly olaryň zyndan guýularyna çümüpdü. Ol «Senden şypa ýetse-de, dert ýetse-de, ählisi biziň üçin hoşdur» diýlişi ýaly, bu yza-ezýetleri ganymat hem peýda hasaplaýardy. Garaz, olar her hili hiledir, tär ulansalar-da we her hili wada bermedir gorkuzmalary ulanyp görseler-de, onuň içki imanyny sarsdyryp bilmediler. Olar ony özüniň Hotanda guran medresesiniň derwezesiniň ýokarsynda dört çüýe kakdylar. Emma ol şonda-da diňe Allanyň birdigine ynam kelemesini gaýtalap, adamlara «Bu dünýäde çekýän azaplarymyz üçin dinimizi puç edip, özüimizi ebedi dowzahyň oduna duçar etmeli däldeiris. Allatagala şeýle diýýär: «Bu dünýä ýaşayşy diňe bir oýun-gül-

küdir. Alladan gorkan kişiler üçin ahyret diýary ýagşyrakdyr»¹ diýip, şol ýerdäki adamlara öwüt-ündew edýärdi. Ol şeýdip, dünýe azabyndan dynyp, baky dünýä ebedi jahana tarap rowan boldy.

Bu waka ýüze çykansoň, Beýik we Päk Allatagala Güýçlüğüň şerini dep etdi. Kän wagt geçmän Alla onuň üstüne mongol leşgerini iberdi. Güýçlük özüniň ýaramaz işleriniň we şum gatnaşyklarynyň jezasyny bu dünýäde gördi. Hudaýtagala şeýle diýýär: «Zalymlar ýakynda nähili ahyrýete tarap gidip barýandyklaryny bilerler»².

¹ Gurhanyň 6-njy («Engam») süresiniň 32-nji aýaty.

² Gurhanyň 26-njy («Şahyrlar») süresiniň 227-njy aýaty.

ALMALYK, KYÝALYK WE FULAT ÜLKELERINIŇ BASYLYP ALYNMAGY

Körhanyň döwründe bu ölkeleriniň häkimi Kyýalygyň hany Arslan han bolupdyr we ýurduň harby häkimi onuň bilen hyzmatdaşlykda bolupdyr. Haçanda Körhanyň döwleti gowşap ugranda, etrap mälikleri gozgalaňa başlaýarlar. Hotanyň soltany hem oňa bolan boýun egijilik tanapyny üzýär. Körhan onuň garşysyna goşun çekip başlaýar. Şu işinde ol Arslan handan hem kömek soraýar. Sebäbi Körhan onuň hem ýoguna ýanmaklygyň ugruna çykypdy. Eger beýleki emirler ýaly boýun gmezlik etse, onda onuň öldüriljegi ikuşsuzdy.

Ýöne permana boýun bolsa, «Musulmanlaryň hal-ýagdaýlaryna seretdiň we Körhanyň peýdasyna Hotanyň işlerine girişmediň» diýen bahanalar bilen öldürin diýipdi.

Arslan han bu wakada Hotan soltanyň tarapyny tutdy. Ýöne Körhanyň emirlerinden Şemurtaýangu atly bir adamyň Arslan bilen gadymdan gelýän dostluk aragatnaşyklary bardy. Ol ony Körhanyň edýän niýetleri bilen gorkuzdy we şeýle diýdi:

– Eger ol seniň öýüňidir düşleg ýerlerini ýok etmekligi karar eden bolsa, onda perzentlerini bu çykgynsyz ýagdaýdan alyp çykjak zat şudur. Sen derman iç we şum pelegiň azapdyr külpetlerinden özüňi azat et. Şeýle ýagdaýda meň arada durmagym bilen seniň ogluň ornuňy alyp biler.

Arslan han bialaçlykdan ýaňa baldyrganly¹ jamy başyna çekdi we jan berdi. Şemurtaýangu şeýdip kepilnama berdi we atanyň wezipesini ogluna geçirdi. Şeýle-de bir harby häkimi hem onuň bilen iberdi. Çingiz hanyň we onuň älem eýeleýji kowumynyň owazasy ýetip gelýänçä biraz wagt şeýle ýagdaý-da geçdi. Arslanyň ogly ynjyk adam bolanlygy üçin, Körhanyň harby häkimini öldürdi we Çingiz bilen duşuşdy.

Şunuň ýaly ýene-de bir hekaýa bar: Almalykda kyrylgan kunas taýpasyndan bolan Uzar atly bir batyrgaý, edermen adam bolupdyr. Ol hemişe adamlaryň ýylky sürülerinden at ogurlapdyr. Şeýle hem beýleki haram we galatdyr günä hasaplanýan işlere hem el urupdyr. Mekirlikdir aldawda äşgär bolan her kim oňa birigipdir. Ol şol döwürlerde obalara hüjüm edipdir we kim-de kim gowulyk bilen razy bolmasalar, zorluk we uruş bilen emläklerini talapdyrlar. Ol şol ölkäniň kiçiräk şäherçesi bolan Almalygy basyp alyp, ähli welaýatlary gol astynda saklapdyr soňra Polady hem basyp alypdyr.

Güýçlük onuň çapawulçylyklary zerarly ýitgi çekýärdi. Uzar şu jähetden hem Çingiziň ýanyna Güýçlügiň ýeňlenligi we özüniň hem oňa tabyn boljakdygyny habar bermek üçin bir ilçä iberdi. Çingiziň oňa bolan garaýşy gowy bolanlygy üçin ol Tuşynyň giýewisi boldy we Çingiziň hyzmatynda ezizlendi. Öz döwletine we ülkesine tarap yzyna dolanan wagty patyşa dürli döp-dessurlardan soňra, oňa awa gitmekden el çekmegi we birden awçy duşmanyň oljasy bolmazlygy tabşyrdy. Awa derek müň goýun berdi. Uzar Almalyga ýeten wagty ýene-de awşikardan elini çekmedi. Şol barmana bir gün ol awda wagty Körhanyň adamlary birden onuň üstünden barýarlar we ony tutup, zynjyrlap, Almalyga getirýärler. Almalygyň ilaty derwe-

¹ Baldyrgan — derýalaryň kenarynda ösýän uly ýaprakly ösümlik. Ömri iki ýyl. Saýaly agaçlaryň hataryna girýär. Boýy bir ýarym metrden sekiz metre çenli. Taryhda mälüm bolşuna görä, Sokrat hem baldyrgan berlip öldürilipdir.

zäni ýapýarlar we söweşýärler. Şu aralykda mongollaryň goşun çekendikleriniň habary gelipdir. Şuňa laýyklykda, yzyna dolanjak pursatlary Almalyk derwezesiniň ýolunda ony öldüripdirler. Uzar hernäçe batyr, gaýduwsuz bolsa-da, örän hoşgylaw we Hudaýdan gorkýan adamdy. Ol adamlara hormat goýýardy. Eşidişime görä, bir gün bir adam sopularyň eşiğini geýip, Uzaryň ýanyna gelipdir we aýdypdyr: «Men seniň ýanyňa ilçi hökmünde geldim. Meniň habarym şudur, ýagny biziň hazynamyz boşady. Eger başarsaň bize kömek et» diýipdir.

Uzar ýerinden turup, kiçigöwünlik bilen hyzmatkärleriniň birine bir halta zer getirip, sopa bermekligi yşarat edýär. Sopy zeri alyp gidýär.

Uzar aradan çykansoň, onuň Sygnak tegin atly ogluny sylagladylar we kakasynyň ornunda oturdylar hem-de Tuşynyň gyzlaryndan birini oňa berdiler. Ol Arslan hanyň ogluny hem Kyýalyga iberdi we onuň üçin hem bir gyzy adaglady.

651¹-njy ýylda ogly hem kakasynyň mekanyna göç etdi.

¹ Milady ýyl hasabynda 1253-nji ýyla gabat gelýär.

ÇINGIZ HANYŇ SOLTAN MUHAMMET HOREZMŞANYŇ ÜLKELERINE HEREKET ETMEGINİŇ SEBÄPLERI

Soltan Muhammediň döwletiniň ahyrky günlerinde onuň ýurdunda asudalyk, abadançylyk, jebislik we erkinlik ýokary derejä ýetip, halkyň durmuş lezzetklerinden peýdalanmagy we bolelinlikde ýaşamaklygy artypdy. Ýollar örän parahat bolup, pitneler we gozgalaňlar ýatyrylypdy. Hatda gündogardan günbatara täjirçilik etmäge gelen adamlar hem söwda eder ýaly bir ýerjagaz tapsalar, ol ýere gelmäge howlугýardylar. Çünki mongollar şäherde ýaşayan halk bolmandyklary üçin, olaryň arasyna söwdagärler we bezirgenler gelip-gitmeýärdiler. Şol sebäpli-de olaryň iýer-içer ýaly zatlary we geýer ýaly egin-eşikleri ýokdy. Şuňa laýyklykda olar bilen köp düşewüntli alyp-satarlyk başlandy. Şu esasda Ahmet Hojandy, Emir Hüseyiniň ogly we Ahmet Baýaçit atly üç sany adam gündogar tarapa birek-birek bilen birleşip hereket etdiler. Olar öz ýanlary bilen ýokary hilli hasaplanýan zerli parçalary, kerbasylary we sellelik parçalary jemläp, ýola düşýärler. Şol döwürlerde Çingiz han mongol taýpalarynyň köpüsini basyp alypdy we emläklerini ýok edip, ol töwerekleri gozgalaňçylardan, duşmanlaryndan saplapdy. «Garakçylar» diýlip atlandyrylýan goragçy toparlary ýollarda goýupdy. Bezirgenler ýollarda arkaýyn hem howpsuz gatnar ýaly olara ýollaryň düzgün tertibine we howpsuzlygyna seretmegi buýruk berdi. Şol bir wagtyň özünde

täjirleriň harytlarynyň içinde patyşa mynasyby bolsa, harydyň hojaýyny bilen öz ýanyňa ibermeklerini buýrupdyr. Bu üç adam hem ol ýere ýeten wagtlary ýanlaryndaky egin-eşikleri we barja zatlary bilen hanyň ýanyňa iberildi. Harytlary hana görkezen wagtlarynda, on dinardan ýigrimi dinara çenli bahasy bolan egin-eşiklere bezirgenler üç halta pula barabar baha goýup aýdýarlar. Çingiz hanyň bu bahalary eşidip, örän gahary gelýär we:

– Bu adamlar bizi hiç mahal egin-eşik görmändir diýip pikir edýär — diýýär.

Çingiz han gadymy hanlaryň hazynalarynda duran, häzir bolsa öz hazynasynda saklanylýan egin-eşikleri täjirlere görkezmekligi buýruk berýär. Soňra bolsa olaryň ähli mata-marlygyny dargatmaklygy we onuň özlerini saklamaklygy buýurýar. Onda söwdegärler: «Biz egin-eşikleri we harytlary Çingiz hana getirdik» diýdiler. Olaryň sözleri oňa gowy täsir etdi we ol her bir zerli lybas üçin bir halta pul, her iki kerbasy we sellelik parçalar üçin bir halta kümüş pul bermekligi buýurýar.

Musulman adamlary päkize adamlar bolup, özleriniň arassa çadyrlaryny ak keçeden gurupdyrlar. Ýöne häzir olar birek-birege erbet töhmetleri atmaklary, agzalalyklary sebäpli, özlerini harlyga sezewar etdiler.

Bezirgenler Soltan Muhammet Horezmşasynyň welaýatyna ýola düşmeklik üçin taýýarlananlarynda mongollar hem söwda etmeklik maksady¹ bilen öz kowumlaryndan altyn-kümüşden ybarat bolan maýa-baýlyklary bilen bilelikde birnäçe adamy taýýarladylar. Ahyry olaryň sany dört ýüz ellä ýetdi. Çingiz han Soltan Muhammede: «Täjirler biz tarapa geldiler. Olary biz sag-salamat yzlaryna gaýtardyk. Biz hem olar bilen bilelik-

¹ Mongollara ýurda aralaşmak üçin bir bahana gerekdi. Söwdagärler bilen goşulýşyp gaýtmak bolsa olary şol gözleýän bahanalaryna ýetirdi.

de ol tarapyň harytlaryny görmek we söwda etmek üçin şol diýara gitmek isleýäris. Şonuň üçin olara öz adamlarymy hem goşdum, şu günden başlap, özara gatnaşyklar düzelendigi sebäpli duşmançylyklar we öýke-kineler unudylyp, dostluk we agzybirlik olaryň ornuny tutar hem-de erbetlikdir pyssy-pyjurlyklar aradan aýrylar diýip umyt edýärin!» diýen habary ýol-lady.

Bezirgenleriň topary Otrar şäherine ýeten mahaly geň waka ýüze çykdy. Ol ölkäniň emiri Aýnaljuk atly bir adamdy. Ol Soltan Muhammediň ejesi Türkan Hatynyň garyndaşlarynyň biridi we täzelikde Gaýyr han lakamyna mynasyp bolupdy. Bezirgenleriň arasynda bir hindi adamsy bolup, ol Gaýyr hanyň gadymy we köne dosty bolanlygy üçin adatyna görä ony «Aý-naljuk» diýip çagyýardy. Gaýyr han bezirgenleriň ählisini sak-lady we bu ýüregine düwen kararyndan habarly etmek üçin Yraga, Soltanyň ýanyna bir ilçi iberip, ondan görkezmä ga-raşdy. Soltan Muhammet «Çingiz hanyň iberen adamlary has ýakyn gelmänkäler olaryň ganlaryny dökmek we mallaryny ta-lamaklyk halaldyr» diýdi. Emma ol bu karar bilen özüniň ýaşaaýyş damaryny kesýändigini bilmeýärdi.

OTRARYŇ EÝELENMEGI WE ÇINGIZ HANYŇ SOLTAN MUHAMMEDİŇ ÜLKELERINE HÜJÜM ETMEGI

Haçanda Güýçlügiň we Tuk Taganyň gozgalaňynyň wakalary ahyrlanda Çingiz ogullaryny, beýik emirleri, şazadalary we ýönekeý halkdan ybarat bolan goşunyň ählisini münliklere, ýüzlüklere we onluklara bölüp taýýarlady. 615-nji ýylda leşgeri düzgüne salandan soňra, zarba urmaklyga we hereket etmeklige buýruk berdi. Söweşe başlamazdan öňinçä birnäçe adamy ilçilere baş edip, Soltanyň ýanyna öldürilen täjirleriň aryny almak üçin habar iberdi. Kyýalygyň golaýyna ýeten wagtlary ol ýeriň emirlerinden bolan Arslan han ötünç soramak üçin onuň goşunyna girdi we öz adamlaryny goşuna saldy. Başbalyk etrabyndan Eýdi Gut we Almalyk etrabyndan Sygnak Tegin özleriniň söweşjeň adamlary bilen Çingiziň hyzmatyna birikdi. Olar ilki uly bolmadyk Otrar şäherine ýetdiler.

Soltan Muhammet hem özüni söweşe taýýarlapdy. Goşundan elli müňüni Gaýyr hanyň ygtyýarynda goýdy we Garajany hem on müň goşun bilen olara kömege iberdi. Ol şol bir wagtda şäher galasyny we gala diwarlaryny hem berkidip, söweş gurallaryny we esbaplaryny ýeterlik jemläpdi. Gaýyr han galanyň içinde urşa taýýarlyk görüp, adamlaryny we atlaryny derwezeleriň ýanynda goýup, diňiň ýokarsyna çykdy we töwerege göz aýlady. Haçanda onuň gözleri mongol leşgerleriniň artykdygyny we şol bir wagtda hemmesiniň düzgüne salnyp, ýarag

bilen üpjündiklerini görende öz eden işine puşman etdi. Mongol goşunlary söweşe hatara durmak buýrugyny aldylar. Galanyň daş-töweregine birnäçe halka çekdiler. Çingiz her bir goşuny bir ýerde berkitdi. Uly ogluny Jendiň we Barjalygkentiň töwereklerinde, han-beglerden we emirlerden ybarat topary bolsa Hojant we Fenaket töwereklerinde berkidip, özi bolsa Buhara tarapa ýola düşdi. Çagataý bilen Oktaýy Otrary gaba-maklyk bilen meşgul bolýan leşgere baş edip belledi. Bu söweş hem-de gabaw baş aý dowam etdi. Haçanda Otrar ilaty we Gaýyr han alaşsyz ýagdaýa düşenlerinde Garaja Gaýyr hana:

– Şäher mongollara boýun egse gowy bolar — diýip tekliپ etdi.

Gaýyr han bu howsala düşmekligiň onuň özündendigini bildi we onuň hiç bir nesihatynadyr sözlerine gulak gabartmady. Bu maslahat bilen razylaşmady. Soltan Muhammediň ýanynda özünü wepaly görkezýärdi hem-de ol: «Eger Soltana biwepalyk etsek, onda öz hyýanatym üçin nähili ötünç soraryn. Haýsy bahanalary öňe sürüp, musulmanlaryň ýazygyndan syparyn?» diýýärdi.

Garaja hem bu sözleri eşidip sem boldy we aýak diräp durmady. Ýöne Garaja özünüň köp sanly goşuny bilen Sopy han derwezesinden çykdy. Tatar leşgeri hem gije derwezäniň içine girdiler. Garaja tussag edildi we ýolbaşçylaryň bir topary bilen bilelikde şazadalaryň huzuryna getirildi. Mongol şazadalary ony öz wadalary bilen boýun egmeklige näçe yrjak bolsalar-da bolmady. Ol: «Siz bize wepaly bolar ýaly siz öz hojaýynlaryňyza bir wepa berdiňizmi? Size birleşme niýetimiz ýok» diýip, olara dürli-dürli jogaplary beripdir.

Şuňa laýyklykda, Garajany ýaranlary bilen bilelikde öldürdiler we Otrar şäheriniň ilatynyň ählisini goýun sürüsi deýin şäherden çykardylar we harytlardyr beýleki zatlary taladylar. Gaýyr han ýigrimi müň batyrgaý adamlar we beýleki harbylar

bilen galada gizlendi. Hemmeler ele düşmejek bolup, elli-el-liden çykdylar we bilgeşleýin özlerini ajal eline berdiler. Olardan ýekeje diri adam galýança garşylyk görkezdiler. Netijede, mongol goşunyndan hem köp adam öldi we şeýle ýagdaýda söweşdir dawa-jenjel dowam etdi. Gaýyr han we ýene-de iki adam diri galdylar. Şonda-da yza çekilmediler we mongol leşgeri gala girýänçä söweşi dowam etdirdiler we Gaýyr han boýun egmedi. Mongollar bu türkmeniň çäksiz batyrgaýlygyny görenlerinde ony diriligine ele salmaklyk hakda buýruk berdiler. Soňra Gaýyr hanyň galan ýaranlary öldürilýänçä, mongollar söweş we ýöriş etmekligi dowam etdirdiler. Şondan soňra Gaýyr han köp hileleri amala aşyrdy we köp sanly zarba urup, bimöçber adamy öldürdi. Ahyrsoňy ony duzaga düşürdiler we elini, aýagyny zynjyrladylar. Galany ýer bilen ýogsan etdiler. Birnäçe ýönekeý adamlardan we hünärmenlerden başgalary öldürdiler. Käbir ýerlerde bolsa şazadalar basyp alan ýerleriniň halklaryny düzgüne salynmadyk goşunyň çäklerine goşupdyrlar. Birtopary bolsa iş üçin hünärmentçilik pudaklaryna alnypdy. Şol döwürlerde Çingiz han Buharadan Samarkanda gelipdi. Gaýyr hany bolsa Gök saraýda öldürdiler.

Çarhy pelek işi şunuň ýalydyr.
Bir elinde täç, bir elinde kement.

ULUŞ IDINIŇ¹ JENDE UGRAMAGY WE OL SEBITLERIŇ BASYLYP ALYNMAGY

Çingiz hanyň Jent ülkesini basyp almak baradaky permanyny amala aşyrmak üçin Uluş Idi ýola düşýär. Ol Jeýhun derýasynyň kenarynda we Jent ülkesinde ýerleşen uly bolmadyk Sygnak şäherçesine ýetýär. Ilki öň täjir bolan we Çingiz hanyň ýaranlarynyň hataryna birigen hem-de ülkäniň adamlary bilen tanyş bolan Hasan atly bir hajy adamy halka maslahat bermek we öz janlarydyr mallary aman galar ýaly boýun egmäge çagyrmak üçin iberdiler. Ýöne ol şähre giren mahaly bir topar ykmandalar tarapyndan öldürilýär. Ine, şu hem mongollara bahana boldy. Şäherdäkiler şeýle hereketi etmek bilen özeriniň ýaşayyş damarlaryny üzendiklerini bilmeýärdiler. Bu habar ýetip gelen wagty baýdaklar galdyrylyp, Sygnak tarapa hüjüm başlandy. Daňdandan tä agşama çenli dynuwsyz söweşmeli diýen buýruk boldy.

Ýedi gije-gündizläp, tä ol ýer doly basyp alynýança, ölüm-ýitim we jebir-jepa dowam etdi. Gelip-gidiş ýoluny ýapdylar we bir adamyň aryny olaryň sansyz adamlarynyň janyny almak bilen aldylar hem-de galanlary jemlemek üçin ol mekanyň

¹ Uluş Idi ýa-da Ulus Idi diýen dereje, lakam mongol şazadalaryna berlipdir. Bu söz «il-ulsuň hökümdary» diýmekligi aňladypdyr. Bu dereje, lakam şazada Tuşa berlipdir.

emirligini Hasan hajynyň ogluna, ýagny öldürilen musulmanyň ogluna berdiler.

Uluş Idi ol ýerden gidip, Uzkendi, Barjalygkendi basyp alýar. Halk artykmaç garşylyk görkezmänligi sebäpli, olara ölüm-ýitim salmadylar. Mundan soňra Emnasa ugraýarlar. Emnas goşunynyň köpüsi hilegärlerden we kellekeserlerden ybaratdy. Şuňa laýyklykda, olar bilen uruş we ölüm-ýitim köp boldy. Bu wakalaryň habary Jende baryp ýetende, uly goşun bilen Soltan Muhammet Horezmşä tarapyndan ol ýeri gormaklyga bellenen emirleriň emiri Gutlug han «Her kim öz janynyny halas etse baýnar» diýen düşüňjä eýerip, derýadan geçip, çöl-beýewanlygyň içi bilen Horezme gaçdy. Onuň hereketi we Jendiň goşundan saplananlygy baradaky habar mongol emirlerine ýetende, Jandemiri ilçilige mynasyp görüp, ýerli halkyň ýanyna iberdiler. İlçi olara mongollar bilen duşmançylykda bolmazlygy ündemäge gitdi. Jentde özbaşdak häkim bolmanlygy üçin her kim kellesine gelen zady edýärdi. Gara-maýak adamlar Jandemiri hem Hasan ýaly edip öldürmäge hyýallandylar. Jandemir ýola düşýär we baryp, hüşgärlik bilen söze başlaýar. Olary köşeşdirýär we hajy Hasanyň öldürilmeginiň erbet netijesi barada düşündirip, keseki leşgeriň ol ýere hüjüm etmegini wada edýär.

Adamlar hoşhal boldular we oňa hiç-hili zyýan ýetirmedi-ler. Jandemir Uluş Idiniň huzuryna ýetip, ýagdaýy beýan etdi. Mongol goşuny Garagurumyň töwereginde mesgen tutup, Jende çozmaklygy isleýän bolsalar-da, Jandemiriň bu sözlerini eşidenlerinden soňra, ol tarapa ugraýarlar we ol ýeri eýelemäge çalyşýarlar.

Mongollar 616¹-njy ýylyň sapar aýynyň dördüne şähre ýetdiler. Goşun hendegi doldurmak bilen hem-de herek¹, manja-

¹ Milady ýyl hasabynda 1219-njy ýyla gabat gelýär.

nykdyr, merdiwanlary we beýleki gerekli zatlary taýýarladylar. Jendiň ilatynyň derwezäni ýapyp, syn edip oturmakdan başga alaçlary galmady. Olaryň köpüsi söweşi görmänsoňlar, nädip diwardan aşyp bolýarka diýip, geň galýardylar. Adamlar merdiwanlary diwarlara ýapladylar. Goşun herekete başlaýar, manjanyklar bolsa işe girizilýär. Bir agyr daş howada aýlanyp, galanyň depesine düşdi. Mongollar ähli tarapdan diwaryň ýokarsyna dyrmaşýarlar we derwezeleri açýarlar. Söweş ahyrlan wagty mongollardan bir adam hem ýaralanmandyr. Şuňa laýyklykda, olar garşylyk görkezmän, mylaýymlyk bilen galany olara bagyşlapdyrlar. Jandemire biýedeplik görkezen birnäçe ýolbaşçyny öldürýärler. Dokuz gije-gündizläp adamlary daşarda goýup, şäheri talaýarlar. Buharanyň Kerdewanyndan bolan Aly Hojany ölkäniň emirligine belläpdirlir. Ol tä ömrüniň ahyryna çenli şol wezipede galypdyr.

Bu wakalar ahyrlandan soňra, bir emir on mün goşun bilen Kent şäherine hüjüm etmäge, ol ýeri basyp almaklyga bellenildi. Ol bu işi ýerine ýetirip, ol şähere bir harby ýolbaşçy belledi. Uluş Idi Garagurum tarapa göç etdi. Sährada oturymly türkmenlerden on mün töwerek adam Horezme gitmeklik üçin hyýallanýar. Taýnal Newin atly häkim birnäçe günläp, olaryň önündäki ýoly ýapdy. Taýnalyň olaryň üstünden goýan dolandyryjysyny öldürdiler we duşman boldular. Goşunyň başynda giden Taýnal tutaşan ody öçürmek üçin çykgynsyz ýagdaýa düşüp, yzyna dolandy. Olaryň aglabasyny öldürdi we galanlary tötänden janlaryny halas etdiler hem-de beýleki bir topar bilen Merw we Amul tarapa gittiler. Ol waka degişli gürrüňler öz ýerinde aýdyljakdyr.

¹ Herek – bu söz «eşejik» diýen manyny aňladýar. Ol söweş guraly bolup onuň kömegi bilen diwarlary böwsüpdirlir.

FENAKETIŇ WE HOJANDYŇ BASYLYP ALYNMAGY WE TEÝMIR MÄLIGIŇ AHWALLARY

Ulug Newin, Sektu we Nogaý Fenaketi basyp almaklyk üçin söweşjeň baş müň adam bilen taýýar boldular. Ol ýeriniň kaňlylar kowumyndan leşgeri bolan Iteku atly bir emiri bardy. Ol üç gün söweşden soň, amanlyk isläp boýun bolup, şäheriň daşyna çykýar. Mongollar goşundaky hünärmentleri saýlaýarlar. Olary kärine laýyklykda aýry-aýry emirlere ýüz adamdan we iki ýüz adamdan ybarat bolan, ýagny senetkärler, hünärmentlere we işgärlere bölýärler. Ýaşlary goşuna almak bahanasy bilen beýleki dürli işlerde ulanypdyrlar. Şol döwürlerde olar Hojant tarapa ýola düşýärler. Ol ýere ýeten wagtlary şäher ilaty galada gizlenýärler we gijeki pajygalardan azat bolýarlar. Hojandyň emiri Teýmir Mälik atly bir adam bolup, batyrgaýlykda Rüstem bilen deňşdireniňde ol hem bu emiriň ýanynda bir hyzmatkär ýalydy. Ol iki tarapy suw bilen gurşalan Jeýhunýň aralygynda bir beýik gala dikeldip, müň söweşiji adam bilen onuň içinde gizlenipdi. Haçanda mongol goşuny ol mekana ýetende aňsatlyk bilen gala girmegi başarmadylar. Sebäbi ok we manjanyk ol ýere ýetmedi. Hojandyň adamlaryny ol ýere iberýärler we Otraryň, Buharanyň, Samarkandyň etraplaryndan şeýle hem basylyp alnan obalardyr şäherlerden kömege çagyryýarlar. Düzgüne salynmadyk elli adam we ýigrimi müň mongol jem bolýar. Ählisini onluk we ýüzlük toparlara bölýärler. Täjik we eýranly onluk toparlaryň baştutany edilip, bir mongol goý-

lupdyr. Bular ol mekandan üç parsaňlykda ýerleşen dagdan py-ýada gidip, daş getirýärler hem mongol atlylary olary suwa dökýärler. Teýmir on iki sany gäminiň üstüni çyg keçe bilen basyryp, sirke garylan palçygy daş-töweregine örüp we deşiklerini ýapyp taýýarlap goýupdy. Her gün säher her tarapa alty gämi ugradylyp, agyr uruşlary edýärler. Atylan oklar gämilere täsir etmeýärdi. Şol bir wagtda mongollar otdur nebiti we daşlary suwa oklaýarlar. Ýöne Teýmir hemmesiniň hötdesinden gelýärdi. Gijelerine gan dökülýärdi, emma bu işe päsgel berip bilmeýärdiler. Iş ahyrlan wagty we jahan gara lybasyny geýende Teýmir Mälik gara günü üçin taýýarlap goýan ýetmiş gämisini ýükden, azykdan we adamlardan doldurýar. Olar çyralary ýakyp, ýyldyrym kimin suwuň içi bilen ýola düşýärler. Mongol goşuny bolsa, suwuň kenaryndan olary yzarlaýarlar. Teýmir Fenakete ýetýänçä gämili gaýduwsyz ýöriş edýärdi we ok ýagdyryp, olary gabaýardy. Mongollar gämilere geçmäge päsgel berer ýaly suwuň içinden zynjyr geçiripdiler. Teýmir örän çalasyňlyk bilen bu päsgelçilikden hem geçýär. Iki tarapyň urşy şeýle bir uzaklara ýaýrady weli, hatda Jendiň we Barjalygynyň töwereklerine-de ýetdiler. Haçanda habar Uluş Idiniň gulagyna ýetende, Jeýhunynyň iki tarapynyň birnäçe ýerinde goşuny taýýarlaýar we köpri ýasap, manjanyklary gurýar. Teýmir bu wakadan habarly boldy. Barjalygkentiň kenaryna ýeten wagty şehitlik täretini aldy. Suwdan çykyp, şemal tizliginde atlandy. Mongol leşgeri hem olaryň yzyndan çozup başladylar. Ol azygy önünden iberýär we özi yzyndan azygy gutarýança merdana, gylyç urujy kimin gidýär. Birnäçe günü şeýdip geçirýär. Her gün Teýmiriň goşunyndan köpüsi öldürilýärdi we mongol leşgerleriniň sany bolsa artýardy. Üstesine-de, onuň azyk-ýemitlerini ýok edýärler. Teýmir az sanly adam bilen galýar. Emma ony ele salmak başartmaýar. Onuň ýanyndaky birnäçe adam öldürilen wagty onuň üçin ýarag hem galmady.

Diňe onuň üç oky bolup, olaryň biriniň ujy döwükdi. Mongollardan üç adam onuň yzyna düşýär. Teýmir şol adamlaryň birini döwük oky bilen nyşana alyp kör edýär. Şol wagt iki mongola seredip:

– Diňe iki okum galdy. Men ol iki oky size sarp etmäge haýpym gelýär. Gowusy, yzyňyza dolanyň we öýleriňize baryň —diýýär.

Mongollar yzlaryna dolanýarlar. Ol hem Horezme ýetýär. Ikinji gezek söweşe başlaýar we adamlary bilen Kent şäherine gelýär. Ol ýeriniň darugesini¹ öldürýärler we yzlaryna dolanýarlar. Horezmde saklanmak amatly bolmansoň, Soltan Muhammediň yzyndan gidýär.

¹ Daruge – şäher häkimi.

MAWERANNAHRYŇ BASYLYP ALYNMAGYNYŇ GYSGAÇA BEÝANY

Mawerannahr köp sanly ölkeleridir etraplary öz içine alýar. Ýöne ol mekanlaryň in saýlantgysy we gowulary Buhara hem-de Samarkantdyr. «Mugjamul buldan»¹ atly eserde Huzeýfa ibn Ýemanyň pygamberimizden rowaýat eden şu aşakdaky gürüňine görä şeýle bellenilýär:

Tizara Jeýhun derýasynyň arka ýüzünde bir şäher dörär we ol ýere Buhara diýip at bererler. Bu şäher Allanyň we perişdeleriň rehmet gullugyndadyr. Ol ýeriň ilatyna Hudaýtagala tapyndan kömek edilýändir. Olaryň ukulary hem Hudaýa sygynyklary ýaly kabul edilýär. Bu şäheriň arka ýüzünde Samarkant atly başga bir şäher bar. Ol ýerde Jennetiň çeşmesi deýin bir çeşme, pygamberiň guburlaryndan bir gubur we behiştin bagyndan bir bag bardyr. Ol ölkede ýogalanlar ahyret günü şehitler bilen hemra bolarlar. Samarkandyň arkasynda Ketwan atly bir ýer bolup, aýtmaklaryna görä, sebitden ýetmiş mün şehit gopar we her biri öz doganyndan, garyndaşyndan, maşgalalaryndan ýetmiş adama şepagat ederler diýilýär.

Çingiz hanyň özi ol şähre ýetdi. Şol zamanlarda tatar goşunlary ýetjek derejesine ýetip, möwç urýardy. Heniz goşun aralyşdan we ölüm-ýitimden teselli tapmandylar we Jeýhun

¹ «Ýurtlaryň sanawy» atly kitap. Bu eseriň ýazary meşhur alym Ýakut Hamawdyr.

derýasy hem gandan saplanmandy. Çingiz Buharany we Samarkandy basyp alan wagtlary kanagatlylyk bilen artyk ölüm-ýitim etmekden daşda durdy. Şäher etraplary boýun egip gelendikleri üçin olaryň üstüne ýöriş etmek niýetinden el çekdi. Ýerli halk asudalykdyr abadançylygyň yzýany gurluşyk etmeklige girişdi we özgerişlikler ol mekanlara hem merkezlere gaýdyp geldi. Hatda 658-njy ýylda şäheriň abadançylygy şol ilkinji bolan derejesine ýetipdi ýa-da ýetip barýardy. Tersine, Horasanda we Yrakda gyrgynçylyk we ölüm-ýitim güýçli depginde gitdi.

Netijede, her şäherdir obany birnäçe gezek ölüm-ýitime we talaňçylyga sezewar etdiler. Howply, hatarly we gorkuly zamany döretdiler. Eger ahyret gününe çenli adamlaryň sany köpelip gitse-de, mundan öňki ýaşan adamlaryň ondan birine-de ýetip bilmezler. Oňa harabaçylyklardan we çöl-beýewana öwrülen galyndylardan göz ýetirmek bolýar. Döwür öz bela-beterini binalaryň we adamlaryň üstüne iberipdi. Şu ülkeleriň hökümdarlygyny Sahyp Agzam Ýalawaja we ogly Emir Mesgut bege berdiler. Agzam Ýalawaç düzgüne salynmadyk goşunyň çykdaýjysyny hem-de artykmaç salgytlary aýryp, öz işinde üstünlük gazandy. Ol sebitlerdäki al-ýaşyl ösüp duran bag-bakjalar we gurlan binalar muňa şaýatlyk edýär.

BUHARANYŇ BASYLYP ALYNMAGY

Gündogar şäheriniň arasynda Buhara yslam gümmezi ýalydyr. Şol sebitleriň arasynda bu şäher Bagdadyň derejesi ýaly, alym we fakylaryň¹ nurlary bilen bezelip, daş-töweregi akyldarlar, danalar bilen gurşalandyr. Adatça, gadym döwürlerden bäri Buharany her ugurdan bolan akyldarlaryň, ulamalaryň² merkezi hasaplapdyrlar. Buhara sözüniň gelip çykyşy «buhar» diýen sözden bolup, otparazlaryň dilinde «ylymlaryň jemi» diýmeklikdir. Bu dil uýgur we hytaý butparazlarynyň diline ýakyn bolup, olar ybadathanalaryna Buhar diýipdirler. Şäher dörän wagty onuň ilkibaşdaky ady «Bemjekes» bolupdyr.

Çingiz han goşunyny ýarag-esbaplardan üpjün edip, tertipdüzgüni ýola goýandan soň, Soltan Muhammediň ýurduna göz dikdi. Uly ogullaryny we serdarlaryny köp sanly goşun bilen her ýerlere iberdi. Özi bolsa Buhara tarapa ýola düşýär. Şu saparynda Tuly atly uly ogly onuň ýanynda bolýar. Üstesinde, türk goşunyny hem onuň bilen bilelikde Zernugyň ýolundan äkitmeklige buýruk berdiler. Säher bilen ol ýerdäki uly bolmadyk şähre ýetýärler. Gapyl oturan adamlar zemin-u zamananyň garynjasydyr çekirtgesiniň üýşüşi deň sansyz bir goşunyň ýetip geleninden habarly bolýarlar. Gorkudan ýaña

¹ Fakylar — dini meseleler, kada-kanunlary halal-haram barada gürrüň edýän alymlar.

² Ulama — dini alymlar göz önüne tutulýar.

hemmeler galalarda gizlenýärler. Derwezeleri ýapýarlar. Olar garşylyk görkezip, öz aýaklary bilen heläkçilige gitmek islediler. Hudaýtagalanyň mähremligi olaryň dadyna ýetişdi. Şeýdip, olar howsala düşmän, garşylyk görkezmäge baş göterdiler. Çingiz han danyşment Hajyby özüne degişli adamlary habarly etmeklige we şol bir wagtda gizlenen adamlary öldürin diýip, maslahat bermeklige hoşniýetlilik ilçisi hökmünde iberdi. İlçi: «Men pylanydyryn we musulmandan dogan musulmandyryn. Hudaýyň razylygy üçin diňe Çingiz hanyň permanlaryny duýdurmaklyga geldim. Şunuň bilen sizi heläkçilik girdabyndan we gan derýasyndan halas etmek isleýärim. Ine, görersiňiz, Çingiz hanyň birnäçe mün goşun bilen bu ýere ýetip gelşini. Bu ýerleriň sährasydyr düzi gandan doly Jeýhuna öwürüler. Eger meniň nesihatyma gulak salsaňyz, mal-garalaryňyz we janlaryňyz aman galar» diýip habar berdi.

Ýönekeý halk we döwlet emeldarlary ilçiniň dogry sözlerini eşiden wagtlyary onuň pendi-nesihatyndan ýüz öwürmeýärler. Bu ýykyp-ýumrujy sile garşy durup bilmejekleri sebäpli hem-de boýun egmekden başga çykalgalary bolmansoň, ýola düşýärler. Ilçiden boýun egiläýen ýagdaýynda hem ýekeje adamyň-da damagynda gan görünmezligi üçin ynançnama alýarlar. Ilat asudalyk tapýar we boýnuýogynlykdan saklanýarlar we akyl-paýhas ýoluny saýlaýarlar. Zernugyň käbir aksakallaryny sowgat-peşgeşler bilen öňe iberýärler. Haçanda bular patyşanyň çadyryna ýetenlerinde, Çingiz han Zernugyň ýaşulularyndan ady belli han begler barada soraýar we olaryň boýun towlamalary hem-de çenden aşmalary sebäpli gahar-gazap bildirip, olary çagyrmak üçin ilçi iberýär. Çingiz handan gorkularyna bu toparyň endamy tikenekleýär we derrew patyşanyň huzuryna gelýärler. Gelen wagtlyary Çingiz han olara hakyň hatyrasyna mähribanlyk we hormat bildirýär we olaryň janyny aman saklaýar. Soňra Çingiz han: «Ähli gatlaklaryň adamlary jemlensin.

Galany bolsa ýer bilen ýegsan ediň» diýip perman berýär. Ilat ýazuwyndan soňra ýigitleri düzgüne salynmadyk goşuna alýarlar we beýlekileri bolsa gyryýarlar. Obany «Gutlug balyk» diýip atlandyryýarlar.

Şol sebitlerden ähli ýollara belet bolan türkmenlerden bir adam goşuny hiç-hili geçelgesi bolmadyk ýoldan geçirýär. Şol ýola bolsa şol döwürlerde «Hanlyk ýoly» diýip at beripdirler. 649¹-njy ýylda hem Mengu kagan paýtagta gitmek üçin şol ýoldan Emir Argun bilen geçenmişin.

Şol söweşde Taýyr Bahadyr atly bir adam leşgere serkerde bolup, Nura ýetende, gije baglary çapýarlar we olardan merduwan ýasap, atlara ýükleýärler. Ähtimal, daşyndan synlaýjylar bu bir kerwendir diýip, çak edendir. Şu usul bilen Nur galasyna ýetýärler. Adamlar olara haýran galýar we gün olaryň gözüne garaňky görüňýär. Bu hadysa bir dessandaky wakany ýada salýar: «Olar zarba uran her duşmanyň goşunyny birnäçe menzilden görmegi we olary dep etmegiň çäresini tapmagy başarypdylrlar. Şuňa laýyklykda, duşmanyň gaýgy-hesretden başga zada nesibesi çekmändir. Olaryň etmedik hiç bir hilegärligi galmandyr. Soňra bir adam baglary şahalary bilen goparmaklygy buýruk beripdir. Soňra her atly bir agajy aldy.

Zurka atly bir adam:

– Jeňňe meňzeş bize tarap gelyän bir hili geň zatlar görýärim – diýdi.

Onuň kowumy bolsa:

– Zurkanyň gözi kütelişendir. Daragtlar nädip hereket etsinler? — diýýärler.

Herhalda bolsa seresaplylykdan gapyl galýarlar we biperwaý bolýarlar. Üçünji gün diýlende duşmanyň goşuny ýetip

¹ Milady ýyl hasabyndan 1251-nji ýyla gabat gelýär.

gelyär we ýeňiş gazanyp, Zurkany ele salýarlar we ony öldürýärler».

Nur ilatynyň başyndan şu dessana meňzeş waka bolup geçýär. Nuruň ýaşajylary derwezelerini ýapýarlar we penalanýarlar. Taýyr Bahadyr älem eýeleýji patyşanyň gelip ýetendigi baradaky habary ýetirýän we boýun bolmaklyga çagyryan bir ilçini iberýär. Nuruň ilatynyň dürli hyýallary bolupdyr. Munuň sebäbi-de olar Çingiz hanyň hut özi geler diýip göz önüne getirmeyärdiler. Ýene bir tarapdan olar Soltan Muhammetden hem howatyrlandyrdylar we iki pikirdediler. Bir topary boýun bolmaklyga taýýardy, ýene-de birleri bolsa baş göterijidiler. Ilçiler gidip-gelişden soňra şeýle karara geldiler: «Goý, Nuruň ýaşajylary sowgat-serpaýlary taýýarlasynlar we ilçiler bilen bilelikde Çingiz hana ibersinler we bendilik hem-de boýun egijilik ýüzlenmesini hödürlesinler».

Taýyr Bahadyr olaryň beren az sanly sowgatlaryna kanagatlanyp, öz ýoluny dowam etdirdi. Herhalda bolsa, Nuruň halkyna bir ilçä iberildi we sowgady kabul etdiler hem-de Sebtaý goşuna önbaşy bolup şähre ýetip gelende, şähri oňa tabşyrmaklyk kararyna geldiler. Sebtaý hem şuna laýyklykda hereket etdi we Nuruň uly bolmadyk ilaty oňa tabyn boldu. Nuruň ilatynyň üstüne güzeran, gurluşyk, ekin üçin gerek bolan zatlaryň ählisini üpjün etmeklik ýüklendi. Soňra ilat sähra çyksynlar we tä leşger olaryň öýlerini talaýança gaýdyp gelmesinler diýildi. Şeýle hem boldy. Şu permana eýerip, mongol leşgeri öýlere girip talaýarlar. Soňra altmyş sany adamy saýlap, Nuruň emiriniň ogly Il Hoja bilelikde Debusa ugratdylar. Çingiz han ýetip gelen wagty olar ony garşy alyp, tagzym edip ýerlerinden turdular hem-de peşgeş hökmünde sowgatlary gowşurdylar. Çingiz han olardan Soltan Muhammediň Nuruň ilatyndan alan salgytlarynyň näderejededigini barada sorady. Olar:

– Bir mün baş ýüz dinar – diýip jogap berdiler.

Çingiz han şol möçberdäki puly zulum-sütem edilmekden aman galmaklary üçin özüne nagt görnüşinde tölemeklerini buýurdy. Bu puluň ýarysyny aýallaryň gulakhalkalaryny satyp tölediler we galanlaryny bolsa soň tölemeklik üçin zamun boldular. Olary hem öz wagtynda tölediler. Şeýdip, Nuruň ýaşayjylary tatarlara boýun boldular.

Bu wakalardan soňra Çingiz han Buhara ýola düşýär we 617-nji ýylyň başlarynda galanyň derwezesine gelip ýetýär. Goşun sanardan çäksiz garynjadyr çekirtge üýşen dek, uç-gyraksyz derýa ýaly ýetip gelýärler we şäheriň daş-töweregini gurşaýarlar. Giwek hanyň golastynda ýigrimi müň adam bolupdyr. Aýtmaklaryna görä, bu adamyň asly mongol bolup, soňra gaçyp, Soltan Muhammede birigýär we şol sebäpli işi ýokary göterilenmişin. Hamyt Pur, Sunej han, Keşli han we beýleki emirler bilelikde gün batan wagty öz kowumynyň köpüsi bilen galadan çykdylar we Jeýhun derýasynyň kenaryna ýeten wagt-lary goragçy we aňtawçy goşun olara zarba urýar we olardan hiç nam-nyşan galmady.

Ertesi olara gün ganly ýaly bolup görnende derwezäni açýarlar we halkyň soňuna çykýarlar. Buhara şäheriniň tanymal adamlary Çingiz hanyň ýanyna gidýärler. Çingiz han galany we şäheri gözden geçirmeklik üçin çykyp, juma metjidine gidýär. Metjidiň önünde durýar we ogly Tuly atdan düşüp pyýada münberiniň ýokarsyna gidýär. Çingiz han «Bu ýerler Soltan Muhammediň köşgümi»? diýip sorayar. Oňa «Hudaýyň öýi» diýip aýdýarlar. Ol hem atdan düşýär. Soňra iki-üç basgançak münberden ýokary çykýar we «Sährada ot ýok, atlaryň garynlaryny doýruň!» diýip buýruk berýär. Şäheriň ammarlaryny açyp, atlara galla berýärler. Gurhanly sandyklary metjidiň meýdanynyň ortarasyna getirýärler. Çingiz han Gurhanlary aýak

astyna oklaýar we sandyklary atlara ahyr¹ edýär. Şeraply jamlary dembe-dem boşadýar. Şäheriň aýdymçylarydyr sazandalary tans etmeklige we aýdym aýtmaklyga taýýar bolupdyrlar. Mongollar hem öz däplerine görä aýdym aýdýardylar. Ýagşyzadalar, ulamalar, seýitler we zamananyň müjتهitleri² mongol han-begleriniň atларыnyň ahyryny saklaýan we olaryň mal-galaryna ideg edýän hem-de olaryň permanларыna gulak asýan adamlar bolupdyrlar.

Bir-iki sagatdan soň, Çingiz han köşkten ýola düşmek kararyna gelýär. Ol ýerde bolan topary herekete getirýärler. Şol wagt Gurhanyň waraklary zir-zibilleriň, hapalyklaryň arasynda we mongollaryň aýakларыnyň astynda galýar. Şeýle halatda Mawerannahr seýitleriniň ýolbaşçysy bolan hem-de terkidün-ýälikde we takwalykda meşhur bolan yamlaryň emiri Jelaletdin Aly ben Hüseýin Arendi älem alymlarynyň pazylatlyларыndan bolan paýhasly ymam Rukneddin Ymamzada (goý, Alla olaryň ikisiniň guburlaryny päk saklasyn) ýüzlenip:

– Eý, tagsyr, bu görlüp durlan ýagdaýlar nämedir? Eý, perwerdigär, bu düýşmi ýa huşmy? — diýipdir.

Tagsyr Ymamzada:

– Ýuwaş bol! Hudaýtagalanyň binyýazlyk şemaly öwüsýär. Gürlemäge ýagdaý ýokdur — diýipdir.

Çingiz han şäherden çykan wagty baýram namazy okalýan ýerden münbere çykýar. Şäheriň ähli ilaty taýýar bolupdyr.

– Bu adamlaryň haýsylary baý? — diýlip soralyar.

Iki yüz segsen adamy öňe çykarýarlar. Mundan soňra Çingiz han Soltan Muhammede hyýanat etmeklige başlaýar we çykyş edip aýdýar:

¹ Ahyr – atlara iým berilýän gap.

² Müjدهhit – yslam dininiň kada-kanunларыny ökde bilip, şol kanunlar esasynda täze özgerişliklerde ysłamýň hökümini çykarýan adam.

– Eý, kowum, siz bilýärsiňizmi, siziň näderejede uly günäleriňiziň bardygyny we bu uly günäleri siziň han-begleriňiziň amala aşyrandygyny. Eger-de menden «Siniň bu dawaň delili nämeden?» diýip sorasalar, onda şeýle jogap bererdim: «Eger siz şeýle uly günäleri amala aşyrmadyk bolsaňyz, Hudaýtagala meniň ýaly azaby siziň üçin indermezdi».

Bu sözleri aýdanson, nesihat etmeklige başlaýar:

– Häzir ýer ýüzüniň mal-mülküni maňa görkezmekligiň zerurlygy ýok. Belki, ýeriň düýbündäki baýlyklary maňa görkezersiňiz!?

Soňra bolsa ýene-de:

– Siziň penakärleriňiz we ynamdarlaryňyz kimler? — diýip sorayar.

Her kim öz degişli adamlarynyň atlaryny aýdýar. Çingiz olaryň hersi üçin goragçy hökmünde basgak¹ iberip, adamlaryň baýlyklarydyr salgyt talaplaryny şu ynamdar adamlara tabşyrmalydygyny aýdýar. Elbetde, olaryň berýän mukdaryndan artyk zat aljak bolup aýak diränokdylar. Her gün gün dogan wagty garawullar meşhur şahsyýetleriň birtoparyny älem eýeleýji hanynyň köşgüne getirýärdiler.

Çingiz han Soltan Muhammediň goşunlaryny şäherden we galadan çykarmaklygy buýruk beripdi. Haçanda bu iş şäherlileriň hötdesinden gelmänden soň, ýene bir tarapdan bolsa janlaryndan gorkýandyklary sebäpli, ol topar mümkin bolan derejede söweşi, gaçmaklygy we gijeki gan döküşmeklikleri dowam etdiler. Çingiz ýaşajylaryň öýlerini otlamaklygy buýruk berdi. Ymaratlaryň köpüsi agaçdan bolanlygy üçin şäheriň köp ýerleri birnäçe günün dowamynda ýandy. Juma metjidinden we saraýlardan galanlary, ýagny bişen kerpiçden gurlan ymaratlar saklanyp galdy. Soňra adamlary söweş etmek niýeti bilen gala

¹ Basgak — her ýeriň belli bir salgyt toplaýan adamsy.

kowýarlar we etraplarda uruş ody alawlaýar. Daşyndan manjanyklary hem işe girizýärler we daşdyr peýkam zyňýarlar. İçinden hem nebit we arrada¹ hem-de içi otly küýze we beýlekileri ýakýarlar. Daşyndan ot salynýan we içinden uçgunlar asmana galýan güýçli alawly tamdyr ýaly gündizler uruşdyr çekeleşik bilen geçýärdi. Galanyň içindeki adamlar hem daşaryk hüjüm edýärdiler. Üstesine-de, Giwek han şirlerden öňürdip çykan merdana dek güýçli söweşleri edýärdi we her zarbada birnäçe adamy dyza çökerýärdi hem-de ýekelikde tutuş goşuny yzyna serpikdirýärdi. Haçanda olar çykgynsyz ýagdaýa düşenlerinde hendegi haýwanlaryň maslyklaryndan we kesekdir daşdan doldurýarlar. Adamlar ellerini göterip, hudaýa ýalbardylar. Ahyrynda Buhara leşgeri tarapyndan dikeldilen diwarlary ele saldylar we galanyň gapysyny otladylar. Döwründe Soltanyň ýakynlary we kowumynyň serwerleri bolan han-begler we emeldarlar abraýdan ýaňa aýaklaryny çarhy pelegiň başynda goýýanlar tussag edilip harlandylar we panylyk derýasynda gark boldular. Kankolýan kowumyndan hem boýy gamçynyň boýuna barabar adamlary-da diri goýmadylar. Otuz müňden hem agdyk ölüler sanawa alyndy. Ol kowumyň azatlykda ýaýnan ähli çagalaryny, han-beglerini we aýallaryny gulçulyga aldylar. Öz döwründe päkize baglardan doly bolan şäherlerdir galalar we diwarlar ýykylyp-ýumrulyp topraga garylýar. Aýal we erkek, şäheriň ähli adamlaryny we bedroýdyr owadan zatlary namaz okalýan sähra äkidýärler we günä geçmekligi göz önüne tutýarlar. Gujurly ýaşlary we ýaşululary Debustyň we Samarkandyň düzgüne salynmadyk goşunyna berkidýärler.

Çingiz han Buharadan Samarkanda gitdi. Buharanyň ilaty weýrançylyk sebäpli ýedigen ýyldyzlary dek pytraýarlar. Olar obalara gidýärler. Ol ýerler ýer bilen ýegsan edilýär. Buhara

¹ Arrada — daş atyjy gural.

wakasyndan gaçyp, Horasana gelen bir adam özüne berilýän soraglaryň garşysynda durup, Buharanyň ahwaly barada şeýle diýýär: «Geldiler, ýakdylar, öldürdiler, äkitdiler we gitdiler».

Adamlar bu sözleri eşidip, pars dilinde bu sözleri mundan beter gysgaldyp berip bolmaýandygyny aýdýarlar. Şu bölümde aýdanlarymyzyň barysy şol adamyň aýdan iki-üç sözünüň içinde jemlenendir.

Mundan soňra Samarkant basylyp alynýar. Çingiz han Tuşa Buhara ülkesiniň emiri bolmaklyga perman berýär. Ol bu ýere gelenden soň, şäher abadanlaşyp başlaýar. Kagan tarapyndan Buhara Sahyp Ýalawaç atly emir bellenden soň, onuň adyllygy, ynsaplylygy we iş başarjaňlygy sebäpli gaçyp, gizlenip ýören hem-de watanyny terk eden adamlaryň ählisi täzedan öý dogduk şäherlerine dolanýarlar. Şäher ikinji gezek abadançylyk bilen rowaçlanýar. Buhara täzedan alymlaryň döredijilik sahnasyna we oturyşyklaryň we uly-kiçiň üýşýän ýerine öwürülipdir.

636¹-njy ýylda Buharanyň Tarap atly obasyndan bolan bir elek ýasaýan adam sopularyň lybasyny geýip, adamlaryň öňüne çykypdyr we garamaýak adamlary töweregine üýşürripdir. İş şeýle bir derejä ýetipdir welin, ol ýeriň adamlaryny öldürmeli diýlip buýruk berilýär. Ýöne Sahyp Ýalawaç öz mähremligi bilen belany dep etdi. Şeýlelik bilen, iş haýyrlý tamamlandy.

Bu wakadan soňra Buhara aýratyn bir täze öwüşgin tapdy we Allatagalanyň pazly-keremi bilen adyllyk halysy düşelýär. Häzir bu şäher yslam döwletleriniň hiç bir şäherini onuň bilen deňeşdirip bolmajak günün öwüşginini düşen şäherdir. Şäher kenarda ýasaýan we ylym öwüşginleriniň we talyplaryň esasynda jemgyýetçilik ylymlaryndan bolan aňly-düşünjeli adamlardan doludyr.

¹ Milady ýyl hasabynda 1238-nji ýyla gabat gelýär.

Bu döwürde mäkäm sütünleri we eýwanlary bolan iki sany uly bina gurulýar. Birisi Serkewiti tarapyndan gurlan han medresesidir. Beýlekisi Masudy medresesi bolup, bu medreseleriň her birinde müň talyba ylym öwrenmek mümkinçiligi bardyr. Medresede döwrüniň jemgyýetçilik ylymlarynyň danyşmentleri zähmet çekipdirler. Umuman, bu iki bina belent bolup, Buharanyň päkize meýdanyna zynat we görk-görmek beripdir.

TARAPLYNYŇ GOZGALAŇY

636-njy ýylda leňneç ýyldyzynyň astynda şum alamat emele geldi. Müneçjimler gozgalaňlardyr topalaňlaryň ýüze çykyp, bedigatlaryň¹ dörejekdigini duýdurýş berdiler.

Buharadan üç parsaňlykda bir oba bolup, oňa Tarap diýipdirler. Şol obadan bolan Mahmyt atly bir elek ýasaýjy akmaklykda we nadanlykda belli bolupdyr. Ol hiledir nadaralyk bilen durmuşyň lezzetlerinden boýun towlap, jyndyr arwahlar bilen bäsleşip başlapdyr. Ol: «Jynlar meniň bilen sözleşýärler we asmany wakalardan meni habarly edýärler» diýip aýdypdyr.

Mawerannahryň şäherlerinde we ülkelerinde hem-de Türküstanda köp aýallar jyndyr arwahlara meňzemeklige çalşypdyrlar. Kim-de kim dümewlese ýa-da syrkawlasa raksgdyr² dürli hereketleri edip, jyndyr-arwahlary çagyrypdyrlar. Belki-de, olar şonuň bilen ol keselleri we agyrylary dep edendirler. Şeýle toslamalarydyr döp-dessurlara, köplenç, aň-düşünjeleri pes adamlar eýeripdirler.

Haçanda Taraplynyň aýal dogany arwahlaryň samahyllamaklaryny oňa beýan edende, ol şol gürrüňlere üns berip başlaýar. Şonda nadan adamlaryň ahwaly neneňsi bolar? Herniçik bolsa-da, ýönekeý halk Tarapla ýüz tutup, keselini bejertjek bolýardy. Şol kömek üçin ýüz tutýanlaryň birdir ikisi tötänden

¹ Bedigat — täze ýüze çykan asylysz işler.

² Raks – tans.

haýyr tapýarlar. Şu hem ýönekeý halkyň we ýokary gatlagyň adamlarynyň oňa tarap köp ýönelmegine tutalga bolýar. Buharada aýdylýan gürrüňler hakda bir ynamdar adamdan şeýle sözleri eşitdim:

— Ol biziň huzurymyzda itiň tezegi bilen bir-iki sany köri bejerdí we salamatlygy oňa gaýtaryp berdi.

Men oňa:

— Hökman tomaşaçylar kör bolan bolmaly. Ýogsa bu iş Allatagalanyň aýdyşyna görä, diňe Merýemiň ogly Hezreti Isanyň mugjyzalaryndandyr. Eger men şeýle dermany öz gözüm bilen görsem, onda olara gözümi bejermeklige rugsat bererin!

Buharada asyllykda meşhur Şemseddin Mahbuby lakamly bir adam bolupdyr. Buharanyň ulamalaryna we alymlaryna örän güýçli ynanýanlygy üçin, Taraplynyň toparyna giripdir. Ol nadan Tarapla şeýle diýdi:

— Kakam bir kitapda şeýle rowaýat bar diýip maňa aýdypdy, ýagny Buharanyň Tarap obasyndan bir abraýly adam ýüze çykyp, jahana azatlyk bermek islär diýdi. Onuň beren alamatlaryny men sende görýärim.

Bu nadan kişi bu sözler bilen örän tekepbir boldy. Munuň üstesine-de, bu rowaýata müneçjimler hem ylalaşdylar. Şunuň deň mysallar onuň tarapdarlarynyň gün-günden artmagyna we ähli obalardyr şäherleriň oňa ýüz tutmaklaryna sebäp boldy. Gozgalaňdyr bulaşyklyklar mese-mälim duýuldy. Emirler we basgaklar gozgalaňdan saplanmak barada maslahatlaşdylar we bu wakany duýduryp, Sahyp Ýalawajy şu meseleden habarly etmek üçin bir ilçi iberdiler. Ýalawaç Taraply bilen duşuşmak üçin hut özi Taraba geldi. Ol Buhara gelip, ol ýerde düşläp, ol mekany mübäreke gadamy bilen bezemegi Taraplydan haýyş etdi. Haçanda ol Wezidan köprüsine aýak basanda ony ok astyna almaklygy gizlin dildüwşük etdiler.

Taraply çagyrylan ýere barmak üçin ýola düşende ol adamlaryň ýüz keşplerinde aladadyr tolgunyşyklary gördi. Köprü ýeten wagtlary uly darugeleriň biri bolan Temşa ýüzlendi we:

— Erbet oý-pikirleriňden daşlaş, ýogsam, häziriň özünde gözleriňi oýduraryn! – diýdi.

Mongol jemagaty onuň bu sözlerini eşiden wagtlary: «Bizden hiç kimiň ony bu meýilden habarly etmänligi aýandyr, ýöne ol hemme zatlary bilýär» diýişdiler.

Şu sebäpli gorkdular we ony öldürmegi goýbolsun etdiler. Ol Buhara ýetip, Sanjarmälik saraýynda düşledi. Ähli emirler, han-begler we wezirler oňa artyk hormat we sylag bildirdiler. Emma bir amatly pursat tapsalar ony öldürmegiň arzuwyndadylar. Ýöne oňa hiç zat etmegi başarmadylar. Sebäbi ähli ýerler we bazarlar milletden doludy welin, pişige-de geçere ýol ýokdy.

Adamlar topar-topar bolşup, oňa zyýarat etmeklige howlugaýardylar. Şonuň üçin çendenaşa dyknyşyk boldy. Emma ondan ak pata almazdan, yzlaryna dolanmaýardylar. Ýene bir tarapdan bolsa, ne girmäge mümkinçilik bardy, ne-de çykmaga. Taraply üçeğiň üstüne çykyp, özüniň tüýküligini teperrik (ak pata) hökmünde adamlaryň başlaryndan ýagdyrýardy. Onuň tüýküliginiň damjasy düşen her bir adam şatlyga ýugrulyp, yzlaryna dolanýardylar. Şu aralykda onuň nähak ýoluna eýerýänlerden bir kişi ony dildüwşükden habarly etdi. Birden Taraply gizlin gapydan çykyp gaçdy we gapydaky atlaryň birine mündi. Nätanyşlar onuň kimdigine we nireden gelenine üns bermediler. Şeýdip, ol tizlik bilen atyny çapyp, Telba Hafes diýen ýere ýetdi. Az salym geçmänkä birgiden adam onuň daşyna üýşdi. Ýöne birinji ýygnanyşan ýerinde näçe çagyrsalaram, ony tapmadylar we onuň gaýyp bolandygyna ynandylar. Atlylar ony gözlemek üçin hersi bir ýana çapdy.

Ony ýokarky aýdylan Telba Hafes diýen ýerden tapmadylar. Yzlaryna gaýtdylar we halky wakadan habarly etdiler. Halk «Hoja bireýýäm Telba Hafesden uçup gidipdir» diýip, geň galýar. Birden hem uly-kiçiň elinde erk galman, hemmesi sähra tarap gitdiler. Ýene-de onuň töwereginde jemlendiler.

Taraply agşam namazynda ýerinden turdy we ýüzüni adamlara öwrüp:

— Eý, adamlar, näme otyrsyňyz, dünýäni dinsizlerden saplamaly — diýip aýtdy.

Her kim uruşmak üçin tapan ýaragdyr hasasyny we taýakdyr başga zady başardygyndan aldy. Şol gün juma günü bolup, şäherde näçe adam bar bolan bolsa oňa goşuldylar. Soňra şähere girdiler we önünden çykan saraýlaryň birinde düşlediler. Taraply şäheriň wezirlerini, han-beglerini we bilimli adamlaryny harlady. Köp han-begleriň we danyşmentleriň abraýlaryny dökdü hem-de köpüsini öldürdi. Başga bir topar bolsa diýary terk etdiler. Taraply bilimsiz nadanlary we şerçileri kabul etdi we aýtdy:

— Meniň goşunym iki görnüşlidir. Biri görşünüz ýaly, iki aýakly adamlardyr. Beýleki bölegi bolsa, göze görünmeýän asmandaky leşgerlerdendir. Olar asmanda uçuşda gezip, topar-topar bolup, ýere düşýärler. Häzir bolsa size ikinji toparý görkezmekçi, ol asmana-zemine serediň, meniň delilime ser salýň — diýip, sözlerini dowam etdirdi. Oňa ynanyňlar we onuň goldawçylary Taraply «Pylan ýerde ýaşyl geýimliler düşläp durlar, pylan ýerde ak geýimliler uçup barýarlar» diýip diýmänkä, ony derrew tassyklaýardylar. Her kim «göremok» diýse, ol adamy kör hasaplaýardylar. Yzyndan hem «Hudaýtagala biziň üçin ýetmeýän ýaraglary iberýär» diýip aýdýarlar.

Şol pursat Şirazdan bezirgenler ýetip gelip, dört eşege yük bolan köp sanly gylyçlary getirdiler. Şu tassyklamalardan soňra, pukara halkyň ýüreginde hiç bir şek-şübhä ýer galmady. Şol

juma günü öň Soltanyň adyna bolan hutbany onuň adyna okadylar. Namazdan boşaşan wagtlary Taraply köp hem-de ýaýraňleşgere çadyrlary gurmaklyk üçin halky we han-begleri öýlerine gerekli esbaplarydyr halylary getirmek üçin iberdi. Ogrudyr jümrüler bolsa baýlaryň öýlerine gidýärler we talaňçylyk edýärler. Gije ýetip gelende soltan Taraply peri-peýker bedenli nigärler bilen ikiçäk galdy we wagtyny aýşy-eşretde geçirdi. Säher bilen bolsa howza girip, gusul aldy. Ol suwy mukaddes bir zat hökmünde görüp, ony öz aralarynda paýlaşyp, içgi edip peýdalanypdylar. Onuň eli degen mal-mülki bolsa halka weleşgere paýlapdylar.

Aýal dogany haçanda doganyňyň ilň namysyna we emlägine el uzadanyny görüp, ondan ynjap:

— Onuň bu edýän işine men günäkär. Gaçyp giden emirler, wezirler Kermine ülkesinde üýşýärler we ol töwerekleriň mekanlarynda bolan barja mongollary jemleýärler we şähre tarap ýüz öwürýärler — diýipdir.

Taraply hem özüni söweşe taýýarlaýar. Köçe we bazar adamlary bilen iki tarapdan hatara düzülýärler. Taraply Şemseddin Mahbubi bilen ýaragsyz we sowutsyz hatara durdular. Ol öz kowumynyň arasynda «Kim onuň garşysyna ýarag çykaraysa, duran ýerinde gurar» diýen ynanç bilen meşhur bolan-soň, hatda duşmanyňleşgeri hem onuň garşysyna örän sere saply ýaraga el urýardy.

Bir ok Tarapla, beýleki bir ok bolsa Mahbuba degdi. Hiç kimiň bu tötänlikden habary bolmady. Oňa ok degeni ne dostuň, ne-de duşmanyň ünsüni çekdi. Emma şu aralykda güýçli şemal turdy we şeýle bir tozan galdy welin, göz hiç bir zady görmedi. Duşmanleşgerleri bu Taraplynyň gudratydyr diýip düşündi. Hemmeler söweşden el çekdiler we gaçmaga başladylar. Taraplynyň goşuny olaryň yzyndan gitdi. Oba ilaty pildir palta bilen olary kowaladylar. Bu hadysa sebäp bolan we yzyndan

ýetilen her bir adamyň başyny palta bilen tenlerinden jyda etdiler. Olar Kerminýä çenli on müňe golaý adam öldüripdirler.

Taraplynyň yzyny eýerijiler yzyna dolanýarlar we ony tapmansoňlar: «Onuň gelmegine çenli Muhammet we Aly atly iki sany dogany onuň ornunda oturar» diýişýärler. Taraplynyň ýörelgesine görä, bu iki jahyl işiň başyna geçýärler. Sada halk we kellekeserler olaryň yzlaryny eýerijiler boldular we birbada ellerini ogurlyga we talaňçylyga urdular. Bir hepdeden soňra Ýyldyznewin we Çekinkurçi mongollaryň köp sanly leşgerleri bilen geldiler.

Ýene-de ol nadanlar öz oruntutarlary bilen sähra gelip, hiç bir ýaragsyz söweşe başlaýar. Haçanda ilkinji oklar atylanda bu iki sany ýoldan azaşan ölýärler. Şol bir wagtda ýigrimi müň töweregi adam hem heläk bolýar.

Ertesi gün doganda erkekler we aýallary ähli adamlary sähra äkidýärler. Mongollar ýene-de el gatyp we agyz urup, halaýygy bela tamdyryň odunyna öwürmeklik we olaryň emläklerini olja edinmekligi göz önünde tutup, özleriniň ar alyş dişlerini ýitilediler we arzuw agyzlaryny açdylar. Hudaýtagalanyň pazylatyna laýyklykda Mahmyt Ýalawajyň peýda bolmagy bilen olaryň niýetleri amala aşmady. Ol olara ölüm-ýitimi, talaňçylygy we jebir-jepany gadagan etdi we aýtdy:

— Birnäçe we birnäçe müňläp halkyň öwezini nädip dolup bolar?! Abadanlyk bilen ýaşap oturan şäher bu iki jahylyň peýda bolmagy bilen nähili ýagdaýda ýok boldular?!

Köp sanly çekeleşikden soňra, bu meseläni kaganyň huzuryna ýetirmeli we ol nähili perman çykarsa, işi şoňa laýyklykda alyp barmaly diýen karara gelindi. Soňra bolsa ilçileri iberdiler. Ýalawaç goýberilen ýalňyşlygyň bagyşlanjakdygynyň gümanadygyny bilensoň, betbagtçylyga uçramaz ýaly bu işe örän çynlakaý çemeleşdi. Şeýdip hem ilatyň janlaryny satyn aldy.

SAMARKANDYŇ EÝELENMEGINIŇ BEÝANY

Samarkant Soltan Muhammediň ýurdunyň iň ajaýyp, şatlyk-şagalaňly we gözel şäherleriniň biri bolupdyr. Iň gowusy, älemiň ýürege ýaramly jennet mekanlarynyň biri diýsek takyk bolar. Onuň jahanyň dört jennetiniň biridigini gürrüňsiz ykrar edýärler. Onuň aram, ýakymly howasy bolup, ol ýeriniň suwuny güýçli şemal has-da lezzetli edipdir. Ol mekanyň örän hasylly topragy bar.

Soltan Muhammet söweşden gaýdan wagty galmak ýa-da gaçmak babatda pikir edýärdi. Haýran galmaklyklar ony gursap alypdy. Şol sebäpden hem «Söweşijiler şäheri goramakda goşunyň we beýlekileriň pikiri bilen hereket etsinler» diýip buýruk berdi. Şuňa laýyklykda, bir ýüz on müň adamy Samarkandy goramaklyga belledi. Olardan altmyş müň adam türkmeni. Olaryň arasynda soltanlyk nyşany bolan hanlar hem bardy. Olaryň her birisi şeýle bir edermendiler welin, eger demir tenli Ispendiýar olaryň peýkamynyň ýara salşyny we naýzalarynyň ýiti ujuny görse, boýun bolmakdan başga çäre tapmazdy. Olaryň her biri şol döwrüň Rüstemi ýaly leşgerbaşylar bolan elli sany täjik emiri, ýigrimi sany äpet pillerinden başga-da pyýadalary we atylary hem soltanyň küşt tagtasyndaky perzisi ýaly hyzmatlary uludy. Mundan başga-da şäheriň ilaty hem sanardan köpdi. Şeýlelikde, galany doly mäkämleşdirdiler we onuň töwereginde birnäçe diwar çekdiler. Soňra

asman bilen bäsleşýän beýik diwar gurdular. Hendegi tä suwa ýetýänçä çuň gazdylar.

Çingiz han Otrara ýeten wagty Samarkant goşunyň köplügi we galalarynyň berkligi baradaky habar jümle-jahana ýaýrapdy. Şäheriň agdarylmagyna ençeme ýyllaryň gerekdigine hemmeler doly düşünyärdiler. Soňra Çingiz han ýüzüni Samarkant tarapa öwürdi.

Şu esasda ilki Buhara geldi. Buharany basyp alandan soňra, Samarkant babatda asuda hyýallara gaplanyp, ol ýere hereket etdi. Buharadan düzgüne salynmadyk leşgerden uly goşun iberdi. Her bir ýeten ýerlerinde boýun egen obalar bolsa, olara hiç hili zeper ýetirmändirler. Serpul, Debuse ýaly garşylyk görkezen ýerlere basyp almak üçin leşgerden birnäçe topar belledi we özi bolsa düşlemän gitdi. Şol barmana Samarkanda ýetdi. Haçanda Çingiz hanyň ogullary hem Otrar işlerinden saplanan-soňlar, olar hem Otraryň düzgüne salynmadyk goşuny bilen ýetip geldiler.

Çingiz hanyň çadyryny Göksaraýda dikdiler. Ýoldan ýetip gelen beýleki adamlar we goşunlar şäheriň daş-töwereklerinde düşlediler.

Çingiz hanyň hut özi birki gün galalardyr diňleri we diwarlary derwezeleri gözden geçirdi hem-de goşuny gapma-garşylykdan we söweşden boşatdy. Onuň uly serdarlaryndan bolan Yeme we Sebtaýa ynam bildirilip, otuz mün adam bilen Soltan Muhammediň yzyndan gitmeklik tabşyryldy. Gadaknewin bilen Ýesury bolsa Wahş we Talykan tarapa iberdiler. Üçülenji gün günün şöhesi ýaýranda we garaňky gijeden ýagtylyk üstün çykan wagty mongollardan we düzgüne salynmadyk goşundan şeýle bir köp adam şäheriň daş-töwereginde jemlendi welin, olaryň sany daglaryň daşyndan, çöl-beýewanyň gumundan hem-de ýagyş damjalaryndan artykdy. Olar şäheri gurşap alypdy. Şäheriň içinden Albar han, Şik han, Balahan we beýleki

hanlar sähra geldiler we Çingiziň goşunlary bilen urşa girişdiler. Iki tarapdan hem örän köp atlylar we pyýadalar hatara düzülipdiler. Soltan Muhammediň türkmen goşuny tä gün ýaşyança birnäçe gezek hüjüm etdi.

Mongol leşgerlerinden bir topary öldürdiler we galanlaryny ýesir alyp, şähre äkitdiler. Olardan hem bir mün adam töweregi öldürilipdir. Şol barmana garaňky gije ýetip geldi we iki tarap hem düşleg ýerlerine gaýtdylar.

Ertesi gün ýene-de gün dogan wagty Çingiz hanyň hut özi atyna atlanyp, goşunynyň ählisini şäheriň daş-töwereginde taýýarlady.

Daşardan we içden söweşe başlanyldy hem-de ol tä agşam namaz wagtyna çenli dowam etdi. Ýaýlardan oklar, manjanyklardan daşlar ýagýardy. Şonda-da Çingiziň adamlary derwezäniň önüne çenli geldiler we Soltan Muhammediň goşunynyň çykmagyna päsgel berdiler. Haçanda söweş ýoly ol jemagata ýapylanda we uruşmaga başga ýol galmadyk wagtynda, çapyksuwarlaryň söweş meýdanynda atlaryny çapmaga mejaly bolmadyk wagtynda pilleri meýdan söweşine saldylar. Mongollar yza çekilmän, eýsem, olar leşgeriň ýüregini goraýan pilleri böwsüp, pyýada goşuny dargatdylar. Küştäki pyýada goşunça-da täsiri bolmadyk ýaralanan piller yzlaryna dolandylar we köp adamlary agyr aýaklarynyň astynda mynjyratdylar.

Ýaşajýylar bu uruşdan soň gaty gorkdular. Bu hadysany asmanyň bir jezasy öýdüp kabul etdiler we boýun egijilik başlaryny salladylar. Beýleki bir topar bolsa, Çingiziň gahar-gazybyndan gorkup, Çingiz hana goşulmagy ýüreklerine düwdüler. Ertesi, haçanda Gün öwşün atyp hemişelik haýbaty bilen garaňkylyk perdesini ýyrtanda, mongollar Samarkant ilaty bilen uruş barada gepleşige başlady. Kazy we yslam şyhynyň gatnaşmaklarynda ruhanydyr mollalar bilen bir topar Çingiz hanyň hyzmatyna bardylar. Çingiz han ýalan wadalary bermek

bilen olary saklaýar. Şol barmana mongollar şähere girdi. Şol gün şähri we derwezeleri ýykyp-ýumurmak bilen meşgul boldular. Bagtyýarlyk we parahatlyk eteginden aýagyny ýygnan halka azar bermediler. Döwür köp hudaýly mongollaryň gara lybasyny tenine geýdi. Şamçyraglary öçürdiler we ähli diňleri ýer bilen ýegsan etdiler. Galany zemin bilen şeýle bir birleşdirdiler welin, ondan hiç hili nam-nyşan galmady. Köp mongollar şähre aýak basdylar. Erkek adamlary we aýallary ýüz-ýüzden sanap, mongollar bilen bilelikde sähra iberdiler. Özlerine degişli bolan kazydan, yslam şyhyndan we bir topar-dan başgasyny sähra çykardylar. Soňra «Kim-de kim hazynasy-ny gizläp goýan bolsa, gany döküler» diýip, halka ýüzlenip gygyrdylar. Şol pursat hem talaňçylyga girişdiler. Gowaklarda-dyr çukurlarda gizlenip oturan köp adamlary öldürdiler. Pil saklaýanlar pillerini Çingiziň huzuryna eltdiler we ot dilediler. Çingiz olaryň iýýän zatlary barada sorady. Olar «Piller sähra otlaryny iýýärler» diýip jogap berdiler. Çingiz pilleriň özləri iýmit gözlärler ýaly olary öz ugruna goýbermekligi buýruk ber-di. Piller otdan aşa düşüp öldüler.

Gün ýüzüni gizläň wagty mongollar şäherden çykdylar. Gorky-ürküde bolan gala ilaty ýanyp duran ýürekleri bilen ne geçara, ne-de galara ýol tapdylar.

Şu döwürde Alp han merdanlyk görkezdi we müň adamsy bilen galadan çykdy hem-de leşgeriň ortarasyna çykyp, Soltan Muhammede birleşdi. Ertesi ýene-de gün ýüzüni görkezende, mongol leşgeri berkitmäniň daş-töwereginde peýda boldular we ok atdylar, daş zyňdylar. Galanyň we şähriň diwarlaryny weýran edip, metjidiň içini harapladylar hem-de iki namaz aralygynda derwezäni böwsüp içine girdiler. Şu pursatda türk-men pälwanlaryndan müň adam uly juma metjidinde gizlenip,

nebitli tire çarh¹ ulanyp başlaýarlar. Çingiz hanyň goşunlary hem olaryň garşysyna metjitde bar bolan zatlara ot berdiler. Soňra galada bolanlary sähra äkitdiler. Türkleri täjiklerden aýryp, ählisini on adamdan we ýüz adamdan ybarat toparlara böldüler. Şol gije kaňlylaryň ähli adamlary mongollaryň adam sorujy joşup duran derýasynda gark boldular we janlaryny utdurdylar. Berşimas hanyň, Tagaý hanyň, Owlag hanyň permanlarynyň astynda bolan otuz müňden hem artyk kaňlylar bilen Soltan Muhammediň emirlerinden köp sanlysy (olaryň atlary Çingiz hanyň Rukneddin Kerete ýazan ýazgysynda getirilipdir) öz janlaryndan el üzdüler. Şäherlerdir galalar бүс-бүтін weýran edildi. Goşunyň, emirleriň we halaýygyň köpüsi jebir-jepa şerbetini içdiler.

Ýene bir gün haçanda asman bürgüdi asmana galanda we asman güneşi şöhlesini saçanda mongollar gylyçdan sypyp, sag-aman galan adamlary sanadylar. Çingiz şol topardan otuz müň adamy öz ogullarynyň hem-de dogan-garyndaşlarynyň arasynda böldi. Şol adamlardan birnäçesini, ýagny ýetginjek oğlanlary düzgüne salynmadyk goşuna saýlap aldy. Galanlara ölenleriň gününe düşüp, şehit bolmazlyklary we diri galjaklyklary üçin iki ýüz müň dinar tölemeklik belenildi. Samarkandyň han-beglerinden bolan Sakatulumk atly emir bolsa ýaňky zatlary almaklyga belenildi. Adamlar ol pullary tölemek bilen hem Çingiz hanyň penjesinden sypyp bilmediler.

Çingiz bir adamy şäher goşunynyň başyna häkim edip belledi. Düzgüne salynmadyk goşundan galanlaryny özi bilen Horezan tarapa äkitdi. Beýleki bir topary bolsa öz ogullary bilen Horezm tarapa iberdi.

Şeýlelik bilen, bu uly weýrançylyk şäheriň başyndan indi we ýakasyndan ýapyşdy. Bu waka 618-nji ýylyň dört tirkeşik-

¹ Tire çarh – manjanygyň bir görnüşi bolup, ol daşa derek ok atypdyr.

leriniň birinji aýynda bolup geçdi. Akyldarlar nirede! Bu çarhypelegiň eden oýnuny görsünler we netije çykarsynlar. Onuň serhoşlugy ýekeje sagatlyk, emma azary ömürlik.

Eý, kalp, ahy-nala etme,
Çünki bu dünýä ýalandyr.
Eý, jan, gam hasrat çekme,
Çünki bu jan wagtlaýyndyr.

HOREZM WAKASY

Horezm bir ölkäniň ady bolup, onuň asyl ady Jürjaniýadyr. Ölkäniň adamlary ony Ürgenç diýip atlandyrypdyrlar. Zamana üýtgemezinden öň¹ Horezm ölkesi örän hasylly bolup, onuň ilaty Ýaradyja mähribanlyk bildiripdirler. Horezm älem patyşalarynyň tagt mekany we meşhur şahsyýetleriň ölkesidi. Horezmiň daş-töweregini abraýly adamlar gurşap alypdy we ol dürli-dürli hazynalara baýdy. Horezm aýdymçy-sazandalarynyň owazdyr nagmalary bilen utgaşyp, onuň bag-bakjalary gudratly patyşalaryň, beýik alymlaryň hem-de zamananyň sultanlarynyň huzury bilen bezelipdi. Dindir dünýä Horezmde biri-birine birleşipdi.

Çingiz han Samarkandy basyp alyp saplanansoň, Mawerannahr döwletleriniň ählisini boýun egdirýär. Onuň bela degirmenleri adamlary owratdylar we un etdiler. Ýene bir tarapdan Jent, Barjalygkent töwereklerini atyň toýnagynyň astyna taşladylar. Horezm şol şäherleriň arasynda ýüpleri kesilen bir çadyra meňzäp ýekelikde galypdy. Haçanda Çingiz han Soltan Muhammedi hut özi yzarlamaklygy islände we Horasany garşydaşlaryndan saplamakçy bolanda özüniň ogullary, ýagny Oktaýy we Çagataýy Horezmi boýun egdirmeklige belledi.

Olar uç-gyraksyz goşun bilen dagdyr düzleri gurşap alypdylar. Şeýdip, olar Buhara tarapa ýola düşdüler. Ýöne horezmliler

¹ Şu ýerde ýazar Çingiz hanyň gelmezinden öňki döwri göz önünde tutýar.

hem az däl di. Çingiz han «Jent tarapdan hem Tuşy düzgüne salynmadyk goşun bilen kömege howluksyn we öňdäki goşun hökmünde şum takdyr deýin olaryň başyndan insinler» diýip buýruk berdi.

Şol wagtlar Horezmde soltanlar ýokdy. Han-beglerden diňe Türkan hatynyň öz türklerinden bolan Humaryň goşuny bardy. Uly han-beglerden Mogul Hajyp, Erbuka Pälwan, goşunbaşy Aly Darugeni we başga-da birnäçe adam (olaryň sany we atlary barada gürrüň etmeklik biziň gürrüňimizi uzaldýar) Horezme gidip-gelýärdiler. Umuman, zamananyň han-beglerinden we danyşmentlerinden sansyz adam bolup, şäher ýaşajylarynyň sany hem sanardan köpdi. Şeýle uly şäherde elhenç hadysalar ýüze çykan wagty adamlaryň penalanjak şahsyýeti we onuň ýol görkezmesi bilen halkyň zamananyň belasyndan halas bolar ýaly belli serweriniň ýoklugy sebäpli hem-de dünýäde nähili gozgalaňlar, betbagtçylyklar gopýandygy, ähli ilatyň mal-emläkleri aýak astyndadygy Humaryň patyşa bilen garyndaşlygy göz önünde tutulyp, ony soltanlyga saýladylar. Şeýdip, ondan birnäçe günlük şanyň garantgasyny dikdiler.

Birden ýyldyrym çaltlygynda derwezä ýetip gelýän birnäçe atlylar görüldi. Horezmlileriň bir topary barmak basyp sanaýmaly adamlar gödeklik etmek üçin gelýändirler diýip pikir etdiler. Emma olar bujagaz adamlaryň yzyndan jebir-jepanyň ýetip gelýändigine düşünmeýärdiler.

Hawa, şol sanlyja adamlaryň yzyndan dünýäni tutup atlylar we pyýadalar ýetip geldiler hem-de az sanly adamlaryň üstlerine döküldiler. Üstlerini basdyran adamlar tazygan mal ýaly käte yzlaryna seredýärdiler we gaçýardylar. Olar şäherden bir parsanlykda ýerleşen Herem bagyna ýetenlerinde tatar atlylary, ýagny gorkunç hem-de gahar-gazaply adamlar gizlin ýerden okdurylyp çykyp, yzky we öňki ýoly tutdular. Çopansyz süri- niň içine düşen aç möjekler deý olary öldürmeklige taýýarlan-

dylar. Ilkinji ok atyjylar topary, soňra elleri gylyçlylar we naýzalylylar tä gün batýança merdana söweşijilerden müň adam töweregini ýere ýykdylar. Şol gyzgalaňly aldym-berdimli goh-galmagalda adamlary taladylar we Kabilan derwezesiniň içinden tä Tenure diýilýän ýere çenli yzlaryndan misli ot kimin şahere girdiler. Haçanda gün ýaşjak wagty iki leşger hem yzyna dolandy.

Ertesi gün öz gizlenip oturan gözýetiminden ýüzüni görkezende gaýduwsyz gylyç urujylar we batyrgaý türkmenler atларыny arladyp şahere ugradylar. Soltan Muhammediň serdarларыnyň biri bolan Feridun Gury baş ýüz adam bilen derwezäniň aladasyny edipdir. Şol günü duşmanyň zarbasyndan gorkup, ýöriş etmegiň deregine goranmaklygy karar etdiler. Şu ýagdaýda ol gün hem ahylady. Ondan soňra Oktaý we Çagataý misli sil we güýçli ýel kimin goşuny bilen olaryň yzyndan ýetip geldiler hem-de şäheriň etrapларыna aýlanyp çykdylar. Şol döwürlerde hem ilçilerini iberip ýaşajylary boýun egmeklige çagyrdylar. Soňra halka deýin merkezi gurşap aldylar we ajal ýaly aşak düşüp ugradylar hem-de söweşe taýýarlanyp, manjanyklary, daşlary tertibe salmak bilen meşgul boldular. Haçanda Horezmiň etrapларыndan daş tapmansoňlar, tut agaçларыny kesip, daş hökmünde ulanypdyrlar. Mongollar şäher iletyny eýle-beýle wadalar bilen aldap, arasynda ok hem atyp goýberýärdiler. Şeýdip, söweşe ähli taýýarlyklарyny gördüler we Jent etраbyndan mongollaryň beýleki ýaranларыdyr leşgerleri ýetip geldiler.

Şol wagt her tarapdan ýyldyrym dek topalaň turzup, urşa we ölüm-ýitime ýüz urdular. Her tarapdan daşlar we oklar jöwenek kimin ýagýardylar. Çöp-çalamлары toplanyp, hendekleri doldurmaklygy buýurdylar. Soňra leşgerdäkileri halka kimin şäher galasyna tarap äkidip, galany basyp aldylar we pelegiň gözüne gum sepdiler. Goşun serkerdesi Soltan Mezur duşmanларыň gyryp ýörişini görüp, ýüregi ikä bölündi. Tatar goşuny-

nyň ýeňjekdigine göz ýetirdi. Onda çäre tapyjylyk we hilegärlik galmady. Ol gizlinlikde derwezededen aşak inip gaçdy. Şeýdip, şäher ilatynyň perişanlygy we pytraňlygy köpeldi. Tatar goşunlary baýdaklary diwarlaryň ýokarsynda dikdiler. Söweşeň adamlar goh-galmagallarydyr gykylyklary bilen zemiňiň ýüregini lertzana getirdiler. Şäher ýaşajylary hem öz ýerlerinde duşmanyň derwezelerinden girmegine böwet boldular. Assaýuwaş uruş ody tutaşdy. Nebit toplarynyň kömegi bilen mongol leşgerini daşlaşdyrdylar. Gije ýetip gelende söweşde arakesme boldy we gün çykan wagty ýene-de täzedden başlady. Köp şäherler weýran edildi. Weýran bolan öýler, baýlyklardyr hazynalar topraga gömüldi. Duşmanyň şol baýlyklara eýe bolmak umydy puç boldy. Şu sebäpden mongol leşgeri indiki talaňçylyk üçin el degridmedik oljalar galar ýaly ýakyp-ýandyr-mazlygy niýet edindiler. Olar şäherdäki üstüne köpri edilen köli eýelemek islediler. Mongollardan üç müň adam köprü hüjüm etdi.

Şol ýeriň ilaty olary köprüde tutup, olaryň hiç birine yzyna gaýtmaga mümkinçilik bermediler. Şu mesele ilatyň söweş etmek işlerinde has çynlakaýlyk görkezmeklerine sebäp boldy. Olaryň sebitlerinden daşda hem uruş esbaplary çaknyşýardy, söweş derýasy möwç urýardy we baş göteriş şemaly zemin we zamanda göterilipdi.

Adamlary sebitme-sebit, obama-oba tutdular we öldürdiler. Şeýdip, şäheri tutuşlygyna basyp aldylar. Şol döwürlerde adamlary sähra hem äkitdiler. Halkyň içindäki müňden-de köp hünärmentlerdir senetkärleri saýlap aldylar. Köp çagalarydyr aýallary we ýaş juwanlary hasaba alyp, olary ýesirlige aldylar. Galan adamlary leşgeriň arasynda böldüler. Goşundaky adamlaryň her biriniň paýyna ýigrimi dört adam ýetip, olaryň hemmesini gylyçdan geçirdiler.

Mongol leşgeri gyrgynçylyk edip bolanlaryndan soňra Ürgenç şäherinde galan öýleri talamaga we weýran etmäge girişdiler. Ürgenç şäheri öz döwründe söweşiji adamlaryň üýşen ýeri we toýdur meýlisi bezeýän aýal-gyzlaryň jemlenen mekany bolupdyr. Birwagtlar zamana onuň bosagasyna başyny goýýardy. Bagt guşy onda höwürtgä ýasaýardy. Indi bolsa şagallardyr dazzarkelleriň mekanyna öwrüldi.

Döwran şatlyk-şagalaňdan daşlaşdy, köşkler weýran boldy. Umuman, Mawerannahryň bu tämiz owadan güli bolan Ürgenç gurap galdy we elden gitdi.

Gysgaça aýtsak, mongollar Horezm söweşinden soňra hünärmentleriň ählisini gündogar şäherlerine iberdiler. Häzir bolsa şolaryň zähmetiniň netijesinde şol ýerler özgerdi.

Şazadalar Çagataý bilen Oktaý yzlaryna gaýtdylar. Gaýdysyn ýolda Kasefi hem bir-iki günün içinde basyp aldylar. Horezmiň başyna düşen apat olaryň depesinden indi Horezmdäki eden gyrgynçylykly talaňçylyklaryny ol ýerde-de etdiler. Ölenleriň sany şeýle bir köp bolup, men şonça adam öldürilendigine ynanmadym. Şol jähetden hem olaryň sanyny aýtmakdan el çekdim we boýun çagyrdym.

Perwerdigär biziň her birimizi bu jahanyň şeýle belalaryndan we azaplaryndan azat etsin.

ÇINGİZ HANYŇ NAHŞEB TARAPA HEREKETİ

Samarkandy basyp alandan soňra, Çingiz han ogullary Oktaýy we Çagataýy Horezme iberdi. Şol ýylyň baharyny Samarkandyň töwereklerinde geçirmegi karar etdi. Ol ýerden hem Nahşep sähralygyna geldi. Tomus pasly ahyrlap, atlar semrärp, goşun üpjün bolanda mongollar Termeze tarap ýola düşdüler. Mongollar ol ýeriniň halkynyň boýun bolmaklary we galany tabşyrmaklary üçin Termeze ilçä ugradýarlar. Samarkant töwerekleriniň ilaty diňiniň ýary suwda bolan galanyň olary saklajakdygyna bil baglap, özleriniň goşunlaryna we ýarag esbaplaryna arkalanypdyrlar. Şonuň üçin boýun bolmadylar we düşmana garşylyk görkezdiler. Iki tarapdan hem manjanyklar işe girdi. On bir gün Nahşepçiler ýeňlişe sezewar bolýançaýar gije-gündiz uruş ody ýatmaýar. Adamlaryň ählisini tutup sähra äkidýärler.

Mongollar hemişeki endiklerine görä, tutup sähra getiren adamlaryny pytradýarlar. Olar ähli adamlary öldürip, hiç kime rehim-şepagat etmeýärler. Öldürmek, talaň etmekden elleri boşaşanlarynda olar şeýle sözleri aýdan bir garry aýala sataşýarlar.

— Maňa rehim ediň. Men size bir dür bereýin.

Olar aýala degmän, ondan dür talap edýärler.

Aýal jogap berýär:

— Ýuwutdym.

Mongollar onuň garnyny ýarýarlar we düri çykarýarlar. Ine, şu mysal hem Çingiz hanyň garyn ýaryp öldürmeklige perman bermegine sebäp boldy.

Çingiz han ölüm-ýitim etmekden we talaňçylykdan soň, Kenekret we Saman ülkelerine gidýär we gyş paslyny şol töwereklerde geçirýär. Ol ülkeleri-de basyp alýar, otlaýar hem-de ýer bilen ýegsan edýär. Ahyrynda Badahşan töwereklerine hem goşun iberýär. Köpüsini uruş bilen, käbirlerini bolsa parahatlyk bilen basyp alýarlar.

Gyş ahylransoň, ýene-de hereket başlanýar. Bu waka 617¹-nji ýylda bolup geçýär.

¹ Milady ýyl hasabynda 1220-nji ýyla gabat gelýär.

ÇINGİZ HANYŇ TERMEZ GEÇELGESINDEN GEÇMEGI WE BALHYŇ EÝELENMEGI

Balh bugdaýdyr gallasynyň köplügi we hasyllara salynýan salgytlaryň dürli-dürlüligi bilen tapawutlanypdyr. Başga şäherleriň tutýan meýdany bilen deňeşdireniňde onuň meýdany uludy hem-de ýaýbaňdy. Geçen asyrlarda Balh gündogar şäherleriniň arasynda günbatardaky Mekge deý bolupdyr. Firdöwsî hem bu barada şeýle beýan edýär.

Balhda ornaşdy ol nowbahar gün,
Hudaýa sygynýar adamlar bary,
Ýagny şol günü, hemmeler bolup
Mekgä deňediler eziz diýary.

Çingiz han Termez geçelgesinden geçip, Balha ýetýär. Balhyň aňtawçylary gelýärler we tabyn bolup, dürli görnüşli sowgatdyr peşgeşleri gowşurýarlar. Ondan soňra tatarlar ilaty hasaba almak üçin perman çykarýarlar. Balhda bolan adamlaryň ählisini sähralyga sürüp sanaýarlar. Ol ýerleri heniz Jeleddin öz ýaranlary bilen gorap ýörkä, Çingiz han, ylaýta-da, Horasan ilaty tabynlyk görkezse-de, ony arkaýyn kabul edip bilmeýär. Ol «Bu boýun bolmalar aldaw we hyýanatdan başga zat däldir» diýip pikir edýärdi. Şol sebäpli hem olaryň tabynlyklaryny görse-de, öz göwnüni hoşlap bilmedi. Şeýlelikde, uludan kiçä, garrydan ýaşa çenli ähli adamlary sähra getirmekligi buýurdy.

Mongol dessuryňa laýyklykda olary ýüzlük we münlik toparlara böldüler we yzly-yzyna gylyçdan geçirdiler. Ýagşydan, ýamandan yz goýmadylar. Birnäçe wagtlap wagşy haýwanlar öldürilenleriň etini iýip hezil etdiler. Möjekler beýleki ýyrtýjy haýwanlar, dazarkellerdir bürgütler bilen adamlaryň ganyny ýalamakda saçakdaş boldular.

Mongollar adamlaryň başyna ölüm-ýitim salanlaryndan soňra, başyna ot salýarlar. Diwarlarydyr minaralary, galalarydyr köşkleri ýer bilen ýegsan edýärler.

Çingiz han Nyşapurdan yzyna dolanyp, Balh töwereklerine ýetende her bir galan janly-jandary toparlary bilen öldürmekligi buýurdy. Göýä aýatdaky «Olary gaýta-gaýta azaplaýarys»¹ diýlişi ýaly, olary harladylar. Her bir ýerde galan diwarlary ýada abat desgalary görseler weýran edipdirler.

Haçanda Çingiz han Balhda gyrgynçylyk edensoň, ogly Tulyňy Horasan şäherlerini basyp almak üçin agyr goşun bilen iberýär. Özi bolsa Talykana goşun çekýär. Ol ýeriniň Nusretkuh atly mäkäm galasy bolup, galanyň adamlary galany batyr-gaýlyk we gaýduwsyzlyk bilen goramaklygy ýüreklerine düwürler. Şonuň üçin ol ýere her bir iberilen ilçini özlerini ret edilýän jogaby eşitdi. Ilat boýun bolmak islemeýärdi. Şol sebäpli mongollar galanyň daş-töwereginden halka çekdiler we köp manjanyklary oturdylar. Iki tarap hem söweşe girişdiler we bir pursat hem rahatlyk bolmady. Iki tarapdan hem köp adam ölüpdir. Tuly öz goşuny bilen Horasandan ýeňiş gazanyp gaýdyp gelýänçä ýagdaý şeýle dowam etdi. Talykanda mongol goşunlary tiz üstün çykdylar. Şäheri basyp alanlaryndan soňra hiç bir janly-jandar goýmandyrlar. Ähli galalarydyr minaralary, diwarlary ýykyp-ýumurýarlar. Birden «Soltan Jelaeddin öz ýanyndaky goşuny bilen Tekejükdä ýeňiş gazanyp, üstünlige eýe

¹ Gurhanyň 9-njy «Toba» süresiniň 101-nji aýaty.

bolupdyr» diýen habar gelýär. Çingiz han howlukmaç hüjüm etmekligi ýüregine düwdi. Ýol Kerzuwanyň üstünden geçýärdi. Emma ol ýeriň ilaty Çingiz hana böwet bolmagy sebäpli, Çingiz han olara-da başgalara içiren şerbetini içirdi we ol ýerde bir aý galdy. Hemme ýeri otlap, ähli zatlary talaýar we köp kişini öldürýär. Soňra ol Bamyýana gidýär. Ol ýeriň ilaty hem garşylyk görkezýärler. Iki tarapdan hem eller okdur-ýaýa ýetirilip, manjanyk ulanylýar. Şu aralykda bir ok Çagataýyň oglunyň gursagyna çümýär. Bu oglan Çingiz hanyň öwladynyň iň söýülýänleriniň biri bolupdyr. Şu waka hem Çingiz hanyň howlukmaç Bamyýany basyp almaklygyna we ähli janly-jemendäni adam bolsun, ýa haýwan, tapawut etmän, öldürmeklige hem-de ýekeje-de ýesir alman, hatda enesiniň içindäki çagany-da goýman gyrmaklyga buýruk bermegine bahana boldy. Soňra ol bu ölkä «Mawybalyk» diýip at goýdy. Bu bolsa «bela obasy» diýen manyny berýändir. Tä şu günlere çenli ol ýerde hiç bir janly-jemende mesgen tutmandyr. Bu waka 618-nji ýylda bolup geçýär.

ÇINGİZ HANYŇ SOLTAN JELAJEDDIN BILEN SÖWEŞI

Çingiz han Talikanda Tekejigi we leşgeriň emirlerinden beýleki bir topary Soltan Jelaleddin bilen uruşmaga belleýär. Emma Soltan Jelaleddiniň diňe Soltan Agragyň we beýlekileriň goşunyna bil baglaýardy, iberilen mongol goşunyna garşylyk görkezmäge güýji ýokdy. Bu habar Çingiz hana ýeten wagty ol ornunda karar tapmady. Öz adamlaryny alyp, Tekejige kömek bermek üçin ýolda eglenmän, gije-gündiz hereket etdi. Howlukmaçlyk bilen Gazna ýeten wagty «Soltan Jelaleddin Sind derýasyndan geçmek üçin ol ýeri terk edenine on baş gün boldy» diýen habar geldi. Çingiz han Mamaýjugy ol ülkelerdäki nökerleriň ýolbaşçysy edip belläp, özi misli ýel kimin Jelaleddiniň yzyndan gitdi. Sind derýasynyň kenarynda onuň yzyndan ýetdi. Onuň yzyndaky we önündäki goşuny gabady. Çingiz han söweşde Soltan Jelaleddini diriligine ele sakmaklygy buýruk berdi. Şu pursatda Çagataý bilen Oktaý hem Horezm tarapyndan ýetip geldi. Jelaleddin hiç hili çäre galmandan soň, söweşe başlaýar. Her tarapdan zarba urýar. Çepden saga, sagdan merkeze ýöriş edýär, emma mongol hatarlary ýuwaş-ýuwaşdan öňe süýşýärdi we söweş meýdany Soltan Jelaleddin üçin daralýardy. Haçan-da Çingiz han emirlerine «Soltan Jelaleddin diriligine ele salynsyn» diýip buýranda, ol atylýan oklaryň köplüğinden howatyrlanýardy. Soltan Jelaleddine başga alaç galmady. Ol atyna atlanyp, zarba urdy we yzyna gaýtdy

hem-de özüni suwa urdy. Mongol goşunlary hem onuň yzynydan özlerini suwa urmak islediler. Emma Çingiz han olara garşylyk görkezdi. Ol ýumrugyny agzyna ýetirip, Jeleddiniň gaýduwsyzlygyna haýran galyp, ogullaryna: «Ine, atanyň ogly şeýle bolmalydyr» diýýär.

Jeleddiniň goşunynyň suwda gark bolmadyklary mongol gylyçlary arkaly o dünýä iberildi. Jeleddiniň perzentlerini we aýallaryny getirýärler. Şolaryň içindeki entek süýt emýän çagajyklary-da mongollar bürgüt deý eneleridir enekelerinden alyp, ölüm agzyna taşlaýardylar. Soltan Jeleddiniň ýanynda köp baýlygy we sansyz-sajaksyz tylladyr puly bardy. Ol suwdan geçen wagty ähli baýlyklary suwa oklamaklygy buýruk berýär. Mongollar ýüzüjilerini iberip, ähli baýlyklary çykarýarlar. Bu waka öz döwrüniň haýran galdyran hadysalarynyň biri bolup, ol 618¹-nji ýylyň rejep aýynda bolup geçýär.

Bu wakadan soň Çingiz han Jeýhun derýasynyň kenaryna ýola düşýär we ogly Oktaýy ol ýerden yzyna çagyryr. Özi Gazna gidýär. Basyp alan halklarynyň doly sanyny bilmek üçin sähra äkitmekligi buýurýar. Olaryň içindeki ukyply hünärmentleri alyp galyp², galanlaryny öldürýärler we şäherleri weýran edýärler. Çingiz han Kutyknewini ýesirleriň we senetkärleriň başyna emir belleýär we gyşy ol ýerde geçirýär.

Oktaý Hyradyň yssy ýolundan yzyna gaýdýar. Çingiz han Kermana we Sikurana ýetýär. Bu ýerde «Soltan Jeleddin Sind derýasyndan geçip, gämileri ýok edipdir» diýen habar gelýär. Çingiz ogly Çagataýy Kerman töwereklerinde goýýar we Soltany tapmandan soň, onuň yzynydan gidýär. Şol gyş Aştekar ülkesiniň bir şäheri bolan Buýe-Keturda galýar. Ol ýeriň Salar Ahmet atly häkimi bolup, ol tabynlyk guşagyny guşanyp,

¹ Milady ýyl hasabynda 1221-nji ýyla gabat gelýär.

² Mongollar basyp alan ýerlerinde, köplenç, ökde hünärmentleri diri goýup, öz yurtlaryny özgertmek üçin şol ýere iberipdirler.

mongol leşgeriniň azyk iýmitlerini taýýarlamakda tagalla görkezipdir. Bu ýerde howanyň ýaramazlygy sebäpli köp malgaralar keselleýärler we netijede leşger baýlyk toplamaga ýaramandyr.

Çingiz han bilen bilelikde hindi ýesirlerinden birtopar adam bolupdyr. Olardan her öýe ondan tä ýigrimä çenli ýetipdir. Azyk-iýmitleri taýýarlamak we tüwi arassalamak ýesirleriň borçlary bolupdyr. Çingiz «her bir öýde her ýesir aýratynlykda ýeke özi dört ýüz man¹ tüwi arassalamaly» diýip buýruk berýär. Bu iş bir hepde möhletde tamamlanmalydy. Şondan soň hem, ol goşundaky ýesirleri öldürmekligi buýruk berdi.

Bu hereketlerden soňra Çingiz parslaryň ýanyna ilçi iberip, tabyn bolmaklyga çagyrdy. Ol bir ilçini Rananyň ýanyna iberýär. Rana ilki boýun egdi, ýöne ahyrynda sözünde tapylmady. Çingiz han goşun iberýär we ony tutup, öldürýärler. Şol ýerden hem goşuny Agragyň üstüne onuň penalanan galasyny gabamaklyga iberýär. Çingiz han yza dolanmak niýeti bilen Hindistan ýolundan Tengut şäherlerine gadam basýar. Birnäçe menzil gidýär. Ýol bolmansoň yzyna dolanýar we Ferşawura gelip, ýene-de şol ýolundan yzyna gaýdýar.

¹ Man — bu ölçeg birligi bolup, 3 kg-dan 12 kg çenli agramy aňladýar.

ÇINGİZ HANYŇ YZYNA DOLANMAGY

Bahar pasly gelip, gök ekinler topragyň göwsünden böwsüp çykan wagty Çingiz han Ferşawurdan asly mekanyňa howlukdy. Onuň howlukmagyna «Çingiz hanyň eglenmegi bilen Hytaý we Tengut ölkeleri ýaýdanjaňlyk ýagdaýyna düşdüler we boýun bolmakda öz pikirlerini üýtgedip, gozgalaňa meýil etdiler» diýen habaryň ýetip gelmegi sebäp boldy. Şuňa laýyklykda, Bamyýan daglarynyň ýoluny saklady we Baglan töwereklerinde goýan ýol esbaplary ýadyna düşüp gitdi. Ol tä güýz pasly ýetip gelýänçä tomsy şol öri mesgeninde geçirdi. Ikinji gezek hereket edip, derýadan geçdi. Turbaý Tekeş geçelgesinden geçensoň, Soltan Jeleddiniň yzyndan kowgy iberdi. Şol gys Samarkant töwereklerinde galdy we uly ogly Tulyny gypjak düzlüklerinde peýda bolan dürli görnüşli gulanlary kowmaga iberdi. Çagataý we Oktaý Kuku diýlip atlandyrylýan awa tomaşa etmäge Garaköle geldiler. Şol gys awa-şikara tomaşa etmek bilen geçirdiler. Her hepde elli sany düýä ýük bolan awy awşikaryň dowam etdirilýändiginiň nyşanasy hökmünde Çingiz hanyň huzuryna iberipdirler. Şol barmana gys ahyrlady we aw tamamlandy. Bahar paslynyň ysy düzlerdir derelerde äşgär boldy. Çingiz hem ýola düşmäge buýruk berdi. Fenaket derýasynyň kenaryna ähli ogullary atasynyň hyzmatyna geldiler. Tutuş bir gurultaý emele geldi. Soňra ýola düşdüler we Kalantaşa ýetdiler. Başga bir tarapdan Tuly hem ýetip geldi we kakasynyň hyzmatyna goşuldy. Getirilen peşgeşleriň içinde ýigrimi

müň ak at bardy. Aýdylyp geçilişi ýaly gypjak düzlüğinden hem goýun sürüsi deý gulan sürüsi hem getirilipdi. Gürrüň bermeklerine görä, gulanlaryň toýnaklary ýere sürtülip döwülýärdi. Şol sebäpli olara nal kakyp, Otuka diýen ýere ýetdiler.

Çingiz han ogullary we leşgeri bilen bilelikde tomaşa etmäge oturdy. Gulanlary ortara goýberip, awa-şikara başlaýarlar. Gulanlar şeýle bir ýadawdylar welin, awçylar olary diňe elleri bilen hem saklamagy başarýardylar. Haçanda awdan ýadanlarynda her kim öz tagmasyny gulanlaryň ýüzlerine basypdyrlar we olary goýberipdirler.

Umuman, olar tomusda Kalantaşda galypdyrlar. Şol ýerde uýgur emirleriniň köpüsini tutup öldürdiler. Çingiz ol ýerden ýola düşüp, bahar paslynda öz ordasyna ýetdi.

TURBAÝ TEKEŞIŇ SOLTAN JELAJEDDINI YZARLAMAGY

Çagataý Soltan Jelaledдини ele salman gelende Çingiz han Turbaý Tekeşi ýigrimi müň mongol goşuny bilen Sind derýasyndan geçip, Soltanyň yzyndan gitmek üçin belleýär. Ol şeýle hem etdi we Beýäniň serhedine ýetdi. Beýe Hindistanyň bir welaýaty bolup, ol ýeriň häkimi bolan Kymreddin Kimrani ol ýerden göterilip gidipdi we Soltan Jelaledдиниň emirleriniň biri ol ýerde ornaşypdy. Turbaý mäkäm galalaryň biri bolan Beýe galasyny basyp alýar we köp sanly adamy öldürýär. Soňra Multan tarapa gidýär. Multan daşlyk ýer dälди. Şonuň üçin ol düzgüne salynmadyk bir goşuna¹ bir ýerlerden daş getirmekligi buýruk berýär. Soňra agaçlardan gaýyklary gurýarlar we manjanyklary daşdan doldurýarlar. Beýe galasyna ýetenlerinde manjanyklary işe girizýärler we diňiň köp bölegini ýumurýarlar. Ýeňiş gazanmaga az wagt galanda howanyň yssylygy päsgel berýär. Emma Multanyň ähli welaýatlary we Muhawur talanylýar. Ol ülkeleriň başyna gyrgynçylyk salynýar. Turbaý bu ýeňişlerinden soňra yzyna dolanýar we Sind derýasyndan geçip, Gaznine barýar hem-de Çingiz hanyň ýanyna gidýär.

¹ Düzgüne salynmadyk goşun — bu durnuksyz, çalşyp durýan goşundyr.

ÝEME BILEN SEBTAÝYŇ SOLTAN MUHAMMEDI YZARLAMAKLYGY

Çingiz han Saz derýasyndan geçendigini we goşunynyň köp adamsynyň galalarda, ýerlerde dargandyklaryny hem-de onuň ýanynda az sanly adam galandygy eşidýär. Çingiz han «Soltan özüne gelmänkä we kellesindäki birtopar pikiri jemlenmänkä hem-de etraplardan han-begler oňa birikmänkäler bu işe bir çäre görüp arkaýyn bolalyň» diýip, öz ýanyndan pikir edýär. Serdarlardan ikisini, ýagny Ýeme bilen Sebtaýy otuz müň söweşjeň adam bilen soltan Muhammediň yzyndan iberýär. Bular dagdan inýän sil kimin, Penjap geçelgesinden geçip, sorap-idäp soltanyň yzyndan gidýärler. Olar ilki Balha ýetende, Balhyň görnükli adamlary birtopar sowgatdyr peşgeşler bilen ol goşunyň önünden çykýarlar. Şonda-da olara tatarlaryň çapawulçylygyndan halas bolmak başartmaýar. Olaryň üstünden bir emir belleýärler. Goşunyň başynda Taýsy atly serdar aňtawçy goşuna baş bolup ýola düşýär. Zawa diýen ýere ýetenlerinde mongollar ýerli ilatdan galla sorayarlar. Ol ýeriň ilaty derwezelerini tizden-tiz gulplaýarlar we olara girmäge maýy bermeyärler. Halk mongollaryň baýdagynyň ýok bolandygyny görenlerinde galalarynyň üstüne çykyp deprek kakyp sögünip başlaýarlar. Mongollar bu jemagatyň hereketlerini görüp, seslerini eşidenlerinde derrew yzlaryna dolanyp gelýärler. Zawada üç sany beýik gala bolup, galalaryň hersinde söweş ody tutaşýar. Tatarlar

merdiwanlaryny diwarlara dikýärler. Asmanyň jamy bolsa şapak ganyndan dolan dek bolýar. Diwarlaryň üstlerine münýärler we önlerinden çykan adamy öldürýärler. Ol ýerde galmaga wag bolmansoň, mongollar ol ýerdäki getirmesi kyn bolan agyr zatlary otlaýarlar we döwýärler. Bu hadysany, ölüm-ýiti-mi, talaňçylygy eşiden horasanlynyň her biriniň endamyny gorky gurşap alýar. Ýeme bilen Sebtaý 618-nji ýylyň dört tirkeşikleriniň ikinji aýynda Nyşapura ýetýärler.

Nyşapura ýeten wagtlary Ýeme Horasanyň han-begleriniň we wezirleriniň hataryna girýän Mejrilmälik Kafi Roha, Feridetdine we Zyýalmälik Züzenlä boýun bolmaklygy ündäp, Çingiz hanyň permanlaryny goldamaklygy sargap, habar iberýär. Şol bir wagtda olar galladyr azyk önümlerini hem dileýärler. Olar boýun bolmaklygy kabul edendikleri üçin öz adamlaryny azykdyr sowgat-peşgeşler bilen jogap hökmünde iberýärler.

Ýeme olara: «Gapma-garşylygy we duşmançylygy daşlaşdyryň. Heran haçan bir mongol ilçisi ýetip gelse, oňa hormat goýuň. Özleriňiziň janlaryňyzy we mal-garalaryňyzy halas etjek bolsaňyz öz adamlaryňyzyň sanyna we galalaryňyzyň mäkämliğine guwanmaň» diýip, pent berdi. Şol wagtlar hem Çingiziň permany bilen şu mazmunda uýgur hatynda «Altamga»¹ ýazdylar. Onda: «Emirler, han-begler we raýatlar ýer ýüzüniň ähli topragynyň, ýagny günün dogup ýaşýan ýerlerine çenli ähli ýerleriň Çingiz hana degişlidigini bilsinler. Her kim oňa tabyn bolsa, özi we maşgalasy aman galar. Kim-de kim oňa garşy çyksa, onda onuň özi we maşgalasy heläkçilige uçar» diýip, beýan edilýärdi.

Bu ýazmaça ylalaşykdan soňra, Ýeme Nyşapurdan Jüweýn ýoly bilen ýola düşýär we Tusa ýetýär. Tus ýolundaky ýerlerde

¹ Altamga – uýgur dilinde «al» diýmek gyzyly diýmekdir. «Tamga» bolsa möhür diýmekdir. Altamga gyzyly möhür diýmekligi aňladyp, ol dörtburç görnüşinde bolup, permanlara, buýruklara we resmi hatlara gyzyly syýa bilen urlupdyr.

hem özleri boýun bolan halk bilen olaryň işi bolmandyr. Boýun egmezlik etseler welin, olary ýok edipdirler. Boýun bolan Nowkan we Tusun gündogar obalary we beýleki sebitler halas boldular. Ol obalardan şähre ilçi iberýärler, emma olar yzlaryna gaýdyp gelmeýärler. Şonun üçin şäherler şeýle bir köp ölüm-ýitime sezewar edilýär.

Sebtaý Edkana gelen wagty ol ýeriň gök öwsüp duran çemenzarlygyndan göwni hoş bolýar. Şu sebäpli ol ýeriň ilatyna köp zyýan ýetirmeýär we ol ýere häkim belleýär. Habuşana ýeten wagtlyary ýene-de önki däplerine eýerip, köp adamy öldürdiler. Bu ýerden Esfaraýna gidýärler.

Ýeme Jüweýniň ýolundan Mazendaran tarapa leşger çekýär we Sebtaý Kuşumyň ýolundan gidýär. Ýeme Mazendaranda köp halky gyrýar. Amulda umumy öldürilenleriň sany köpräkdir. Soltanyň haremhanalaryny we bar bolan galalary gabamaklygy bolsa, bir goşuna tabşyrdy.

Sebtaý Damgana ýetýär. Ol şäheriň aňly-düşünjeli adamlary we han-begleri daglarda gizlenýärler. Ýerli halk bolsa şäherde galýar we ýat ýurtlulara boýun bolmaýarlar. Olar gije wagty galalaryň derwezelerine gelyärler we söweş edýärler hem-de iki tarapdanam köp adam ölýär. Ol ýerden mongollar Semnana gidýärler we halkyň köp bölegini öldürýärler. Şeýle ýagdaý Reýiň Har diýen ýerinde hem bolýar. Reýe ýeten wagtlyary ýerli kazy olaryň önlerinden çykyp, boýun egýändiklerini duýdurýar. Haçanda Ýeme Soltan Jeleddiniň Hemedan tarapa gidenigini eşideninde howlukmaç onuň yzyndan kowýar. Sebtaý bolsa Kazwin tarapa gidýär. Ýeme Hemedana ýeten wagty Hemedanyň beýik ymamý onuň önünden çykyp boýun egýär. At, egin-eşik we iýer-içer ýaly köp zatlary sowgat getirip, ondan emirlik wezipesini alýar. Soltan gaçyp ýören döwründe Hemedana geldi.

Şol wagt Sejas ülkesinde «Soltanyň öndebaryjy goşunyndan bir topar adam toplanypdyr» diýen habar ýetip gelýär. Bektegin Selahdar we Kuçbuga han ýaly mongol serkerdeleri olar tarapa howlугýarlar we olary dargadýarlar. Yrak şäherleriniň we ülkeleriniň hem başyna örän köp ölüm-ýitim salýarlar. Ol ýerden Ardebile gidip, ony hem gabap ele salyp, talaňçylyk we ölüm-ýitim edýärler. Gyş pasly ýetip gelende Mugana gidýärler we gyşy ol ýerde geçirýärler. Şol ýyl garyň köp ýagmagy zerarly ýollar beklenýär. Şol sebäpli Jemeleddin Eýbe we Yrakdaky ýene bir topar gozgalaň edip, Hemedandaky mongol dikmesini öldüripdirler. Beýik ymamy bolsa mongollara boýun bolanlygy üçin Keret galasynda tussaglykda saklapdyrlar.

Bahar pasly ýetip gelen wagty Ýeme goýup gaýdan dikmesiniň gany üçin ar almak maksady bilen Yraga gelýär. Jemeleddin Eýbe hernaçe boýun egip gelse-de peýdasy bolmaýar. Ony beýleki bir topar bilen öldürýärler. Ol ýerden mongollar ýene-de gidýärler we Töwrizi tabyn edip, Merageni, Nahçewanany we ol welaýatyň ähli adamlaryny gyrýarlar. Soňra ol ýerleriň wekili Atabeg Hamuş tabyn bolýandyklaryny duýduryp, onuň ýanyna geldi. Oňa «altamga» berip, ol ýerden Arana gidýärler. Derbende ýeten wagtlyry (taryhda bu sebite gelip, ýeňilmän giden bir goşun hem bolmandyr) hilegärlik bilen ol ýerden geçip, Gypjak baýyrlыgynda we ol töwereklerde bolan Tuşynyň leşgerlerine birigýärler. Ol ýerden bolsa Çingiz hanyň huzuryna ýetýärler.

Bu dessany gürrüň bermek bilen diňe bir mongol basyba-lyşlaryny görkezmek göz önünde tutulman, eýsem-de Perwerdigäriň gahar-gazabyny görkezmeklik hem göz önüne tutulýar. Hudaýtagalanyň islegi bilen leşgerlerden birtopar aýaga galyp, birnäçe ýerlerden, patyşalardan we soltanlardan üstün çykýarlar. Bu bolsa bir hökümdarlygyň soňlanyşy we beýleki bir hökümdarlygyň başlanyşydyr.

HORASANYŇ BASYLYP ALYNMAGY WE ONUŇ TULYNYŇ ELINE DÜŞMEGI

Haçanda Soltan Muhammet Horasandan geçende Ýeme bilen Sebtaý onuň yzyndan gyssagly gidipdiler. Mongol goşunlary, hakykatdan-da, şemal tizliginde bolup, Horasan ölkeleriniň köpüsiniň üstünden geçýärler, olaryň aýagy düşmedik ýerleri az bolýar. Olar her bir ýeten ýerlerine bir ilçi iberip, Çingiz hanyň ýetip gelýändiginden habarly edýärdiler. Ýerli halka uruş, gozgalaň etmekden saklanmaklygy ündäp, ahyrynda bolsa haýbat atmak bilen duýduryş berýärdiler. Boýun egdiren her bir ölkelerine bir daruge belläp, «altamga» ýazýardylar. Heniz mongol goşunlary gelip ýetmänkä olar «bul-a bir sesli tupan, tüweleý» diýip pikir etdiler. Çingiz han derýadan geçip, hut özi Soltan tarapa ýüzlenende syýasatda we leşger çekmekde deňi-taýy bolmadyk öz ogly Ulugnewini Horasan şäherlerine iberýär. Ulugnewin her ýere aýak basanda çaňdyr tozandan başga alamat goýmaýan adamdy. Çingiz han goşuny ogullarynyň ukybyna görä olaryň arasynda bölüp, Ulugnewiniň hyzmatyna gitmekleri üçin her on adamdan bir adamy saýlaýar. Şeýdip, ýyrtyjy, gazaply we gan çaykaýjy goşun emele gelýär. Ulugnewin iki ganatyň serkerdelerini belleýär we özi goşunyň merkezinde durýar. Aňtawçylary öňden iberip, Merwjugyň, Bagyň we Bagşuryň ýolundan gitdi.

Horasanda dört meşhur şäher bolupdyr. Balh, Merw, Hyrat we Nyşapur. Taryhy kitaplarda bellenişi ýaly, Balhy Çingiz

hanyň özi ýok edýär. Beýleki üç şäheriň başyndan geçiren wakalary aýratynlykda beýan ediljekdir.

Çingiz han galan sebitlere hem sagdan we çepden, gündogardan we günbatardan goşun iberdi we olaryň ählisini basyp aldy. Meselem Abywert, Fesa, Ýazyr, Tus, Jajrem, Jüweýn, Beýhak, Haf, Senjan, Sarahs, Zorabat ýaly şäherler yzly-yzyna basylyp alynýar, Hyrat tarapdan hem tä Sijistana çenli ýetýärler we talaňçylykdyr ölüm-ýitim salýarlar. Abadanlyk bilen joşup duran älem-jahany tutuşlygyna ýer bilen ýegsan edýärler we ülkeleridir bag-bakjalyklary weýrançylyga öwürýärler. Diriler janlaryny utdurýarlar, han-begler dargaýarlar, umuman, hemmeler weýrançylyk derýasynda gark bolýarlar.

Eger bir adam durmuşda rahatlyk bilen ýaşap diňe bir ülkedäki bolan pajygaly wakalary ýazyp beýan etjek bolsa, onda ol tutuş ömründe-de, diňe bir ýeriň wakasyny ýazyp gutaryp bilmez.

Bu kitabyň ýazaryna bolsa, ol howply we pajygaly wakalardan diňe bir bölejigini ýazyp geçmeklik galýar. Sebäbi, ýazar üçin azajyk hem bolsa wagt ýok. Meger, gelejekde uzak saparlaryň dowamynda wagtdan bir sagatjyk ogurlap ol hekaýatlary ýazaýsam gowy bolardy.

Tuly iki-üç aýyň içinde adamlaryň köplüğinden ýaňa joş urýan, her bir obasy şähre öwrülip barýan ülkeleri elin aýasy kimin tekizledi. Başy göge ýetýän soltanlary, emirleri we serkerdeleri döwrüň wakalary bilen depeledi.

Ahyrky nobat Hyrat boldy. Ol şäheri hem bela-betere duçar edenden soňra, Talykana gidýär. Şol sanda Horezmi, Jendi we ähli etraplary iki aýyň içinde ele saldy.

Hezreti Adam ata döränden tä şu günlere çenli hiç bir patyşa şeýle ülkeleri ele salan däldir we hiç bir kitapda olar barada ýazylan däldir.

MERW WE OL ÝERDÄKI WAKALAR

Merw patyşa Soltan Sanjaryň¹ paýtagty we uly-kiçiniň gidip-gelýän ýeri bolupdyr. Onuň meýdany Horasanyň beýleki şäherlerinden tapawutlanyp, onda asudalyk hem-de abadançylyk höküm sürüpdir. Adamlaryň sany irki ýaz ýagşynyň damjalary dek bolupdyr. Daýhanlar nygmatlaryň bollugyndan ýaňa şol döwrüň özüne göwünleri ýetýän emeldarlarydyr emirleri bilen bäsleşip bilýärdiler.

Soltan Muhammet Müjirilmälik Şerefeddin Muzaffary daýysynyň jerime tölemänligi sebäpli wezipesinden çetleşdirýär hem-de ol derejäni Nejibeddin Kasadaryň ogly Bahaýymlälige berýär. Müjirilmälik soltan gaçgaklyk ýagdaýynda bolup, Termezi terk edýänçä onuň huzurynda bolýar. Guştegin Pälwan soltanyň hal-ahwaly baradaky habary we onuň tabşyryklaryny we özge leşgeriň gelýändigini baradaky habary Merwde ýerleşen soltanyň heremhanasyna ýetirmäge ugrady. Onuň zyyýany soltanyň goly çekilip ýazylan «Harby adamlar we hünär eýeleri Merw galasynda gizleniň. Göçüp-gonmaklygy başarmajak obalar we toparlar galsynlar hem-de tatar goşunynyň ýetip gelen wagtynda olary garşylasynlar we kabul etsinler. Olaryň dikmesini kabul edip, buýruklaryny ýerine ýetirsinler» diýen perman ýetip gelýär. Beden agzalarynyň içinde ýüregiň ornuny tutýan

¹ Soltan Sanjar 1118-1157-nji ýyllarda hökümdarlyk eden beýik seljuk türkmenleriniň iň soňky soltany. Paýtagty Merw bolupdyr.

patyşa ejizläp başlasa, başga beden agzalary nähili boljakdygy her kime mälim zatdyr. Şu sebäpli ýüreklerde ejizlik we gorkudyr ürki ýol tapdy. Ejizlikdir alaçsyzlyk bolsa höküm sürdi.

Bahaýylmälik han-beglerden hem-de harbylardan ybarat bolan öňdebaryjy goşun bilen özüni taýýarlap, gala ýetensoň ol ýerde galmaklygy amatly görmedi. Bir topar adamlar bilelikde Tak-ýazyr galasyna azm edýär we galanlary bolsa öz isleglerine görä başga ýere gidýärler. Ajal ýakalaryndan tutan başga bir topar bolsa Merwe dolanýar. Bahaýylmälik goşunbaşy bolan bir adamy öz ornunda oturdýar. Ol mongollara boýun bolmaklygy ýüregine düwdi. Yslam şyhy Şemseddin Haresi hem onuň bilen bilelikde bu pikirdedi. Olar Ýeme bilen Sebtaýyň goşunyň ýetip gelýändigini baradaky habary eşidenlerinde boýun bolmaklygyň we wepadarlygyň nyşanasy hökmünde bir ilçi iberýärler.

Şu pursatlarda soltanyň synçysy we ýol görkezijisi bolan Buka atly bir türkmen bir çetden çykyp aýaga galýar. Türkmenleriň birtopary onuň bilen bilelikde özlerini birden şähre atýarlar. Tatarlara boýun egmeýän toparlar onuň töwereginde jemlenýärler. Şeýlelikde, ol töwerekleriň ähli türkmenleri hem Buka tarap ýüzlendiler. Düzgüne salynmadyk goşundan gaçyp gelen Jendiň adamlaryndan birtopary we naz-nygmaty bol bolandygy üçin Merwe söwda etmäge gelen täjirler hem oňa goşulýarlar. Netijede, onuň adamlarynyň sany artýar.

Soltan Muhammet Abeskun¹ adasynda ornaşmaklygy saýlap alan wagty Müjirilmälik bir eşek bilen (käte pyýada we käte oňa münüp) ondan arany açdy we Seluk galasyna ýetdi. Gala dolandyryjysy emir Şemseddin Aly ony hormat bilen garşy alýar. Soňra ol ýerden Merwe gelýär hem-de Sermejan derwezisiniň ýanyndaky Mahýabat bagynda düşleýär. Oňa tabyn bo-

¹ Abeskun — Hazar deňzindäki bir ada.

lan Marganyň¹ serdarlaryndan birtopary ýekeme-ýeke onuň ýanyna ýetýärler. Emma Buka ony şähere goýbermeýär. Müjirilmäligiň töwereginde adamlar jem bolan wagty olar donlaryna bürenip, özlerini şähere atýarlar. Marganyň harbylary hem derrew hyzmat kemerlerini dakynýarlar. Bukanyň hut özi ýetip gelip, günäsiniň geçilmegini isleýär. Sany yetmiş mün adama ýeten türkmenler we jentliler Müjirilmälige boýun bolýarlar. Müjirilmälik öz mertebesini belent tutdy we soltanlyk hyýaly barada pikir edýär. Sebäbi onuň ejesi soltanyň aýallarynyň biridi. Bir mahallar onuň kakalygyna şeýle aýaly sowgat edip, ony begendiripdirler. Eýýäm soltanyň ýanyna getirilen wagty aýal hamyla ekeni. Her halda bolsa Müjirilmäligiň at-owazasy Horasanda ýaýranda ykmandalar oňa tarap ýüzlenipdirler.

Şol wagtda Sarahs ilaty tatar dikmesini kabul edip boýun bolupdylar. Tatarlar barada arzuw edip ýören yslam şyhy öz garyndaşy bolan Sarahs kazysyna sylary iberip durdy. Müjirilmälige bu habary ýetirdiler. Emma kazy günäsini boýun almaýar. Şol barmana bir gün münberiň üstünde wagyz-nesihat edip ýörkä: «Mongol duşmanlarynyň jan damarlary kesilsin» diýip dilinden sypdyrypdy. Oturanlar bu doga zerarly aňk-taňk bolupdyrlar.

Kazy: «Islemezlikden şeýle söz dilime geläýdi. Meniň agzymda we pikirimde şu sözleriň tersine bir pikir bardy» diýdi. Bu sözler Müjirilmäligiň gulagyna ýetýär. Emma ol kazy yslymyň şyhy we ylymly, hormatly adam bolanlygy üçin kaza eýt看 etmek islemeýärdi. Onuň Sarahs kazysyna ýazan hatyny ýolda ilçiniň elinden alýarlar. Müjirilmälik namany okan wagty kazynyň yzyndan adam iberýär. Soňra ondan şol waka barada sorayar. Kazy ýene-de bu meseläni inkär edýär. Müjirilmälik onuň ýönekeý kagyza ýazan hatyny görkezip:

¹ Marga – Merw töwereklerindäki gadymy galanyň ady.

— Eý, ysalam şyhy, oka! — diýýär.

Kazynyň gözleri öz hatyna düşen badyna perişan bolýar. Müjirilmälik ýene-de:

— Dolan!¹ — diýýär.

Şol wagt serdarlar kazynyň başyndan inip, pyçak bilen ony para-para edýärler. Ony aýagyndan süýräp, şäheriň dört künjüne eltýärler. Hilegärligiň soňy mundan başga zat däldir.

Müjirilmälik Sarahsyň boýun egdirilmegi sebäpli, düzgüne salmak üçin ol ýere goşun iberýärdi. Bahaýylmälik hem Tak galasyndan gaçyp, Mazendaranda gizlenipdi. Ol ýerden hem mongollaryň we düzgüne salynmadyk goşunyň ýanyna gidip, Merwiň ýagdaýy barada gürrüň berdi. Ol Merwi boýun egdirmekligi hem-de her ýyl mongol hazynasy üçin her öýden bir kepen alyp gowşurmaklygy boýun alýar. Bu sözler kabul edildi we ony ýedi sany mongol bilen Merw tarapa ýollaýarlar. Çarhy pelegiň we adamlaryň şerinden gapyl bolan Behaýylmälik Şähristana ýeten wagty Müjirilmäligiň üstün çykanlygyny eşitdi.

Ol «Eger, öňler ähli uruşdyr söweş dereje we wezipe üstünde bolýan bolsa, häzir bu mesele düýbünden ýitdi. Sebäbi mongol leşgerini dep etmek mümkin däldir. Diňe tabyn bolýmak galýar. Üstesine-de, mongollar ýedi müň goşun we on müňden hem artyk düzgüne salynmadyk goşun bilen gelipdirler. Men olar bilen pikirdeşdirin we olara hemradyryn. Mongol goşunlary göz açyp ýumasy salymda Nusaýy we Bawerdi basyp aldylar. Indi bolsa siziň ýalňyşyp özüňizi bela odyňa duçar etmezligiňiz üçin gyssagly çaparlary iberýäris» diýen mazmunly hat bilen Müjirilmäligiň ýanyna serdarlary iberdi.

Müjirilmäligiň, han-begleriň hem-de ulamalaryň bu hat zerarly hallary harap boldy. Müjirilmäligiň ýanyndaky täsirli han-begler dagamaklygy we şäheri duşmana tabşyrmak kararyna

¹ Bu söz ýeriňden gozganma diýmekdir.

geldiler. Olar «Her bir işiň kem-käsligini anyklaman hereket etmeklik akyldan daşda durýandyr» diýip pikir etdiler. Sorag-ideg etmek üçin we duşmanyň takyk sanyny anyklamak üçin ilçiler iberýärler. Ilçilerden hakykaty eşiden wagtlary olary öldürýärler. Olar Soltanyň goşunyndan galan iki müň baş ýüz atlyny Bahaýylymäligiň garşysyna iberdiler. Bahaýylymäligiň serdarlary dargaýarlar. Mongollar bolsa Bahaýylymäligi zynjyrlap, özleri bilen Tusa çenli äkidýärler. Şol ýerde hem öldürýärler. Müjirilmäligiň goşunlary Sarahsa çenli gitdiler. Şemseddin kazý öz serdaryny Ýeme bilen duşuşyga iberenligi we boýun egip Sarahsy olara gowşuranlygy üçin tatarlar ony Sarahsyň häkimi edip belleýärler hem-de Müjirilmälik ony ýesir alyp, Abu Bekr Diwana pälwanyň eline berýär. Ol bolsa kakasynyň gany üçin ony öldürýär.

Şol döwürlerde mongollaryň güýji pese gaçypdyr. Şonuň üçin Müjirilmälik, Merwiň han-begleri şady-horramlyk bilen meşgul boldular we şeraphorluga ýüz urdular. Şol wagt Amuýanyň mäligi Ygtyýareddin ýetip gelip, tatar goşunynyň Kelat we Nur galasyny gabamaklyk bilen meşguldyklaryny hem-de olardan bir goşunyň özüni yzarlaýandyklaryny habar berdi. Müjirilmälik Ygtyýareddiniň gelmegini makullaýar we ony hem beýleki türkmenlere goşýar. Mongol leşgeri sekiz ýüz adam bilen ýetip gelip, hüjüm edýärler. Şyh han we Ogulhajyp Horezmden iki müň adam bilen ýetip gelýärler we mongollaryň yzyndan ýetip, olaryň köpüsini öldürýärler. Olaryň bir bölegi bolsa gaçyp gutulýarlar. Türkmenleriň bir topary gaçanlaryň yzyndan kowýar we altmyşa ýakyn adamy ele salyp, olary şäherlere we ölkelere aýlanlaryndan¹ soňra öldürýärler. Soňra Şyh han we Ogulhajyp Destejurt da düşleýärler. Şol wagt Ygty-

¹ Şol döwürlerde tutan duşmanlaryny adamlara görkezmek üçin ýerlerde aýlapdyrlar.

ýareddiniň türkmenleri öz ýolbaşçylaryny saýlaýarlar we bilelikde ylalaşyp, Müjirilmälikden ýüz öwürýärler. Olar topalaňa başladylar we şäheri azat etmekligi ýüreklerine düwdüler.

Şu döwürlerde Çingiz han Tulyňy hem Horasan şäherlerini boýun egdirmeklik üçin belläpdi. Ol Abywert we Sarahs ýaly welaýatlaryň boýun egdirilen adamlaryndan ýetmiş mün düzgüne salynmadyk goşun jemleýär we Merwiň töweregine gelýär. Bu ýere aňtawçy hökmünde dört ýüz atlyny iberýär. Olar gije türkmenleriň at sürüsine ýetýärler we olaryň ýagdaýlary barada gyzyklanýarlar. On iki mün adam töweregi bolan türkmenler hüjüm etmek üçin atlanyp, şäheriň derwezesine gelýärler. Şol gijeleriň birinde mongollar bukulyp, topar-topar bolup ýetip gelýän türkmenleri öldürýärler. Türkmenler çykgynsyz ýagdaýa düşýärler we köpüsi özlerini suwa urup, gark bolýarlar. Galanlary bolsa gaçmaklyk ýoluny saýlap alýarlar.

Bagt mongollara ýar boldy. Şol barmana garaňky hem düşýär. Mongollar türkmenleriň derwezelerinden geçirip bilen mal-garalarynyň ählisini we beýleki bar bolan zatlary sähralykda jemleýärler.

618¹-nji ýylyň ilkinji günlerinde Tuly ýene-de ýolbars kimin batyrgaý derýa kimin joşup, baş ýüz atly bilen Firuzi derwezesine ýetip gelýär. Ol şäheriň daş-töweregine aýlanyp çykýar. Şäheriň ähli galasyny, minaralaryny, gala diwarlaryny, hendekleri aýlanyp görýänçä alty gün geçdi. Özüniň köp sanly goşuna hem-de belent diwarlara we mäkäm galalara garşylyk görkezip biljekdigi barada pikir edýärdi. Ýedilenji gün gün ýüzüni görkezen wagty goşunlaryny jemleýär we düzgüne salýar hem-de Şähistanyň derwezesine çenli pyýada gidip, urşa başlaýar. Ýerli ilatdan iki ýüze ýakyn adam derwezeden çykyp zarba urýarlar. Tulyňyň hut özi hem pyýada gidýär we olaryň

¹ Milady ýyl hasabynda 1221-nji ýyla gabat gelýär.

ýoluny bekleýär. Onuň gullugyndaky mongollar hüjüm edýärler we hemmeleri tutup, şäheriň daşyna çykarýarlar.

Beýleki derwezeden hem birnäçe adam hüjüm edýär. Mongollar ol güýji hem zarba urup ýok edýärler. Şeýlelik-de, ýerli halkyň hiç birisine-de bir işi amala aşyrmaklyk başartmaýar. Hatda olaryň kellelerini derwezeden çykarmaga-da mümkinçilikleri ýokdy. Gije hem çykmak kyn bolar ýaly mongollar meýdanlarda öz adamlaryny goýdular.

Müjirilmäliğin boýun egmekden başga çäresi galmady. Säher bilen amanyk isläp, Merwiň han-begleriniň biri bolan Ymam Jemaledini ilçä hökmünde iberdi. Ol atlara, düýelere we gatyrlara iýer-içer ýaly we seýrek duş gelýän zatlardan köp peşgeşleri ýükledi we mongollara hyzmata gitdi. Tuly şäheriň ýagdaýyny bilip, akyldarlaryň we baýlaryň salgysyny anyk aldy. Iki ýüz adamyň adyny tutup, olary getirmäge buýruk berdi. Soňra ähli ýere gömlen genji-hazynalarydyr we beýleki ajaýyplyklary talap etdi. Şol wagt mongol goşuny gidip, ähli han-begleri we ýönekeý halky sähra getirýärler.

Dört gije-gündizläp adamlary şäherden çykarýarlar. Soňra erkek adamlary aýallardan, uýalary erkek doganlaryndan çagalary bolsa enelerinden aýra salypdyrlar. Uly gyzlara el gatyp, ene-atalaryny masgaralapdyrlar. Şol döwürde «Oglan-gyzlardan ýesirlige alnan dört ýüz adamdan özgesini öldürmeli we hiç bir aýaldyr erkegiň janyny aman saklamaly däl» diýen buýruk geldi. Jülgedäkileriň ählisini goşunyň we leşgeriň arasynda hyzmatçy edip paýlaşýarlar. Umuman, şeýle gysgaça gürrüň berlende her bir mongol adamsyna öldürmek üçin üç ýüz-dört ýüz adam ýetipdir. Şäheriň han-begleri, kazysy, emeldarlary we görnükli alymlary harlanyldy. Şol günler şeýle bir köp adam öldüripdirler welin, daglar we sähralar gana boýalypdyr.

Gyrgynçylykdan soňra Tuly galany haraplap, ýer bilen ýegsan etmeklige buýruk berdi. Olar ymam Agzam Abuhanyfanyň

şägirtleriniň ýol-ýörelgelerine görä gurlan metjidi otladylar. Heniz mongol basybalyjylary gelmäňkä Soltan Tekeşiň weziri Şemseddin Mesgut Harewi Ymam Şafygynyň yzyna eýerýänleriniň ýörelgesine laýyklykda juma metjidini gurdurypdy. Ol gijelerine dini yňdarmalar¹ tarapyndan otlanypty.

Her halda bolsa, gan çaykaýjylar mal-mülki talap, ölüm-ýitim we gan döküşlik edensoň, emir Zyýaýeddin Ala (ol bir çetde galyp, öz janyny halas eden Merwiň han-begleriniň biri bolupdyr) şähre gidip, bukulardan we çukurlardan çykyp gelýän jemagata baş bolmaklygy buýurdylar. Soňra Bermasy bolsa ol ýere daruge hökmünde bellediler. Leşger yzyna dolanan wagty bukularda we çukurlarda gizlenip ýatan adamlar çykýarlar. Umuman, olaryň sany baş müň adama ýetdi. Mongollar ýenede yzlaryna gelip, adam gyrmaklygy dowam etdirdiler. Mongollar diri galanlaryň her birine bir etek galla getirmekligi buýurdylar. Halas bolanlaryň hem ýokluk guýusyna gaçmagyna şol buýruk sebäp boldy. Ol ýerden mongollar Nyşapuryň ýoluna tarap ýola düşdüler we sähralyklarda gaçyp ýörenleriň ählisini öldürýärler. Şolaryň yzyňany Ýemeniň goşunyndan gaýdyp gelýän Taýsy hem Merwe ýeten wagty ýaralylaryň başyndan ölüm şerabyny guýdy. Her bir tapan adamlaryny dirilik ýolundan gaýtardylar we ýokluk şerbetini olara zor bilen içirdiler.

Beýik seýitlerden bolan we terkidünýälikde, ylym-bilimde meşhur bolkan Seýit Yzzeddin Nesaba birnäçe adam bilen on üç günläp gije-gündiz, öldürilenleri hasaba alypdyr. Ýerzemlerde, bukulardyr çukurlarda, obalarda, çöl-beýewanlarda heläk bolanlaryň sanyndan başga mongollaryň hut öz elleri bilen öldürenleriniň sany bir million üç ýüz müň we ondan hem artandygy anyklanýar. Bu ýagdaýy suratlandyrýan Haýýamyň rubagysy dillerde senadyr.

¹ Yňdarma — fanat.

Çakyşdyrylan bir topar pyýalalary,
Bir serhoş hem döwmeklige milt etmez.
Emma niye janlar, näzenin tenler,
Söweş pursatlary kül bolup gitdi.

Emir Zyýaýeddin we Bermas «Sarahsda pälwanyň Abu Bekr Diwananyň ogly Şemseddin gozgalaňa başlapdyr» diýen habary eşidýärler. Emir Zyýaýeddin olary ýok etmek üçin birnäçe goşun bilen gitdi. Barmas hem arasynda hünärmenleri bolan şäher ilatyny, şol sanda beýlekileri ýola düşmek maksady bilen şäherden çykardy. Ömürleri soňlanan birnäçe adamlar «Daruge üçin Çingiz handan bir habar gelendir we ol gaçmak isleýär» diýip pikir etdiler. Şuňa laýyklykda, olar gozgalaň turuzýarlar. Olar şol sebäpli gyrylýarlar. Bu waka taryhyň 618-nji ýylynyň oraza aýynda bolup geçýär.

Zyýaýeddin Sarahsdan gaýdyp gelen wagty güýç-kuwwatynyň we başarjaňlygynyň barlygy sebäpli şäheriň daşyna çykdy. Ýanyndaky oljalary ýaranlary bilen paýlaşdy. Zyýaýeddin ýanynda bolan mongollardan birtopary bilen Merw galasyna gitdi. Mongol Guştegin şähre girdi. Abadançylygy ýola goýup, şäher bendini gurup, ekerançylygy galdyrmak isledi. Şäheriň ilaty gizlinlikde Zyýaýeddine hat ýazyp, ony yzyna gaýt-magyna höweslendirdiler. Ol yzyna dolanyp, şäheriň derwezesine ýeten wagty onuň adamlaryndan biri şähre gelýär we onuň ýetip gelendigini habar berýär. Waka derrew Guştegininiň we duşmanlaryň gulagyna ýetýär. Birnäçe adamy ony tutmak üçin iberýärler. Guştegin Zyýaýeddinden pul talap edýär.

Ol:

— Wepasyz zenanlara beripdirin! – diýip jogap berdi.

Sorady:

— Olar kimler!

Aýtdy:

— Seniň hyzmatyňda hatara düzülen şu akyldarlar we ynamdar adamlar ol günler meniň hyzmatymda bolupdylar. Emma işe girişilmeli wagt meni ýeke goýdular we hyýanat nyşanlaryny maňlaýlaryna goýdular. Sebäbi olar Zyýaýeddiniň hiç hili baýlygynyň ýokdugyny we olara hiç zat düşmejegine aň ýetirdiler.

Guştegin onuň ölümünü özüniň diriliginiň binýady hasaplap öldürdi. Onuň ölümünden soňra ekerançylygy ösdürmäge we abadançylygy berkitmäge dalaş etdi. Onuň suwuň önüne bent gurýan wagty zamananyň onuň ýaşayyş bendini döwjekdiginden we ony sile gark etjekdiginden habary ýokdy. Şol bir wagtda hem mongol emiri Garaja Newiniň Sarahsa ýetenligi baradaky habar gelýär. Guştegin bir mün saýlama atlylar bilen gije Sengpoştyň ýoly bilen gaçdy. Garajanyň serdary onuň yzyndan gitdi we Sengpoştda onuň yzyndan ýetdi hem-de köpüsini öldürdi. Garajanyň wekilleri Merwi dolandyrmak bilen meşgul boldular.

Üç-dört günden soňra Kunuknewin tarapa giden iki ýüz mongol atlysy Merwe ýetdiler. Olaryň ýarysyna dürli tabşyryk tabşyryldy. Beýleki ýarysy bolsa gabaw bilen meşgul bolýarlar hem-de Merw üýşmeleňinden habar bermek üçin gyssagly goşunyň emirleriniň ýanyna, ýagny Turbaýyň we Kebaryň ýanyna Nahşebe habarçy iberdiler.

Şol günlerde nāz-nygmatyň bollugy sebäpli dürli welaýatlaryň dört künjeginden ýat ýurtlular ýüzlerini Merw tarapa öwürüp diler we şäher halky mongollaryň ellerine düşmezlik üçin özlərini guýa atýardylar. Baş günün dowamynda Turbaý baş mün goşun bilen Merw derwezesine ýetýär. Bir sagadyň içinde şäheri alýar. Şäher boýun egdirilen wagty möminleri misli düýeleri boýun egdirýänler dek boýun egdirip, on-ondan we ýigirmi-ýigrimiden bir tanapda hatara durzupdyrlar. Basybalyjylar olaryň ýüz münlerçesini şehit etdiler. Soňra adamlary goşunyň

arasynnda bölýärler we köp sanly metjitleridir köşkleri hem-de mukaddes ýerleri ýer bilen ýegsan edýärler.

Bu işden soňra mongol emirleri Akmäligi birnäçe topar bilen bilelikde goýýarlar we yzlaryna dolanýarlar. Her bir diri galan adamy öldürmeklik Akmäligiň wezipesidi. Ol hem her bir bukuda ýa-da gizlin ýerlerde gizlenip, ýiti gylyçdan sypyp, aman galanlary ele salyp, olaryň ýaşayyş damarlaryny üzmeklige buýruk berdi. Haçanda adamlary tutmak üçin gurnan hileleri gutarandan soňra, Nahşep ilatyny azan aýdyp çagyryp başlaýarlar. Azanyň sesini eşidip, bukudan çykan ähli adamlary tutdular we Şehaby medresesinde zyndana oklaýarlar. Ahyrsoň olary tamdan başaşaklygyna zyňdylar. Şeýle ýol bilen beýleki hileleri hem ulanyp, halky heläkleyärler. Akmäligiň bu alyp baran işi kyrk bir gün dowam etdi. Haçanda ol yzyna dolananda bütin şäher boýunça dört adamdan artyk diri adam galmandyr.

Merw we ol töwereklerdäki ülkelerden mongol goşunlary gidenlerinden soňra obalarda we çöl-beýebanlarda diri galanlar Merwe tarap ýüzlerini öwürýärler. Aslyny emirlerden alyp gaýdýan Arslan han atly bir adam iki gezek häkimiýeti ele alýar we halk onuň töwereginde jem bolýar. Merwiň habary Nusaýa ýeten wagty türkmenlerden bir adam goşun düzüp, Merwe gelýär. Adamlaryň ählisi oňa tarap okdurylýardylar. Şeýlelikde, onuň töwereginde on müň adam jemlenýär. Ol alty aýyň dowamynda Merwerudyň, Penjdehiň we Talykanyň emiri bolýar. Ol adam iberip gizlinlikde mongollara zyýan ýetirip, olaryň atdyr düýelerini ogurlaýardy. Özünüň köp sanly adamlary bilen ýüzüni Nusaýa tarap öwürýär. Ol şäheriň häkimi bolan Nusreti gabamaklyga başlaýar. Ýöne, ýerli bir pälwan oňa birden zarba urýar we güýçden gaçyrýar. Orta ýolda gala goraýjysy nusaýly türkmeni öldürýär.

Talykan sebitinden bolan Garaja Newin türkmenleri tussag etmäge borçly edilipdi. Ol bir müň atly we pyýada bilen tötän-

den Merwe hüjüm edip, ýene-de bir gezek ýaraň üstüne duz sepdí.

Her bir tapan adamsyny öldürdi we olaryň bugdaýdyr gallalaryny aldy. Onuň yzyýany Kutekwenewin hem bir müň adam bilen ýetip geldi. Şol wagt jebir-jepalardyr sütem etmeklik dowam etdirildi. Mongol basybalyjylary azar-ezýet bermäge we agyz-burun kesmäge başlaýarlar. Olar ýaly jeza bermeklik hiç kimiň ýadyna düşmez. Tötänden diri galanlary oda oklaýarlar we beýlekileri başga jebir-jepalara sezewar etdiler. Garaz hiç bir ýaradylany diri goýmadylar. Olar tä ol ýerden gidýänçä kyrk gün şeýle ýagdaýda geçdi.

Bütün obada we şäherde bilelikde alaňda ýüz adam hem galmady. Ýaşajylar dargadylar. Eşidişime görä, ol ýerde diňe on ýyl öň gelen hindilerden on-on iki adam galypdyr. Bulardan başga bu diýarda hiç bir janly-jandar galmanmyş.

NYŞAPUR WAKALARY

Eger başarsaň zemini asmana meňzet! Şol wagt şäherler ýyldyzlar dek gözüňe görner. Nyşapur hem şol ýyldyzlaryň arasynda Zöhre ýyldyzy ýalydyr. Eger-de şäherler bir adam hasap edilýän bolsa, onda Nyşapur şol adamynyň göreji bolardy.

Soltan Muhammet Balhdan Nyşapura gitmek niýeti bilen ugrady. Kyýamat gorkusy onuň hal-ýagdaýyndan mälimdi we onuň sözleýşinde-de gorkudyr-ürki aýdyň görnüp durdy. Eger çarhypelegiň adamlaryň başyna nähili günleri salýandygyny göz önüne getirseň, onda onuň ululygy daglardanam aşyp gider. Üstesine-de, Soltana gorkudan başga-da howply düşlerdir gaýypdan bolýan wakalar, was-wasylar ýar bolup başlady. Ol ejiz, perişan hem-de başarnyksyz boldy. Bu zatlar bolsa, onuň bir meseläni çözmäge, pikir etmäge bolan ukybyny elinden alyp, güýç-kuwwatyny gaçyrdy.

Bir gije Soltan düşünde ýüzleri ýaraly, saçlary perişan, ýas tutýanlar ýaly gara lybasa geýnen biçäre adamlaryň ýas tutup oturandyklaryny görýär. Ol olardan:

— Siz kim? — diýip, soranda olar:

— Biz yslam dini! — diýip jogap beripdirler.

Ahyry Soltan Muhammet Maşada zyýarat etmek üçin Tusa gidýär. Ol zyýarathananyň girelgesinde bir ak pişik bilen gara pişigiň urşuny görýär. Ol pişikleriň birini dost we beýlekisini duşman diýip göz önüne getirip, olara tomaşa etmäge oturýar.

Onuň duşman saýýan pişigi ýeňip, dost saýýany ýeňlensoň, ah çekip ýola rowana bolupdyr.

Mongol goşunynyň üstün çykmagy sebäpli, gam-gussa onuň juwanlyk agşamyny garrylyk daňyna ýetirdi we onuň saçlary agardy. Diňe garrylyk däl, eýsem onuň içki dünýäsini gam-gussanyň gurşap almagy bilen ol deri keseli bolan gijilewige duçar boldy. Onuň derisinde suwda gaýnap duran köpürjikler ýaly kesel emele geldi. Atam¹ «Soltan Balhdan gaçyp barýan döwründe bir gün dynç almak üçin bir belentlikde düşleýär. Aýna seretdi we öz keşbini gördi. Haýran galyp, ýüzüni Şemseddin Sahyp diwana öwrüp ah çekip:

— Garrylyk, betbagtlyk we gijilewik nyşanlary meniň yüzümde jemlenipdirler. Bagt juwanlykdyr salamatlyk bolsa ýok bolupdyr. Eýýamyň döwür jamynyň laý suwy bolan bu derdiň dermany näme? Aýlanyp durýan çarhypelegiň düwen düwnüni çözjek kimkä? — diýdi» diýip, bu hekaýaty gürrüň berdi.

Herhalda bolsa, Soltan Muhammet şu ýagdaý bilen Nyşapuryň serhedine ýetdi we 618-nji ýylyň Sapar aýynyň on dokuzyna gije şähere girdi. Ol hemişe öz leşgerini «Mongol goşunyndan howatýrlanyň» diýip gorkuzýardy hem-de özüniň bagtly ýyllarynda guran binalarydyr galalarynyň ýumrulýandygyna bolsa gynanýardy. Şu mähnetli we kynçylykly döwürde adamlaryň janlaryny aman saklamaklyk üçin şeýle diýipdir:

— Adamlaryň köplüğine daýanyp, mongol leşgerini dep etmeklik başartmaz. Heran haçan ol kowum bu mekana, ýagny meşhur şäherlere we ölkelere ýetip gelseler, hiç bir ýaradylana rehim etmezler. Ähli kişini gylyçdan geçirerler. Siziň aýallaryňyz we çagalaryňyz ýesirlige düşerler. Şol wagt hiç hili gaçmaga mümkinçilik bolmaz. Eger häzir dagasaňyz, onda köp adam-

¹ Şu ýerde ýazar öz garry atasy Şemseddin Muhammedi göz önünde tutýar. Ol Horezmşasy Soltan Muhammediň ömrüniň ahyrky günlerinde hem onuň ýanynda eken.

lar halas bolarlar, belki-de, ondan hem köprük adamlar sag-salamat galarlar.

Ynsan üçin söýýän watanyňy terk etmeklik edil ruhuň bedeni terk edendäki halat ýalydyr. Emma watany terk etmeklik barada mukaddes Gurhanda: «Eger Alla olara sürgüni ýazmadyk bolsa, elbetde, olar, ine, şu dünýäde jeza ýa-da ýesirlik bilen azaplanardylar. Olar üçin ahyretde dowzah azaby hem bardyr»¹ diýlip buýrulýar.

Emma oňa çenli ajal ýetip gelipdi. Dargamaklyga mümkinçilik bolmady. Soltan pentdir nesihatýň hiç hili peýda bermedigini görensoň: «Ne ýumruk güýji peýda berer, ne-de diňdir galalar ýeňse sebäp bolar. Emma şonda-da diňdir galany abatlaşdyrmak we täzeden dikeltmek gerek» diýdi.

Şondan soň birnäçe günläp, mongollardan habar bolmady. Soltan «Mongol goşuny şeýle tizlik bilen geçip bilmez» diýip öz ýanyndan pikir etdi. Soňra arkaýynlaşyp, Balhy goramaklyk üçin ogly Soltan Jeleddini iberdi. Heniz ol bir menzil geçmänkä «Mongol emirleri Ýeme we Sebtaý derýadan geçipdirler hem-de ýakynlaşyp gelyärler» diýen habar ýetip geldi. Jeleddin yzyna dolandy. Soltan Muhammet adamlaryň göwnüni ýykamazlyk üçin awa-şikara çykmak bahanasy bilen atlandy we ýüzüni ýola öwürdi. Köp sanly ýaranlaryny bolsa şol ýerde goýdy. Fährilmälik Nyzameddin Abulmäligi, kätip Jamyny, Zyýalylmälik Aryz Zuzenini, Müjirilmälik Ömüri Nyşapuryň asudalygyny üpjün etmäge hem-de söweşe taýýarlyk görmeklige belledi. Soltan Muhammet giden wagty soltanyň möhüm sütünleriniň biri bolup, Nyşapura emirlik edýän emir Şerefeddin Mejlis Horezm tarapyndan Nyşapury goramak üçin hereket etdi. Emma şäherden üç menzillikde aradan çykdy. Müjirilmälik özbaşdak bolmak üçin goşuny bilen gitdi we olary

¹ Gurhanyň 59-njy («Haşr») süresiniň 3-nji aýaty.

şähre getirdi. Onuň gulamlary şäherde galmak niýetlerini äşgär etmediler. Soňra Soltan Muhammediň yzyndan gitdiler.

Ertesi günü, ýagny 617¹-nji ýylyň dört tirkeşikleriniň birinji aýynyň on dokuzyna Ýeme bilen Sebtaý Newiniň aňtawçy leşgeri hem Taýsy şäheriň derwezesine ýakyn geldiler. On dört sany atly we birnäçe düeli synçylary Şerefeddiniň gulamlarynyň ol ýerde bardygyny we ýokdugyny bilmek üçin iberdiler. Soňra birnäçe atlylary olary ýok etmek üçin iberýärler. Mongol ol toparý şäherden üç parsañlykda tapdylar. Olar müň adam töweregi bolup, basybalyjylar olaryň ählisini öldürdiler. Her bir tapan adamlaryny we görenlerini gynap, Soltan Muhammediň gizlenen ýerini soradydylar. Şäher ilatyny boýun bolmaklyga çagyrdylar. Müjirilmälik:

— Şäheri goramaga Soltan tarapyndan men bellendim we bu şähre men jogapkärdirin. Men bir garry adamdyryn. Eger siz Soltandan üstün çyksaňyz şübhesiz şäher siziň ygtyýaryňyza geçer. Şonda men hem siziň bendäňiz bolaryn diýip jogap berdi.

Her gün diýen ýaly Soltanyň yzyndan barýan bir leşger ýetip gelýärdi we azyk-ýmit alyp gidýärdiler. Dört tirkeşikleriniň ikinji aýynda bolsa serdar Ýeme ýetip geldi. Ol yslam şyhyny, kazyny we weziri çagyrdy. Ýönekeý adamlardan üçüsini olaryň atlaryna ot-suw berip, hyzmat eder ýaly şol atlylaryň ýanyna iberdiler. Ýeme uýgur dilinde ýazylan bir hat berdi we her bir ýoldan ýetip gelene gallalarydyr samanlaryndan bermekligi hem-de diwary weýran etmeklik barada görkezme berdi. Şeýlelikde, mongol emiri Ýeme gitdi. Ýeten her bir ýerlerinde grynçylyk edip, ol ýere daruge belläpdirler.

Mongol goşunlarynyň gidip-gelmesi seýreklerde «Soltan Muhammet Yrakda ýeniş gazanypdyr» diýen ýaly ýalan habar-

¹ Milady ýyl hasabynda 1220-nji ýyla gabat gelýär.

lar adamlaryň dillerinde peýda bolýar. Şeýtan bolsa, adamlaryň beýnilerine was-wasyly tohumyny sepipdi. Birnäçe gezek mongollaryň Tusa bellän darugesi Şadyýaha ilçä iberip «Bulary boýun etmeli hem-de biderek gürrüňlerine aldanmaly däl» diýýärdi. Emma Nyşapurdan gödek jogaplary berýärdiler.

Şol bir wagtda akyl-parasatdan daş bolan Tusyň düzgüne salynmadyk goşuny öz ýolbaşçylary Syrajedдиниň öjükdirmegi bilen özleriniň darugesini öldürdiler we kellesini Nyşapurdaky mongollara iberdiler. Olar şol kelläni kesmekleri bilen birtopar halkyň başyny kesendiklerini hem-de gizlenip ýatan uly bir şer işi oýarandyklaryny bilmeýärdiler.

Tusuň Awraz diýen ýerine daruge bellenen Seýit Buterap Tus halkyndan we gozgalaňçylardan gizlinlikde Ustewa gitdi we üç ýüz atlysy bilen Guştemury darugeniň öldürilişinden we perişanlyklardan habarly etdi. Guştemur bu habary ýetirmek üçin birini noýanlaryň¹ ýanyna iberdi we özi Ustewadan Tusa geldi. Üç ýüz atlysy bilen Tusda ornaşan Syrajedдиниň üstüne çozdy we ony birden agdardy. Olaryň köpüsini öldürdi we uly goşun ýetip gelyänçä, Tus galalaryny weýran etdi. Tulynyň aňtawçy goşunynyň başynda bolan Çingiz hanyň giýewisi Tagajar Gürgeniň uly emirleridir on mün goşun bilen Oraza aýynyň ortalarynda Nyşapura hüjüm etdi. Nyşapur halky gorky-ürküsiz söweşdiler. Olaryň sany mongol leşgeriniňkiden azdygyna garamazdan, şäheriň daşyna gidip söweşdiler. Janlaryny aýaman ýolbars bilen uruşýan ýaly söweş etdiler.

Üçülenji gün Garaguş diňiniň töwereginde söweş ody tutaşdy. Diňden we galadan tire çarhlary we ýaý oklaryny atýardylar. Bu atylýan oklardan bir ok Tagajara degip, ony heläkledi. Şäher ilaty Tagajaryň wakasyndan bihabardylar hem-de ony tanamaýardylar. Mongol goşunynyň içinden iki adam ol ýerden

¹ Noýan — serdarlar.

gaçyp gelip, Tagajaryň ölümi baradaky habary getirýär. Şäher ýaşajylary näderejede uly howpa duçar bolandyklaryny bilmeýärdiler. Leşger yzyna dolanan wagty serdar Nurkaý Tagajaryň ornuny tutdy. Goşuny iki bölege böldi. Birinji topar onuň öz permanyna laýyklykda Sebzewara ýola düşdüler we üç gijegündizden soňra Sebzewarda uruş oduny tutaşdyrdylar hem-de ýetmiş müňden-de artyk adamy öldürip, ýok etdiler. Guştemuryň buýrugynda bolan beýleki leşgeriň ýarysy Tusa geldiler we birinji gezek gelenlerinde basyp almadyk galalaryny alýarlar. Nukanyň hem-de Karyň ýaşajylary hernäçe garşylyk görkezmäge çalyşsalar-da, basybalyjylar ahrynda hemmesini ele salýarlar we öldürýärler. Nukan bilen Sebzewar ýigrimi sekiz günüň içinde basylyp alynýar we ölüm-ýitime sezewar edilýär.

Nyşapur ýaşajylary bolsa aç-açan gozgalaňa başlapdyrlar. Her ýerde peýda bolan mongol leşgeriniň önüne böwet bolar ýaly ýerli goşundan adam iberýärdiler. Şol gyş Nyşapurda zatlaryň bahalary galyp, adamlaryň göçmegine päsgel berdi. Şol sebäpden hem adamlar heläkçilige sezewar bolýarlar.

618-nji ýylyň bahar pasly ýetip gelende Tuly Merw aladalaryndan dynyp, Nyşapura hereket edipdi. Adamlaryň bu wakadan habarlary ýokdy. Mongollar şeýle bir goşun taýýarlap iberipdi welin, Tus welaýatynyň obalaryny bir gezekde basyp aldylar we leşgeriň önünden manjanyk gurallaryny hem-de köp ýaraglary Şadyýaha iberdiler. Olar özleri bilen birnäçe menzilden daş getiripdiler. Harman ýaly daşlar üşürilipdi welin, olaryň bir bölegi hem ulanylman galdy. Sebäbi Nyşapur ülkesi daşlyk ýer bolupdyr. Nyşapur halky bu söweşiň nä derejede kyndygyna, möhümdigine we bu işe çynlakaý çemeleşmelidigine göz ýetirdi. Şeýle-de, olar bu mongol kowumynyň özleriniň hiç wagt duçar bolmadyk ýyrtjylardygyňa düşündiler. Üstesine-de, olar diwar galalarynda üç müň sany çarhy işe girizip, üç ýüz manjanyk we ýarag gurallaryny berkidipdirler.

Ýöne, olaryň ýeterlik mukdarda ýaragdyr nebitleri bardygyna garamazdan aýaklary gowşady. Hiç hili çäre tapmanlaryndan soňra, ýurduň kazysy Rukneddin Aly bin Ybrahym Almagysy Tulyynyň huzuryna iberdiler. Ol Tulyynyň huzuryna baryp, Nyşapur ýaşaýjylary üçin amanylyk soraýar hem-de hazynadyr baýlyk bermäge borçlanýar. Emma hiç hili peýda bermeýär. Ony mongollar hatda yzyna hem goýbermeýärler. Sapar aýynyň on dokuzyna Hoşgüni säher bilen uruş tebilleri kakylady. Tä Anna gününüň irki namaz wagtyna çenli gyzgalaňly söweş boldy. Birnäçe ýerde manjanyklar arkaly diwarlarda deşik döredipdirler. Düýelileriň derwezesi tarapynda we Garaguş diňinde has-da gazaply uruş turdy. Mongollar baýdagyny diwaryň başynda dikdiler. Mongol leşgeri ýokary gitdi hem-de diňiň ýokarsyndaky adamlar bilen söweşe girişdiler. Düýelileriň derwezesinden hem leşger ýokary çykdy we şol gün tä agşama çenli leşger ýokary mündi hem-de adamlary diwaryň başyndan daşlaşdyrdylar. Ruhgün gijesi şäheriň ähli diwarlary we diňleri mongol leşgerlerinden doldurylýar. Şol gün Tuly üç parsaňlykdaky Jenekrige ýetipdi. Goşunlar diwarlardan aşak düşdiler we gyrgynçylyga ýakyp-ýumurmaklyga girişdiler. Adamlar pytraňnylyk ýagdaýynda köşklerde we eýwanlarda söweşýärdiler. Mongollar Müjirilmäligi tapmak isleýärdiler. Ony nagymdan¹ çykardylar. Onuň gödek sözleri aýtmagy bilen ol harlanylyp öldürildi. Soňra diri galan aýalgyr erkekleriň barysyny meýdana äkitdiler. Tagajaryň öldürilmegine gahar-gazap bildirilip: «Şäheri şeýle bir weýran etmeli we onuň ýerini ekerançylyga öwürmeli» diýip buýruk berdiler. Hatda itdir pişik hem Tagajaryň ary zerarly diri galmady. Çingiz hanyň gyzy, Tagajaryň aýaly atylar bilen şäheriň daşyna gidip, diri galan her bir kişiler öldüripdir. Mongollar Nyşapura gazanç üçin gelen dört

¹ Nagym — ýer asty kanal.

ýüz adamy özleri bilen Türküstana äkitdiler. Häzir hem olaryň nesilleri bardyr. Şol döwürlerde ölenleriň başlaryny göwrele-rinden aýrypdyrlar. Abraýly adamlaryň, zenanlaryň, çagalaryň kellelerini aýry-aýry mejlislerde goýup, tomaşa edipdirler.

Bu wakalardan soňra Tuly Hyrada ýöriş edýär. Ol bir emiri dört ýüz täjik bilen Nyşapurda goýdy. Galan-gaçan diri adamlary tapdylar we öldürdiler.

Mongollar beýik adamlaryň gursaklaryny ýaryp, siňeklerdir mör-möjekler üçin baýramçylyk gurdular, näzik bedenlileriň etinden bürgütlere şantaýýarladylar we peri-peýkerleriň başla-ry bilen dazzarkelleri myhmançylyga aldylar. Mekanlarydyr ül-keleri, metjitleri we ýaşajýylary ýer bilen ýegsan etdiler. Öz döwründe başlary asmana ýeten eýwanlar toprak kimin pesel-diler. Döwürden şatlyk-şagalaň we abadanlyk daşlaşdy. Köşk-ler harabaçylyga öwrüldiler we gülşenler sogruldy. Galan zatlar hem yzly-yzyna toprak bilen deňleşdiler.

OKTAÝYŇ HANLYK DEREJESINDE OTURMAGY

Haktagala «Elbetde, sizi howp-hatar, açlyk, mal we jan we miweleri kemeltmek ýaly zatlar bilen synap görýäris»¹ diýen aýata görä bendelerini biraz wagtlap, beladyr betbagtçylyk bilen, Çingiz hanyň azabynda synady. Hemmeler şol zulum zerarly jeza çekip, ýaramaz işleri we kynçylyklary görensoňlar hem-de her işiň başlangyjynyň soňy bolansoň, Perwerdigäriň mähremlik hazynalarynyň gapysynyň açyljakdygyna, bendeleriň rahatlyk we amatlylyk serişdeleri ýüze çykyp, Allanyň rehimliligi onuň gahar-gazabyndan ozjakdygyna göz ýetirýärdi.

Ömrüň çylşyrymly döwri gelende,
Döwrüň ýüki orun tutýar bedende.

Ýuwaş-ýuwaşdan Allanyň rehimdarlyk alamatlary äşgär bolup başlady.

Bu girişden maksat, patyşalygyň Çingiz handan onuň ogly Oktaý kagana we agtygy Mengü kagana ýetişini we olaryň ahwalatlaryny beýan etmektir. Ilki bilen gürrüňi kaganyň tagtda oturdylmagyndan başlaýarys we biz bu ýerde hormatly okyjylaryň ýazyjyny ýaňra hasaplamazlyklary üçin diňe agzap geçmek usulyny ulanýarys. Bu bölümi beýan etmekden maksat, okyjylar kaganyň öz häsiýetleri bilen käbir adamlary gorkuz-

¹ Gurhanyň 2-nji («Bakara») süresiniň 155-nji aýaty.

mak, ýene bir topary bolsa mähremlik bilen özüne tabyn we boýun edişinden habarly bolar ýaly, onuň hökümdarlyk syýasatynyň nähililigi barada gürrüň bermekdir. Bu barada gürrüň edilensoň, ikinji tapgyrda Mengu kaganyň Çingiz han wepat bolansoň, ondan tapawutlykda adyllyk esaslaryny ösdürişi, olary berkidişi we kada-kanunlary goýşy barada okyjyny habarly etmek üçin gürrüň bermek isleýän. Bu işi etmekde Allatagaladan ýalňyşmazlygymy dileýärin.

Kaganyň patyşa bolmazdan öňki ady Oktaý¹ bolupdyr. Çingiz han hemişe onuň iş başarlaňlygy bilen ýurdy dolandyrypdyr. Çingiz han bu oglundan döwlet dolandyrmakda we içerki işleriň kynçylyklaryny çözmeklikde gujur-gaýraty, merdanalygy we ýurdy howp-hatardan goramaklygyň alamatlaryny gün-saýyn görýärdi. Oktaý gürlände özüniň täsirini beýleki perzentlere ýetirip bilýärdi. Ýuwaş-yuwaşdan ol öz berýän her bir maslahatynyň tohumyny doganlarynyň her biriniň köňül meýdanynda ekýärdi.

Çingiz han günbatar ýurtlaryndan gündogardaky köne çadyryna ýeten wagty Tengut tarapa hereket etmegi niýet edindi. Ondan soňra şol ölkäni basyp aldy. Yzyna dolanan wagty Çingiz hanyň ol ýerleriň howasy zerarly dörän keseli güýjeýär we dermanlyk çäresinden geçýär. Öz ogullary, ýagny Oktaýy, Çagataýy, Ulugbegi, Galkany, Jurjytaýy we Urhany ýanyna çagyrip

— Meniň keselim indi em etmeden geçipdir. Her hal-da bolsa siziň biriňiz menden soňra ýurduň täji-tagtyna eýe çykyp, mäkämleşen bu sütüni goramaklygy boýun almalysyňyz. Sebäbi meniň ähli ogullarym hökümdar bolsalar, onda rowaýatdaky köp kelleli ýylana meňzärsiňiz – diýdi.

¹ Oktaý Çingiz hanyň üçünji ogludyr.

Özüniň esasy işleriniň we kanunlarynyň özeni bolan bu gür-rünlerdir öwüt-nesihatlary aýdyp bolandan soňra, oganlary onuň önünde dyzlaryny epip, şeýle diýýärler:

Atamyz şähriýar biz bendediris,
Permandyr tuguna baş egendiris.

Çingiz han:

— Eger bu dünýäde nāz-nygmatdan lezzet alyp, baýlykdyr serwerlikden paýly bolasyňyz gelse, onda meniň ön hem bir-näçe gezek aýdan pikirim we wesýetim boýunça Oktaý meniň ornuma geçmelidir we hanlyk tagtynda oturmalydyr. Ol ugur-tapyjylykda we artykmaç akylllylykda tapawutlanýandyr. Goşun, halk we ýurduň çäkleridir serhetlerini gorap saklamak onuň dürs pikirleri we dogry ugurtapyjylygy bilen amala aşyrylýar. Şuňa laýyklykda, Oktaýy öz mirasdüşerim edýärim we ýurdy onuň eline berýärim. Bu ýerde meniň ogullarymyň pikirleri nähili? — diýip sorady.

Oganlar ýene-de bir gezek atalary Çingiz hanyň önünde edep bilen dyzlaryny epdiler we tabynlyk dilleri bilen şeýle diýdiler:

— Çingiz hana garşylyk görkezmäge we onuň sözünü ret etmäge kim milt edip biler!

Seniň pikiriň makullaýan manyda,
Pelek gözün açyp, bakýar pany-da.

Oganlar ýene-de bir gezek: «Biziň işlerimiziň bāhbidi Çingiz hanyň çözgüdüne baglydyr» diýişdiler.

Çingiz han aýtdy:

— Eger siziň ylalaşyjy sözleriňiz ýürekleriňizden çykan bolsa, onda menden soňra Oktaýyň han bolmaklygy we onuň

hökümleriniň güýje girmekligi barada hat ýazyň! Şu günki meniň huzurymda aýdan sözleriňizi soňra üýtgetmäh – diýdi.

Ähli doganlar atalarynyň wesýetine eýerip, bir nama ýazdylar. Çingiz hanyň keseli gaty agyrlaşdy we hereketden galdy. Şeýlelikde, Çingiz han 624¹-nji ýylyň oraza aýynyň dördüne aradan çykdy.

Oglanlar täze ýylda «gurultaý» diýip atlandyrylýan maslahat geçirmekligi karar etdiler. Her kim öýli-öýlerine gaýtdylar we geçiriljek gurultaýyň tertip-düzgünlerini gözden geçirdiler.

Gyş tamamlanyp, bahar pasly gelip ýetende atlary ýokarda ýatlanylýp geçen oglanlar we garyndaşlar Çingiz hanyň ölümi baradaky habary giň ülkelere ýaýratmak üçin yzly-yzyna ilçileri ähli ýerlere iberipdirler. Döwlet işlerinde her dürli beýanly we gapma-garşylykly işleri ara alyp maslahatlaşmak we hany tagta çykarmaklyk karar edildi.

Her kim öz ordasyndan hereket edip, gurultaýa tarap ýola düşdi. Gypjak ülkelerinden Tuşynyň ogullary Herdu, Şibkan, Tengut, Berke, Berekjar we Taganteýmur hem-de Kynas ülkesinden Çagataý Aýmilden Kunak, gündogar tarapdan Utekin, Serdabilektaý, Serdarilçitaý, Mekub we Rekaý ýene bir tarapdan bolsa iki tarapyň emirleri we serdarlary Ulugnewin dagylar ýetip geldiler. Ülkede tebigatyň howasy gowy bolup, zemine gözellik çaýypdy. Gül-gunçalar açylyp, bilbiller owaz edýärdiler. Şazadalaryň, emirleriň, öňdebaryjy serkerdeleriň üýşmegi bilen şol giň sähra meýdany daralan ýaly boldy.

Ilki bilen üç gije-gündizläp baýramçylyk etdiler. Soňra döwlet meselelerini we Çingiz hanyň wesýetlerini ara alyp maslahatlaşdylar hem-de oglanlaryň ýazan permanlaryna laýyklykda hanlyk etmekligi Oktaýa degişli etmek üçin ýene-de bir gezek öwrendiler.

¹ Milady ýyl hasabynda 1226-njy ýyla gabat gelýär.

Soňra Çingiz hanyň, ýagny kakalarynyň goýup giden wes-ýetlerine eýerip, ähli oglanlar alada bilen Oktaýa garap:

— Çingiz hanyň hökümine laýyklykda hem-de Hudaýyň ýardam bermegi bilen seni patyşalyk tagtyna oturtmaly we bi-ziň ählimiz saňa tabyn bolmalydyrys — diýdiler.

Oktaý:

— Şu ýagdaýda Çingiz hanyň buýrugy gutarnykly netijemi-kä, ýöne bu işde has-da başarjaň bolan in uly doganlar hem bar ahyryn. Mongol döp-dessurlaryna laýyklyk atasynyň ornuna in körpe ogly geçip, hanlaryň ulusy bolupdyr ahyryn. Ulugnewin in körpe ogul bolup, ol uly ordada gije-gündiz Çingiz hanyň ýanynda bolup, onuň çykaran kanunlarydyr permanlaryny we düzgün-ýörelgelerini öz gözi bilen görüp, gulagy bilen eşidip bilen adamdyr. Şonuň üçin men ol barka nädip hanlyk tagtynda oturyp bilerin!? — diýdi.

Ol gün tutuş gijäni şatlyk-şagalaň bilen geçiripdirler. Umu-man, kyrk gije-gündiz şu ýagdaýda geçýär. Her gün täze bir ly-bas geýinýärdiler we aýşy-eşretler bilen meşgulanyp, döwlet meseleleri barada söhbet açýardylar. Oktaý her gün şol mesele-leri täze-täze dürs we dogry jümleler bilen gaýtalaýardy. Çille¹ döwri tamamlanan wagty kyrk birinji günün säherinde şazada-lardyr we han-begleriň hem, gullukçylaryň hatarlary düzüldi. Şeýlelik bilen hem baýramçylyk çäreleri tamalandy. Ähli şaza-dalar biragyzdan Oktaýyň ýanyna gelýärler:

— Bu işi Çingiz han öz perzentleriniň we doganlarynyň arasynda saňa tabşyrypdy. Biz nädip onuň sözlerini üýtgedip bileris we nädip onuň buýrugyny bozup bileris. Bu gün bolsa şähriýarlyk ýassygyna ýassanyp, jahany adalatlyk we dogruçyl-lyk bilen dolandyrmak seniň nesibäň — diýýärdiler.

¹ Kyrk güne «kyrk çille döwri» diýipdirler.

Oktaý erjellik bilen boýun towlamalardan soňra, atasynyň, aýal we erkek doganlarynyň hem-de daýzalarynyň permanyny berjaý etmek maksady bilen boýun bolmaklygy wajyp saýdy. Köne döp-dessura laýyklykda, onuň baş geýimini kellesinden çykarýarlar we kemerleri bilinden aýyrýarlar hem-de sag elinden Çagataý, çep elinden bolsa Utekin tutup, ony hanlyk tagtynda oturdýarlar. Ulugnewin şerap jamyny sowgat hökmünde oňa eltýär we daşarda hem-de içerde ähli jemagat köşgün önünde dyzlaryny epip, üç gezek doga okadylar hem-de ýurduň hanlyk tagtynda oturdylanyň şanyna gutlag aýtdylar we oňa Kagan diýip at goýdular. Ýene-de döp-dessura laýyklykda ähli şazadalar Kaganyň önünde hyzmatlaryny we wepadarlyklaryny görkezmek üçin ordanyň daşynda günün önünde üç gezek dyza çökdüler. Soňra içeri girip, şatlyk-şagalaňly mejlise başlaýarlar. Hökümdar oýanan bagty we hoşamaýlygy bilen tagtda oturdy hem-de şazadalar onuň öwşün atýan ýyldyzyny gurşap alýarlar. Aýal-gyzlar bolsa misli owadan güller dek mün dürli gözellikleridir názleri bilen onuň töwereginde biri-birleri bilen ýaryşýardylar. Ülkelerden bu ýere gelen adam bu mejlisiň hüýr dek gözellerini, oglanlaryny we bol-elin içgi şeraplaryny synlanlarynda «Ine, jennet diýip şuna aýdylar!» diýişýärdiler. Gijeler hem otlaryň kömegi bilen gündizler dek röwşen boldy. Bu waka 624-nji ýylda boldy.

Kagan uzak ýyllaryň dowamynda Çingiz hanyň gündogardan we günbatardan toplan hazynasyndaky bar bolan puly hasaplap, şol baýlyklary ähli ýaranlaryna, goşunyna, hormatlylardan we ýönekeý adamlardan ybarat bolan garyndaşlaryna, başlyklara we gullukçylara, hojaýynlara we nökerlere des-deň bölüp bermekligi we erteki gün üçin hazynada hiç zat goýmazlygy buýruk berdi.

Haçanda baýramçylyk we mähir-muhabbet paýlamaklyk ahyrlanda Kagan Çingiz hanyň ruhunyň şat bolmagy üçin hem

üç günläp tagam taýýarlamaklygy buýurdy. Çingiz hanyň hyzmatynda bolan peri ýüzli gyzlardan kyrkysyny saýlaýarlar we olary göwherdir owadan zynatlaryň köpüsi bilen bezeýärler. Olara gymmatbahaly lybaslary geýdirip, onuň ruhunyň ýanyna¹ iberdiler. Bu işler hem ahyrlandan soňra, Kagan döwleti dolandyrmaklyga we möhüm işlere başlady. Ilki bilen mundan öň Çingiz hanyň çykaran kanunlarydyr permanlarynyň öňküsi ýaly ýerinde durmaklyklary we olara hiç hili üýtgeşiklikler girizmeli däldikleri barada buýruk çykardy. Daş-töwerekden gelen emirlerdir häkimler baradaky habarlary we olar hakyndaky myş-myşlary okap derňedi we şeýle diýdi:

— Tagta geçilmezinden öň edilen günäler, ýalňyşlyklar we äsgermezlikler bagyşlanylýar. Emma mundan beýläk kim-de kim köne ýasalaryň we täze düzülen kanunlaryň garşysynda bir iş etse oňa kanuny jeza bererler.

Soňra Oktaý kagan dürli ölkelerine permanlary iberdi we goşunlary belledi. Heniz pitnedir gozgalaňçylyk otlary köşeşmedik Yrak we Horasan sebitlerine bir topar emirler we otuz mün harbylar bilelikde Jurmaguny şol pitneleri ýatyrmaq üçin iberdi. Gypjak, Saksin we Bulgar tarapa bolsa Kuktaýy hem-de Septaýbahadury şonça mukdardaky goşun bilen ýollady. Şol bir wagtda hem Tibet, Selenkaý ölkelerine-de şol görkezilen mukdarlardan biraz köpräk ýa-da azrak bolan goşuny iberdi. Hytaý tarapa bolsa hut özi doganlary bilelikde ýola düşdi. Bu wakalaryň hersiniň nähili geçendigini biz mundan soňky wakalarda gürrün bereris.

¹ Olar adam öldürip, Çingiz hanyň gubrunyň ýanynda jaýlasaň, ol adamyň ruhy hanyň ýanyna barar diýip düşünipdirler.

OKTAÝ KAGANYŇ HYTAÝA HEREKETI

Kagan kellesine Hysrowyň täjini geýen wagty ýurduň dört künjegine goşunlaryny iberdi. Ol Hytaýa ýöriş etmekligi ýüregine düwdi. Onuň doganlary Çagataý we Ulugnewin hem-de ogullary tutuş ýaraglaryň ýalpyldysyndan we atlylaryň üýşmeleşmelerinden ýaña uç-gyraksyz derýa kimin görünýän äpet bir goşun bilen bilelikdediler.

Ilki bilen Hojatebunsekin diýlip atlandyrylýan bir şähre ýetdiler. Ol Karamuran derýasynyň kenarynda ýerleşipdir. Bu şähri gabawa salýarlar we ynsanlardan bolsa başga bir diwar¹ döredtiler. Kyrk günläp agyr söweş edýärler. Ýaýçylaryň barysy bir ugra ýaý atyp durdular.

Ilat garşylyk görkezmekligiň peýdasyzdygyna düşünensoňlar, amanlyk dilediler we Hytaý goşunyndan we ilatyndan müňe ýakyn adam gorkularyna özleriniň öň taýýarlap goýan meýdanlaryna gaçdylar we şol ýerde oturdylar. Soňra ýeňiş gazanyjylar² dürli ýollar bilen söweşenleri öldürdiler we olaryň diri galan perzentlerini zynjyrlap, ýesirlige alyp gitdiler.

Bu ýeňişden soňra, bu şäherden başga bir ýere rowana boldular. Kagan Ulugnewini we Giwegi on müň goşun bilen leşgeriň önünden iberdi. Özi bolsa, ýuwaşlyk bilen goşunyň yzýzýndan hereket etdi. Ol etraplaryň hanlaryndan bolan Altun han

¹ Orta asyrlarda adam öldürip, şolardan depe, diwar döredipdirler.

² Mongollar göz önünde tutulýar.

mongol leşgeriniň halyndan habarlydy. Gedaý Renkuny we Kemer Nekudary ýüz mün söweşjeň adam bilen mongollara garşylyk görkezmekleri üçin iberdi. Haçanda hytaý goşuny mongollara ýetende, olary gabap, daş-töwereklerinden halka çekdiler. Hytaýlylar goşun sanlarynyň köplüğine daýanýardylar. Olar mongol halkalaryny saklap bileris we peýda boljak leşgeri hanyň huzuryna äkidip bileris hem-de han özüniň hytaý goşunlarynyň nähili aw edendiklerini görer we hanyň hut özi bu işi soňlar öýdüp göz önüne getirýärdiler. Ulugnewin garşylyk görkezmeklige ýagdaýyň ýokdugyny görüp, mekirlige ýüz urdy. Kynkly taýpasyndan bir adam asmandan ýagyş ýagdyrmaklyk¹ ylmyny, ýagny daş ýagdyrmagyň usulyny örän gowy bilýärdi. Soňra ol şol işe girişdi. Mongol leşgerlerine bolsa gyslybaslaryny geýmekligi we üç gije-gündizläp atyň üstünden düşmezligi tabşyrdy. Kynklynyň emelinden soň, mongollaryň başyndan ýagyş indi. Günün ahyrlamagy bilen ol gara öwrülip, sowuk şemal öwürdi. Bular ýaly elhenç gysy görmedik hytaý leşgeri tomusdan gysyň doňaklygyna düşen deň boldular. Garaz, hytaý leşgeri goýun sürüsi ýaly biri-birleriniň yzlaryna kellelerini sokýardylar, kirpi ýaly kelledir aýaklaryny gizleýärdiler. Ýaraglar doňupdy. Ýagdaý şu derejä ýeten wagty kynkly elini işden çekdi we mongollaryň goşuny uçup barýan kepderileriň üstünde ýagyp duran ýagyş ýaly ýa-da keýikleriň sürüsine ýolbarslaryň çozuşy ýaly olara hüjüm etdi. Hytaýlylar ellerine gylyç almankalar olar naýza bilen ýeňsesinden urlup heläklediler. Altyn hanyň serdarlary bolan Gedaý Renku we Kemer Nekudar baş mün söweşiji adamlar bilen özlerini derýa urdular we suwdan geçdiler. Olaryň köpüsini suwuň içinde oka tutdular. Ol iki serdar we başga bir topar hernaçe tizlik bilen suwdan ýüzüp geçseler hem, bulardan öňde suwda ýüzüp çykanlaryň eli

¹ Her dürli dogatilsimler bilen ýagyş ýagdyrypdyr.

bilen ýaşayyş damarlary kökleri bilen sogrudylar. Öldürilenleriň kesilen sag gulaklaryndan depeler emele geldi we buşluk ilçileri Kagana tarap hereket etdiler. Haçanda Kagan gelip ýetende, Altyn hanyň garşysyna hereket başlandy. Altyn han ol wagtlar Namkinek şäherindedi. Ol bir hepdeläp garşylyk görkezdi. Emma onuň gowşak hökümetiniň binýady bolan köp sanly goşuny öldürildi. Ol birnäçe aýallarydyr perzentleri bilen bir öýe girdi we ýakmak üçin öýüň daş-töweregine odun dök-dürtdi.

Mongollar şähere giren wagtlary sansyz-sajaksyz talaňçylyk etdiler we ummasyz olja edindiler. Olar başga-da birnäçe şäheri şeýle ýagdaýa sezewar etdiler. Köp sanly owadan ýüzli ýaşajyk gyzlar ele düşdi. Şol döwürlerde Mahmyt Ýalawajy Hytaýda galdyrdylar. Olar ýene-de jylawlaryny yza öwürdiler. Kagan goşunyň gündogar tarapa gitmekligi barada buýruk berdi. Ol ülke bolsa Selengaý, Tenkut, Tibet we Sumgul töwerekleri bolup, olaryň her biri barada öz ýerinde aýdyljakdyr.

IKINJI GURULTAÝ

Kagan Hytaý ölkelerini boýun egdirmekden boşaşan wagty soltanlyk tagtyna tarap ýüzlendi. Her bir ýerden gelip, tabşyryk alan şazadalar we emirler yzlaryna gaýtdylar. Kagan ýene-de bir gezek çagalaryna we dogan-garyndaşlaryna kanunlary, gadymy we täze permanlary eşitdirmekligi we goşundakylary özerleriniň makullaýan ýerlerine ibermekligi barada buýruk berdi. Şol bir wagtda ähli dogan-garyndaşlarynyň we umumy goşunyň baş sanawy geçirilýär. Soňra ilçileri, şazadalary çagyrmak üçin iberdiler. 631¹-nji ýylyň baharynda şazadalar hanyň huzurynda peýda boldular. Topar-topar emirler, hünär eýeleri we dolandyryjylar hem ýetip geldiler. Kagan döp-dessura laýyklykda, ähli adamlary hormat bilen kabul etdi we ähli doganlaryna hem-de olaryň ogullaryna misli öz perzentleri dek mähir bildirdi. Bir aýlap bütin maşgala kaganyň huzurynda şerap içişlik we baýramçylyk bilen meşgul boldular hem-de gijäni sähere utgaşdyrdylar we zamananyň çalt geçýän pursadyndan bagtyýarlygyň lezzetini datdylar. Bu hoş günler ahyrlandan soňra, Kagan mongol döp-dessuryna laýyklykda birinji gurultaý döwründen tä häzire çenli bar bolan, ýagny jemlenen hazynanyň ählisini taýýarlamaklygy buýurdy. Olary ýönekeý halka, ýaranlaryna we ýat ýurtlulara peşgeş etdi. Belki, olar ýüreklerindäki arzuwlaryndan birnäçe esse artyk bagtyýar bolandyrlar ýa-da

¹ Milady ýyl hasabynda 1233-nji ýyla gabat gelýär.

köp sanly garyp-gasarlar gurply bolandyrlar. Şu usulda baýramçylyk mejlisi ahyrlady. Şeýle-de, döwletin çözülmeli möhüm meselelerine seredildi we goşuny düzgüne salmaklyga buýruk berdi. Ýöne, heniz käbirleriniň beýnilerinde gozgalaňçylyk pikirleri öçmändi. Her kim öz ýaranlaryndan we garyndaşlaryndan gozgalaňlary basyp ýatyrmaklyk üçin topar döret-diler. Özi bolsa sapara gitmekligi karar etdi.

Bu pikirler makullanandan soňra, Mengu kagan (ol örän ýaş bolupdyr, emma akyl-paýhas babatda döwürdeşleriniň ýaşullaryndan kem bolmandyr) hereket wagtynda Kagana «Biz, ýagyny ähli doganlar we oğlanlar permana boýun egijidiris. Ýöne dünýäň aýşy-eşretleri bilen meşgul bolmagyňyz gowy däl-dir. Biz hem seniň göz we gulagyň hökmünde kynçylyklary çözmek üçin betbagtçylyklara sezewar bolalyňmy! Gowusy, siz dynç alyp sapara gitmekden el çekiň. Ýogsam, garyndaşlaryň we leşgeriň köplüginin näme peýdasy bar» diýip ýatlatdy. Beýlekiler hem aýdylanlary tassykladylar. Kagan hem ähli adamlaryň pikiri bilen ylalaşdy. Şuňa laýyklykda, şazadalardan we serdarlardan her biri belenilen tarapa ýola düşdüler we gündogar, günbatar, günorta we demirgazyk ölkelere belenildiler.

Entek gypjak we kalar kowumlary doly basylyp alynmasada, Baty, Mengu kagan we Giwek ol taraplarda ornaşýarlar. Türklerden we täjiklerden her bir adam gelejekki ýylyň baharynda rowan bolmaly diýen niýet bilen uly bir leşgeri taýýarladylar. Soňra öz çadyrlaryna gitdiler.

Kagan öz işlerinden boşaşdy we wekillerini we kätiplerini ölkelere iberdi. Çingiz hanyň zamanasyndan tapawutlykda ýiti gylyçlar gynlaryna salyndy, zulum-sütem ýok edildi. Adyllyk, geçirimlilik dabaralandy. Daş-töwerege güýçlüleriň ejizlere zulum-sütem etmekleriniň önüni almak barada perman iberildi. Gozgalaň tozany ýatyşdy. Adamlar parahatçylykly durmuşda ýaşap başladylar.

Kaganyň adyllygynyň at owazasy dünýä ýaýrady. Hökümdarlar oňa tabyn bolmagy bagt saýdylar. Ilçiler onuň huzuryna sylag-serpaý getirdiler. Adamlar oňa hyzmat etmekde biri-birleri bilen bäsleşýärdiler. Şu usulda Kagan ýaşayşy asudalykda we abadançylykda dowam etdirdi hem-de gününü ýakymly owazlary diňlemek, peri-peýkerler bilen bolmak, şerap içmek bilen geçirdi. 639-njy ýylyň dört tirkeşikleriniň soňky aýynda ajal oky takdyr ýaýyndan oňa tarap atyldy. Şeýdip, ol bu dünýe bilen hoşlaşdy.

KAGANYŇ EDEN IŞLERI

Öň aýdylyp geçilişi ýaly, Kagan güýç-kuwwata eýe bolan wagty goşunlary her tarapa ýollady we ölkeleri garşydaşlardan saplady. Soňra adalat halysyny ýazdy. Onuň adalaty dünýä ýaýraýar. Hökmürowanlygynyň çäkleri Çyn-Maçynyň daşky nokatlaryndan tä Şamyň çetki ölkelerine ýetipdir. Gylyçdan diri sypanlar parahatçylykly durmuşda ýaşamaklaryny dowam başladylar. Muhammet dininiň tugy entekler kapyrlaryň aýaklaryny basmadyk ýerlerinde parladyldy we yslamyň ysy entek burunlaryna ýetmedik ýerlerinde ýaýradyldy. Buthanalaryň we ybadathanalaryň ýanynda metjitler dikeldildi. Boýun egmezekler ondan gorkularyna oňa gul boldular we boýun towlaýanlar onuň syýasatynyň haýbatyndan ýaña tabyn bolýardylar. Leşgerler gündogara we günbatara çapdylar. Kaganyň hut özi bolsa söweşe gitmekden boşadyldy. Kagan şeýle asudalyk wagty nesihatçylaryň we tankytçylaryň «eger patyşa öz wagtyny bihuda we höwesine kowalaşyp geçirse, ýurdy weýran bolar» diýen pikirleriniň garşysyna mydama aýşy-eşret düşegini ýazyp, öz wagtyny peri-peýker gyzlar bilen geçirýärdi hem-de bu işde öte geçýärdi. Onuň sahylygy we jomartlygy öňkülerden-de artdy. Bu işde has-da öte geçensoň, hasapçynyň hasap etmezinden daşary ýa-da ýakyn ýoldan gelen her kime peşgeş bermegi tebigy zatdy. Onuň köşgüne dilegçilik edip baran her bir ýaradylan kişi boş gaýtmandyr we hiç bir mätäç onuň dilinden «ýok» diýen sözi eşitmändir. Hatda elýeterden uzakdaky diýaryň öz

erkine gidenleri we ýakyn ülkeleriň boýun egdirilen adamlary gelseler-de olara deň-dereje hormat bilen garapdyr we olara mal-emläk peşgeş edipdir. Kāwagt köşkdäki döwlet emeldarlary Kagana «Eger han özüniň sahylygynyň we jomartlygynyň öňüni almasa bolmaz, iň bolmanda bu işi başgalar üçin däl-de, öz raýatlary we bendeleri üçin etsin» diýip, maslahat hem berýärdiler. Kagan bolsa, olara garşy çykyp: «Ýazgarýanlar akyl dürlerinden daşdadyrlar, olaryň sözleri iki zat sebäpli batyldyr. Birinjisi, öz erkine gidenlere sowgat-serpaý etseň, onda olar bize goşularlar, ýagny ynsan hezzetiň bendesidir. Şu ýagdaýda olar duşmançylykdan ýüz öwürmeseler, onda olar köpçülikde özleriniň biz tarapyndan alan hezzet-hormatlary hem-de peşgeşleri üçin utanarlar. Ikinjiden bolsa, bu dünýä hiç kime wepa bermändigini ähli kişi bilýändir. Şuňa laýyklykda, adam öz yzynda ýagşy at galdyryp bilse, onda ol bu dünýäde özüni baky goýup gidýändir» diýýärdi.

Kagan hemişe baýlyk toplamaklyk barada öndengörüjilik bilen «Öz genji-hazynalaryny topragyň aşagynda gizläp goýan adamlar meşhur däldirler, çünki bu baýlyklaryň adamlara hiç hili peýdasy ýok. Bu hazynalar zyýany dep etmekligi başarmaýşy ýaly, olar aldawçylaryň, pitneçileriň hem güýjüni ýatyrp bilmez. Şeýle işi edenleriň başyna ajal ýetip gelen wagty, olar gizläp goýan hazynalaryndan nähili kömek alyp bilerler?! Şonuň üçin biz bar bolan baýlygymyz arkaly adamlaryň ýüreklerinde gowy at goýmalydyrys we erteki gün üçin bolsa, ýekeje şaý hem toplamaly däldiris» diýip aýdýardy.

Bu gürrüňler Kaganyň eden işleriniň ýekejesiniň mysalydyr. Emma bu taryh kitabynyň okyjysynda hiç hili şübhe döremez ýaly we bu wakalary biderek hem-de bu kitabynyň ýazaryny ýaňra hasaplamazlygy, şeýle-de şahsy pikirleriň döremezligi üçin köp sanly hekaýatlardan biraz we münlerçe wakalardan bolsa birnäçesini gürrüň bermekligi ýerlikli hasapladym.

KAGANYŇ SYLAG-SERPAÝLARY

Mongol dăp-dessurlarynda we kada-kanunlarynda şeýle ýörelge bolupdyr. Olar bahar we tomus paslynda gündiz wagty suwuň içine girmändirler we elini suwa batyrmadyrlar. Altyn we kümüş gaplar bilen suw almaýardylar. Ýuwlan eşiği meýdana sermändirler, çünki ümür bolmagyna sebäp bolar öýdüpdirler. Mongollaryň geografiki ýerleşişine baglylykda, bahar paslynyň başyndan tä tomus paslynyň ahyryna çenli ýagys ýagypdyr. Ýyldyrymyň sesi şeýle bir güýçli çykypdyr welin, adamlar gorkusyna barmaklaryny gulaklaryna dykypdyrlar. Ýyldyrymyň şöhleleri gözleriňi kör etmek isleýän dek ýaýrapdyr. Olar ümür wagty ses-üýnsüz oturypdyrlar. Eger-de bir adama ýyldyrymyň şöhlesi düşse, onda ony taýpadan çykarypdyrlar we üç aýyň dowamynda şazadalaryň ordasyna girmäge hukuk bermändirler. Eger-de şeýle ýagdaýa haýwan sürüsi sezewar bolsa, onda birnäçe aýlap şol sürüden daşda durupdyrlar.

Mongollar her aýyň ahyrynda Siýurmişi¹ dabarasyny edipdirler. Günlerde bir gün Kagan Çagataý bilen aw-şikardan gaýdyp gelýän ekenler. Günüň günorta wagty bir musulmanyň suwuň içinde oturyp, endam-janyňy ýuwup oturandygyny görýärler. Çagataý ýasalarynyň düzgünnamalarynda «Kim-de kim düzgüniň çäginde sähelçe-de çyksa, onda oňa berk temmi

¹ Siýurmişi — asyl manysy begenç, şatlyk-şagalaň we goh-galmagal bolup, söweş wagtynda gurnalýan meýlis.

bermeli» diýip tassyklaýardy. Bu adamy suwda gören wagty hem ony öldürmeklik niýetine düşen kaganyň gahar-gazaby ot kimin alawlady. Kagan aýtdy:

— Häzir temmi bermek wagty däldir we biz ýadawdyrys. Bu adamy goýbermeli we ertir ýagdaý äşgär bolan wagty biz onuň düzgüni bozmaga nämäniň sebäp bolandygyny bileris!

Soňra danyşment Hajyba ol adamyň günäsizdigi ýa-da günälidigi mälim bolýança, oňa göz-gulak bolmagy buýruk berdi. Şol bir wagtda danyşment Hajyba şol ýerdäki suwa bir halta kümüş puly oklamagy we ol adama bolsa: «Men bir pukara adam we meniň birtopar çaga-çugalarymdyr bergilerim bar. Barja bolan baýlygym, ýagny bir halta kümüş pulum suwa gaçdy. Bialaç suwa gaçan kümüşümi gözlemäge suwa girmeli boldum» diýen sözleri ýat tutdurmagy perman berdi.

Ertesi günü bolsa kagan günäkäri öz huzurynda sorag-ideg etdi. Jogaby kanagatlanarly kabul etdi. Bir gullukçyny şol ýere iberýär. Gullukçy haltany suwdan çykaryp getirýär. Kagan aýtdy:

— Hiç kim kanun depgilendi diýip aýdyp bilmez. Gynansagam, bu pukara adam bir halta kümüş zerarly hiç bir gorky-ürküsi özünü ýoklajak bolupdyr.

Soňra bolsa ondan gaýdyp hiç haçan şeýle hereket etmejekdigi barada dikhaty alyp, on haltany şonuň üstüne goşup, oňa berdiler. Şeýlelik-de, ol janyny halas etdi hem-de baýlyga eýe boldy.

Kagan: «Hiç kim haýwanyň bokurdagyny çalmaly däl. Olary mongol döp-dessuryňa laýyklykda, synasyna ýara salyp öldürmeli» diýip buýruk beripdi. Bir musulman adam bazardan goýun satyn alyp, öýüne getiripdir we gapylaryny gulplapdyr. Goýnuň damagyny çalmakçy bolupdyr. Yöne ol bir gypjaklynyň özünü bazardan tä öýüne çenli yzarlandygyny bilmändir. Ol biraz taýýarlykdan soňra, goýnuň bokurdagyny pyçak bilen

çalyppdyr. Muny gören gypjakly bolsa üçekden aşak düşüpdür we derrew ony tutupdyr-da süýrärp çykaryppdyr we älem patyşasynyň huzuryna eltipdir. Kagan bu ýagdaýy synlapdyr. Soňra kätiplerini mejlise taýýarlyk görmekleri üçin çykaryp goýberipdir. Waka aýan bolan wagty şeýle buýurýar:

— Biziň ýasalarymyzy bu derwüş berjaý edipdir. Emma bu türk, ýagny gypjakly olary berjaý etmekden boýun towlapdyr.

Musulman adama söýgi bildirmeklik bilen köşeşdirilýär. Gypjakly bolsa zalym jelladyň eline tabşyrylýar.

Hytaýdan gurjak oýnuny görkezmek üçin bir topar adam gelipdir. Gurjaklar şeýle bir eýjejik bolupdyr welin häzire çenli olar ýaly naşyja zatlary hiç kim görmän eken. Şeýle-de, olar geň-enäýy oýunlary görkezipdirler. Şolaryň birinde, bir musulman taýpadan aksakal adamy sellesi bilen ellerini daňyp, süýrärp getirýändiglerini janlandyryardylar.

Kagan: «Bu gurjak oýnuň näme manysy bar?» diýip sorady. Olar: «Bu baş bermeýän musulmanyň keşbi bolup, olaryň leşgerlerini mongollar şäherden şu usulda çykarypdyrlar» diýip jogap berýärler.

Kagan: «Bu işi derrew bes ediň» diýip buýruk berdi. Soňra hazynasyndaky baýlyklary, ýagny Horasandan, Arap we Ajam Yragyndan getirilen merjenleri, pöwrize daşlary we başga göwherleri, Buhara, Töwriz şäherlerinden getirilen ýüpek matalary, altyn çaýylan geýimleri, arap atlaryny we ýaraglaryny pes hilli lybaslar, kiçijik atlar we Hytaý welaýatyndan getirilen zatlar bilen deňeşdirip görüp, iki ölkäniň önümleriniň tapawudynyň kändigine göz ýetirdi. Soňra «Iň garyp musulmanyň birnäçe hytaý gulamy edinmäge haky bardyr. Emma hytaýly emirler ýekeje musulman ýesirini hem saklamaly däl. Ýaradyjy her milletiň mertebesini we derejesini anyklandyr» diýip, buýruk berdi. Mundan başga-da bu karar Çingiz hanyň köne ýasalaryna hem gabat gelyärdi. Onuň ýasalarynda hem her bir musul-

manyň gan haky kyrk halta pul we her bir hytaýlynyň gan haky bir eşek diýlip belleniýär. Soňra kagan dabara görkezijilere ýüzlenip: «Ýüzlerçe anyk hem röwşen delillerdir subutnamalar bardygyna garamazdan, yslama eýerýänleri nädip peseldip bolar?! Beýle günä işiň jezasyny çekmelisiňiz. Ýöne men siziň günäňizi geçdim. Öz janyňyzyň, ýaşaýşyňyzyň gadyryny bilin we bu ýerden gidiň hem-de gaýdyp beýle işlere baş goşujy bolaymaň» diýdi.

Günlerde bir gün bir häkim bir ilçini Kaganyň huzuryna iberipdir we boýun egmek isleýändigini duýdurypdyr. Sowgat iberen peşgeşleriniň arasynda ýokarsynda Muhammet pygamberiň şekili oýulyp ýasalan we aşagynda iberen adamyň ata-balarynyň ady tertip bilen ýazylan tagta bolupdyr. Şeýle-de, ol ýerde bir lagyl merjen bolup, ol bolsa olaryň ýeňişlerini we açyşlaryny görkezýärdi. Kagan: «Muhammediň adyny mukaddeslikden we bagtlylykdan nyşan hökmünde galdyryň we galan soltanlaryň atlaryny bolsa öçüriň. Kaganyň adyny pygamberiň yzyndan ýazyň» diýip buýruk berdi.

Bir derwüşiniň hiç bir kesp-käri bolmandyr we ol hiç bir hünärden baş çykarmandyr. Diňe bir tokga demri alyp, baýdak ýasap, agajyň üstüne münüp, kaganyň leşgeri geler diýen umyt bilen oturypdyr. Bir gün goşun geçip barýarka oňa kaganyň gözi düşýär. Kagan bir adamy oň ýanyna iberýär. Derwüş ejizliginden we mal-galarynyň ýetmezçiliginden hem-de çagaçugalarynyň köplüğinden zeyrenip, onuň bilen gürründeş bolupdyr we ähli bizleridir burawlaryny gelen adama beripdir. Iberilen adam ýüzüsi bir gysym arpa degmeýän bizleri we burawlary biderek saýyp, hatda olary göterip äkitmegi-de özüne kiçilik bilip, kabul etmekden boýun towlapdyr. Wakany soltana habar berdiler. Kagan ol kişiden derwüşden getiren zatlaryny görkezmegi talap etdi. Kagan olary eline alyp: «Bu haryt erbet däl. Çopanlaryň derdine ýarar. Çopanlar bu harytlar bilen gy-

myz meşiginiň deşiklerini ýamap bilerler» diýdi. Soňra ol bu-rawdyr bizleri üçin derwüşe bir halta pul bermekligi buýruk berdi.

Günleriň we gijeleriň gerdişinden garran bir adam güýç-kuwwatyny elinden gidirip, kaganyň huzuryna barýar we ondan söwda baş goşmaklyk üçin iki ýüz halta altyn soraýar. Kaganyň ýaranlarynyň biri «Bu adamyň ölümi ýakynlapdyr. Ne perzendi bar, ne-de belli bir mekany bar, ne-de tanyş-bilşi bar» diýipdir.

Kagan aýtdy: «Eger-de ol бүтін ömrüniň dowamynda şeýle etmekligi arzuw eden bolsa we ony amala aşyrmaklyk ugrunda göreşip gelen bolsa, onda biz ony gynandyrsak, adamkärçilikden daşda durdugymyz bolar. Eger-de biz adamlary öz arzuwlaryna ýetirip bilmesek, onda biz beýik Allanyň bize beren patyşalygyna mynasyp däliris. Ol bu islegine ýetmän, dünýäden gitmeli dälir.

Garry adam heniz tyllaly haltasyny alyp ýetişmäňkä jan beripdir.

Bir adam Kaganyň huzuryna gelýär we söwdada peýdalanmak üçin baş ýüz rukny pul dileýär. Onuň haýyşyny kanagatlandyrmaga buýruk berilýär. Ýurt sütünleriniň käbirleri «Bu adam asla adam däl, gaýtam onuň bergisi bar» diýipdirler. Kagan bolsa: «Ýaryny söwda etsin, ýaryny bolsa, bergilerini bersin» diýip buýurdy.

Bir hazynanama tapýarlar. Onda hazynanyň bar ýeri alamatlandyrylýardy we ol örän köp möçberdäki hazynany Afrasyýabyň gizläp goýandygy aýdylýardy.

Kagan: «Biriniň goýan hazynasyna göz gyzdymaga näme mätäçligimiz bar. Geliň, öz genji-hazynamyzy Hudaýtagalanyň bendelerine, öz elimiziň aşagyndakylara paýlalyň» diýdi.

Bir täjir kaganyň hyzmatyna gelip baş ýüz halta pul sermaýa aldy. Biraz wagt gidenden soň, gelýär-de: «Sermaýam gu-

tardy» diýip, bahana arayar. Oňa ýene-de şol ölçegdäki puly bermeklik buýruldy. Ýene bir ýyldan täjir birinji gezekden hem beter garyp düşüp yzyna gaýdyp geldi we täze bir bahana tapdy. Oňa ýene-de baş ýüz halta pul berdiler. Üçünji gezek gaýdyp gelen wagty wezirler kagana ýagdaýy aýtmakdan çekinipdirler. Netijede, onuň sowajaňlygyny handan gizleýärler we «Pylan ýerleriň baýlary pullary biderek iýýärler» diýdiler.

Ol aýtdy:

— Puly nädip iýip bolýar?

Jogap berdiler:

— Ykmandalara harç edýärler we olara iýdirýärler.

Kagan:

— Aslynda puly biziň raýatlarymyzdan kim iýse-de rowadyr. Ýene-de şol ilki berlen pul möçberinde oňa töläň we olara isrip etmezligi tabşyryň — diýýär.

Aw edilýän ýerde şeýle waka bolup geçdi. Bir adam Kaganyň ýanyna iki-üç sany gawun getirdi. Olaryň ýanynda hiç zat we hatda pul hem bolmandygy üçin Muka Hatyn¹ ony boş goýbermezlik niýeti bilen özüniň aý bilen deňeçir şöhle saçyp duran gulakhalkasyny berdi-de:

— Bu gulakhalkalar gözügidijilik serişdeleridi. Bu adam olaryň hakyky bahalaryny kesgitläp bilmez. Ol bu gulakhalkalary satyp, özüne pul we don ediner. Bu merweritler nirä gitse-de, ahyry bize gaýdyp geler — diýdi.

Soňra onuň buýrugy bilen şol merweritleri derwüşe berdiler. Derwüş hoşal bolup yzyna gaýtdy we olary bary-ýogy iki müň dinara satdy. Satyn alan adam şeýle gymmatbahaly zady arzan alandygyna begendi we «Bu ajaýyp zat patyşalara mynasyp» diýip, şol gulakhalkalary patyşanyň ýanyna äkitdi. Şol wagt Muka Hatyn mejlisde häzir boldy. Merweritleri eline

¹ Muka Hatyn — Oktaý kaganyň aýaly.

alyp: «Bu zatlar nirä gitseler-de yzyna gaýdyp geler» diýip aýtmadymmy näme?! Derwüş biziň ýanymyzdan näumyt gaýtmadý. Bu merwerit bolsa ýene-de bize gowuşdy» diýdi.

Ýat ýurtly bir adam kaganyň ýanyna iki sany ok getiripdir. Daşrak durup, dyza çöküpdir. Kagan onuň ýagdaýyny anyklamaklygy buýruk berýär.

Ýat ýurtly aýtdy:

— Meniň kärim ok ýasamaklykdyr. Ýöne men ýetmiş halta pul bergä batdym. Häzir bolsa ýagdaým çykgynsyz halda. Eger-de meniň karzymy bermekligi buýruk berseňiz, onda size her ýyl on mün ok tabşyrdym.

Zamananyň Hatamy bolsa şeýle buýurdy:

— Bu kişi şeýle çykgynsyz ýagdaýa düşmedik bolsa, mün-läp sansyz-sajaksyz ok ýasap tabşyrmaga borçlanmazdy. Oňa ýüz halta pul nagt beriň, goý, ol öz gününü özi dolandyrсын.

Pully haltany garry ok ýasaýja gowşurdylar.

Kagan Garagurum¹ şäherini bina etmekligi buýran döwürlerinde özüniň hem bar pikir-aladysyny şol gurluşyga siňdiripdi. Şonuň üçin ol bir gün hazyna girýär we birki halta pul görýär hem-de ol: «Pullaryň köplüğinden ne peýda bar, olar köp bolsa saklamagam bize aňsat däl» diýýär. Kagan: «Kim-de kim pul höwesi bolsa, gelsin-de geregiçe alsyn» diýip jar çekdirmegi buýurýar. Ilat şäherden hazyna tarap ýola düşýär. Aga we nöker, gurply we pukara, han-beg we garamaýak, garry we ýaşlar gelip, hazynadan näçe pul gerek bolsa isledikleriçe alýarlar. Umuman, ähli adamlar hazynadan aldylar we soltana minnetdarlyk bildirip, yzlaryna gaýtdylar.

Aýtmaklaryna görä, Garagurumyň töwereklerinde sowuk zerrarly ekinler hiç hasyl bermändir. Kaganyň buýrugy boýunça bu ülkede ekerançylyga üns berilýär. Tötänden bir adam turp

¹ Garagurum — mongollaryň baş şäheri.

ekýär we olardan birnäçesini goparyp, kaganyň huzuryna eltipdir. Kagan turplary we onyň ýapraklaryny sanamaklygy buýruk beripdir. Sany ýüz bolupdyr. Kagan derrew ol adama ýüz halta pul bermekligi buýrupdyr.

Garagurumdan iki parsañlyk gündogar tarapda bir depäniň ýanynda Kynşak tarapa gidilende we ol ýerden gaýdylanda düşlemek üçin bir köşk salypdyrlar. Şäherden ol ýere dürli hilli nahallary getiripdirler. Ol nahallara bolsa, «ter gu» diýýärdiler. Ol mekana «Tergubalyk» diýip at beripdirler. Bir adam ol depäniň eteginde birnäçe düýp badam we bid agajyny¹ ekýär, mundan oň ol ýerde hiç kim gök öwsüp oturan agaç görmädi. Ol agaçlar bolsa düýp tutup, gök öwsüp gidiberýär.

Kagan agaç ekijä her bir ekilen agaç üçin bir halta pul bermegi buýurdy.

Kagan tagtda oturan döwründe onuň rehimdarlygynyň dabarasy jahana ýaýraýar. Älemiň dürli-dürli ýerlerinden bezirgenler oňa hyzmat etmeklik üçin ýola düşýärdiler. Olar nähili haryt getirseler-de, gerek bolsun bolmasyn, yzyna gaýtarmandyr hem-de aýdan bahalaryny dessine töläpdir. Mundan başga-da, ol mylaýymlyk bildirip, ýagşa we ýamana mata-marlyk sowgat edipdir. Bezirgenler hem ýagdaýdan peýdalanypanyrlar we ähli zadyň bahasyny on esse artdyrypanyrlar hem-de balykgulaklary bolsa dür bilen deňeşdiripdirler. Bezirgenleriň umman derýa ýaly goýup gidýän harytlaryndan birki günün içinde bir damja-da galmaýardy. Şonda-da olar hem yzlaryna gelip, bahalaryny aýdýardylar. Olaryň aýdan bahalarynyň möçberini eger-de on dinar bolsa, onda on bir dinar tölemeklik barada perman bardy. Bir gün han-begler döwlet sütünleri: «On dinara derek on bir dinar tölemeklik dogry dälidir. Üstesine-de, olar hemme nyrhy artdyryp aýdýarlar» diýip, kagana arz etdiler.

¹ Bid agajy — saýaly agaç bolup, ol uzyn hem göni şahalardan ybaratdyr.

Kagan «Bu söwdagärleriň biziň hazynamyz bilen söwda etmekleriniň maksady peýda görmek we biziň saýamyzda nep tapmakdyr. Eger olar siz petekçilere bergili bolsalar, olaryň biziň huzurymyzdan zyýan çekip gaýtmazlyklary üçin olaryň bergilerini biz töläris» diýdi.

Bir topar adam Hindistandan iki sany piliň dişini getirýär. Kagan:

— Olaryň bahasy näçe? — diýip sorayar.

Aýdýarlar:

— Bäş mün halta pul.

Kagan derrew bermekligi buýruk berdi. Wezipe eýeleri biraz bahany kemeltmeklige çalyşdylar we aýtdylar:

— Bu hiç zada degmeýän zatlara beýle köp pul bermek nämä gerek. Üstesine-de, bu topar bir başyna gidenlerdir.

Kagan:

— Hiç kimiň meniň garşyňa baş göterip bilmezligi üçin şeýle edýän! — diýipdir.

Günlerde bir gün kaganyň kellesi şrapdan ýaña gyzan wagty bir adam Horasan harytlaryny onuň ýanyna getirýär. Kagan oňa iki ýüz haltalyk töleg kagyžçasyny ýazmaklyga buýruk beripdir. Ol meslikden ýaña şeýle karara geldi diýip pikir etdiler. Tä ertire çenli ol buýrugyň möhürini basmadylar. Ertesi gün şol wagtda ol adam geldi. Oňa gözleri düşeninden töleg kagyžçasyny Kagana görkezdiler. Kagan ony üç ýüz etmekligi buýurdy. Töleg kagyžçasyndaky nyrh tä alty yüze ýetýänçä saklandy. Kagan emirlere we kätiplere gelmekligi buýurdy.

Olardan:

— Eýsem, haýsydyr bir zat dünýäde yz galdyryp bilermi — diýip sorady. Hemmeler biragyzdan:

— Ýok, galdyryp bilmez – diýdiler.

Kagan ýüzüni Sahyp Ýalawaja öwrüp:

— Ýalan. Dünýäde ýagşy ady baky galdyryp bolar – diýdi. Soňra bolsa, kätiplere we emirlere seredip:

— Siz meniň hakyky duşmanlarymsyňyz! Çünki, siz meniň soňra ýagşy adymyň galmaklygyny islemeyärsiňiz. Mynasyplaryň hakyny bermekde bolsa eglenýärsiňiz. Men siziň birnäçeleriňize temmi bermesem, bu iş düzelmez – diýdi.

Şiraz heniz boýun egdirilmedik döwründe ol ýerden bir adam gelyär we Kaganyň huzurynda dyzyny epip:

— Men bir maşgalaly adam we köp bergi etdim. Siziň sahylygyňyzy eşidip geldim. Öz bergimi bermek üçin baş ýüz halta pul mätäçligim bar – diýdi.

Kagan onuň isleginiň iki essesini bermekligi buýurdy. Köşkdäkiler oňa artyk pul berilýändigini üçin Kagana: «Şuny beýtmeklik isrip etmeklikdir» diýişdiler. Kagan:

— Ol gam-gussa batan biçäre biziň sahawatymyzy eşidip, birnäçe daglary we sähralary geçipdir. Onuň bizden soran puly bergilerini tölemeklig-ä aňyrdan dursun, hatda onuň ýol harajatlarynada ýetmeýär. Eger-de biz oňa artykmaç bermesek, onda ol bergilerini berip bilmez. Biz şeýle kynçylyk çekip gelen bu derwüş nähili näumyt yzyna gaýtaryp bileris?!

Kaganyň buýran ähli artykmaç pullaryny oňa berdiler. Derwüş baýap we hoşal bolup, yzyna gaýtdy. Patyşa bolsa jahanda ýagşy at galdyrdy.

Bir garyp adam kaganyň ýanyna geçi dersinden ýasalan on sany guşak getiripdir. Ol durup, dogra aýtmaga başlaýar. Şanyň mübäreke nazary oňa düşen wagty onuň hal-ahwalyny sorapdyr. Ol bolsa:

— Bir geçim bardy. Onuň etini aýalyma we çagalaryma harçladym. Derisinden bolsa, harby adamlar üçin guşak ýasap geldim.

Patyşa guşaklary aldy we aýtdy:

— Biçäre geçiniň iň gowy ýerini biziň ýanymyza getirdi — diýdi. Şeýle hem, ýüz halta pul we müň sany goýun getirip, oňa bermekligi yşarat etdi. Üstesine-de: «Heran-haçan bulary harçlan wagtyň ýene-de biziň ýanymyza gel» — diýdi.

Garagurum bina edilenden soňky günleriň birinde Kagan bazara girýär. Bir dükanyň önünde tal agajyndan ýasalan mejimeler bar eken. Ony satyn almak isläpdir. Haçanda köşgüne gelip oturan wagty danyşment Hajyba mejimleri satyn alar ýaly hazynadan bir halta pul alyp bermekligi buýurýar. Danyşment satyjynyň ýanyna gitdi we taldan ýasalan mejimäni satyn alyp, haltanyň dörtten bir bölegini söwdegäre berýär. Ol tal mejimesini patyşanyň önünde goýan wagty şa sorayar:

— Bu ähli tallaryň bahasy bir halta puldan hem azmy?!

Danyşment Hajyp: «Bu harydyň bahasy arzan» diýip, galan pullary patyşa görkezdi. Kagan oňa gahary gelip: «Bu biçäre satyjy bütün ömründe biziň ýaly alyjyny hiç wagt görmändir» diýdi. Şeýle-de galan puluň üstüne ýene-de on esse goşup, şol söwdägäre eltip bermekligi buýurdy.

Günlerde bir gün kagan awa-şikara çykmaklygy niýet edýär. Ol Sahyp Ýalawajyň öýünde düşleýär. Oňa dürli-dürli tagamlary hödürläp, dabaraly we göwnejaý garşy alýarlar hem-de onuň şol ýerde galmagyny ondan haýyş edýärler. Kagan ol ýeriň göwün açygy ýerdigi, meý içmäge meýliniň bolandygy we Muka Hatynyň ýanyndadygy sebäpli, olaryň haýyşyny kabul etdi. Çadyryň daş-töweregine her-hili zerli parçalar ýazyp, onuň içini göwherler bilen bezeýärler. Kagan we Muka Hatyn düşeklerde oturansoňlar, şalara mynasyp dürleri olaryň üstünden seçýärler. Ol gün diýseň hoş geçdi. Onuň ýanyndaky nökerlerdir hyzmatkärleriň hem hersine don we at bagyş edýär. Ertesi bolsa kagan Sahyp Ýalawaja dürli-dürli gymmatbaha sowgatlary hem-de dört müň halta puly bermeklerini buýruk berýär.

Bir hindi aýaly iki çagasyny egnine alyp, kagan sähradan gaýdyp gelýärkä özüni görer diýen umyt bilen köşgüň garşysyndan geçipdir. Kagan hazynaçysyna oňa baş halta pul bermekligi buýrupdyr. Pullary getiren adam bir haltany gizläpdir we beýleki dördüsini aýala beripdir. Aýal dawa edip pul getirjiden gizlän beýleki bir pully haltany hem alýar. Bu waka şaýat bolan kagan: «Ol aýal näme aldy?» diýip soraýar. Oňa bu aýal: «Men dul we ýetim çagalarym bar» diýip aýdýar» diýip jogap beripdirler.

Kagan köşge girip, hazyna yöneldi hem-de ol aýaly getirmeklige buýruk berdi. Ol aýala seredip: «Başga-da göwnüň islän her dürli parçalaryndan we başga zatlardan näçe gerek bolsa al!» diýdi.

Aýal baý adamlaryň biri bolmak niýeti bilen dürli görnüşli baýlyklardan bimöçber alyp gidýär.

Günlerde bir gün laçyn saklaýjy bir adam eline laçyn alyp, kaganyň ýanyna gelýär. Kagan:

— Bu nähili laçyn? — diýip soraýar.

Ol:

— Laçyn kesel we onuň emi towugyň eti — diýýär.

Şa hazynaçysyna oňa bir halta pul bermekligi buýurýar. Hazynaçy laçyn saklaýjyny özi bilen äkidýär we bir halta puldan birnäçe towugyň bahasyny oňa berýär. Soň bir gün soltan hazynaçyny gören wagty ýene-de şol laçynly wakany soraýar. Hazynaçy bu işi nähili ýerine ýetirenini aýdyp berýär. Kagan gahar-gazaba münýär-de: «Men seniň eline dünýäniň ähli baýlyklaryny berenim ýeterlik dälmi? Ol laçyn saklaýjy bizden towuk umydygär däl, belki, ol şol bahana bilen başga bir zat isleýändir. Biziň ýanymyza gelip, bize: «Söwdada siziň bilen şarik boljak ýa-da sizden pul alyp, onuň peýdasyndan sizi hem paýly etjek» diýýänler ýa-da haryt görkezmäge gelýänler bularyň hemmesi hem bahanadyr. Biziň bu hilelerden habarymyz bar,

emma men olaryň biziň mähremlik we rahatlyk saýamyzda asuda bolup, biziň döwletimizden öz paýlaryny almaklaryny isleýärin. Şu sebäpden hem olaryň etmişlerini görmezlige salýarys» diýip, ýene-de laçyn saklaýja birnäçe halta pul berilmegini buýruk berýär.

Bir adam ýaý ýasapdyr. Gowy ýasalmadyk ol ýaýlary şeýle bir meşhur bolan Garagurum şäherinde hiç bir janly-jemende ýekeje şaýa-da satyn almandyrlar. Ol bu hünärden başga hünäri bolsa bilmeýärdi. Kemançy garyp düşýär we durmuşy bulaşýar. Hiç bir çäre tapmaýar. Ol ýigrimi sany ýaýyny alyp, köşgün derwezesiniň önünde durýar. Kagan köşkden çykan wagty bir adamy onuň kimdigini bilmek üçin iberyär.

Ol: «Men ýaýy satyn alynmaýan we ýaý ýasamakdan başga hiç bir kesp-käri bilmeýän şol ýaý ýasaýjy. Çykgynsyz ýagdaýa sezewar boldum. Kagana bermeklik üçin ýigrimi sany ýaý getirdim» diýýär. Kagan onuň ýaýlaryny satyn almaklygy we ýigrimi halta pul bermekligi buýurýar.

Kagana jöwher daşlar bilen bezelen bir guşagy sowgat edýärler. Ol guşagy gördi we biline dakdy. Kemeriniň daşynda bir çüý çykyp durdy. Ony han-begleriň birine bejertmekligi buýruk berdi. Emir guşagy Reşit söwdägär atly bir zergäre berdi. Zergär ony düzetmekligiň ýerine guşagy satýar. Her gün guşagy sorap gelenlerinde, ol bir bahana tapýardy. Onuň hilegärligi uzaga çekensoň, guşagy gaýtaryp alar ýaly bir ýasawuly iberyärler. Ol ýene-de bahana edýär. Ýasawul çykgynsyz ýagdaýda galyp, onuň şu edepsiz hereketi edenligi sebäpli, elini baglap, Kaganyň huzuryna getirýär.

Kagan:

— Ol uly günä iş edipdir, emma şular ýaly hereketi betbagtlyga we garyplyga sezewar bolmasaň başarmarsyň. Eger onuň işi şeýle çykgynsyz ýagdaýa düşmedik bolsa, bu emele baş urmazdy. Ony azat ediň we hazynadan ýüz elli rukni pul beriň

hem-de gaýdyp munuň ýaly hereketleri etmäh — diýip buýruk berdi.

Bir adam Halap pyýalasyny patyşa üçin getiripdir. Köşkde oturan topar harydy ondan alyp, ony Kagana gowşurmak üçin getirdiler. Kagan: «Bu sowgady getiren bu inçeden ýasalan ajaýyp göwheri bize ýetirmek üçin köp kynçylyklar çekendir, oňa iki ýüz halta pul beriň» diýdi.

Harydyň eýesi bolsa köşgüň derwezesiniň agzynda pikirlenip oturdy. Kaganyň bu sözlerini kimdir biri onuň bagtly gulaklaryna ýetirdimi ýa ýetirmedimi belli däl? Birden derwezebanlar çykdylar we oňa hoş habary aýtdylar hem-de şol gününň özünde iki ýüz halta pul tölediler. Kagan: «Eýsem-de, sen Hebeş nökerlerini taýýarlap bilermiň ýa ýok?» diýdi. Ol adam aýtdy:

— Elbet-de, ol meniň işim.

Ýene-de iki ýüz halta pul berdiler. Ol adam gaýdyp yzyna dolanmady. Hiç kim onuň ýaşayan mesgenini we salgysyny bilmeýärdi.

Entek patyşanyň huzuryndan Mamen ilatyndan bolan bir hazyna tapan adamdan başga kimdir biriniň umytsyz gaýdandygyny hiç kim eşiden dälidir. Ol kişi: «Men bir hazyna tapdym, onuň salgysyny meniň gözlerim Kaganyň jemalyny görüp, röwşen bolýança hiç kime aýtmaryn» diýýärdi. Ol bu habaryny patyşanyň huzuryna barýan her ilçiniň üsti bilen iberýärdi. Bu mesele kaganyň gulagyna ýetdi. Kagan oňa saparyň harajadyny bermekligi buýurdy. Ol kaganyň mübärek köşgüne geldi we ondan hazyna barada soralyň başlandy. Ol adam: «Men şanyň mübärek ýüzüni görmek üçin bahana gözleýärdim. Hiç bir hazynanyň salgysy mende ýok» diýipdir. Beýle hilegärligi her bir adamyň ýigrenýändigini üçin kaganyň ýüzi üýtgedi. Emma onuň günäsini geçip: «Meni gördüň, indi gaýdyber» diýip, ol adamy ilçilere tabşyrdy.

Garagurumda bir adam garyplyga sezewar bolupdyr. Ol dag tekesiniň şahyndan bir bulgur ýasapdyr we kaganyň geçýän ýolunda oňa garaşypdyr. Tagtyrowan ýetip gelen wagty ol ýerinden turýar we bulgury berýär. Kagan bulgury alyp, oňa elli halta pul bermekligi buýrupdyr. Kätipleriň biri bermeli puluň sanyny gaýtalap sorapdyr. Patyşa: «Haçana çenli men «meniň el açyklygym üçin menden sorag-jogap etmäh we meniň malmülkümi garyplardan gaýgyрмаň» diýip, sizi yzarlap ýöreýin» diýdi. Ol göripleriň, husytlaryň gözüne basyp, harydy getirýän adama berilmeli puly iki esse artdyrypdyr. Şeýlelikde, ol adam gurply baý bolupdyr.

Özi arap bolan we yslam dinine uýmaklyga gadagan edilen bir adam kaganyň ýanyna gelýär we aýdýar:

— Agşam düýşümde Çingizi gördüm. Ol maňa: «Oglum musulman dinine erbet diýýänleri öldürsin» diýdi.

Kagan biraz pikirlenenden soňra:

— Çingiz bu sözleri özi aýtdymy ýa-da terjimeçiniň kömegi bilenmi? — diýip sorayar.

Ol aýdýar:

— Öz dili bilen.

Kagan ýene-de:

— Sen arap mongol dilini bilýänmi?!

Ol:

— Ýok.

— Men hem Çingiziň mongol dilinden başga dili bilmeýändigine şübhelenmeýärin.

Ine, şu ýerde onuň ýalançylygy mälim boldy. Kagan ony öldürmekligi buýurdy.

Ferataş diýen ýerden bolan mekanyň bir musulman adam özüniň welaýatyna gaýtmaga ejaza berer diýen umydy bilen kagana bir araba iýer-içer ýaly zatlary getirýär. Kagan ony boşatmaklygy we oňa bir halta pul bermekligi buýurýar.

Bir adam baýramçylyk geçirilýän güne garaşypdyr. Şol gün gelen günü bolsa, ol ýasawullaryň ählisiniň şeraphorlukdan ýaňa uka gidendiklerini görýär. Ol bu amatly pursatdan peýdalanyň, bir gadak altyn ogurlapdyr. Ertesi gün şol gadak altyny tapmak isleýärler. Soltan: «Kim-de kim altynly gadagy getirse, başy aman bolar we näme zat islese kabul ediler» diýip, jar çekdirmeli diýip buýruk berýär. Bir günden soňra, ogry altyny getirýär. Kagan:

— Näme sebäpli bu hereketi etdiň? — diýýär.

Ol aýdýar:

— Bu işi jahan patyşasy, ýagny kagany habarly etmek üçin etdim. Kaganyň terkaka diýlip atlandyrylýan ýasawullara bil baglamazlygy üçin etdim. Eger-de ogurlyk etmek niýetim bolan bolsa, hazynadaky birtopar gymmat bahaly beýleki zatlary hem ogurlardym.

Emirleriň bir topary:

— Gaýdyp hiç kimiň munuň ýaly hereket etmezligi üçin oňa temmi bermeli — diýýärler.

Kagan:

— Oňa amanyk berdim. Men oňa nädip temmi berip bileýin. Üstesine-de, şunuň ýaly batyr, haýbatly adamy öldürmek haýpdyr. Ýogsa, men bu ogryny öldürip ýüregini we bagryny görmekligi buýruk bererdim - diýýär.

Oňa baş ýüz halta pul bagyşlaýar we köp sanly dürli-dürli donlar bilen serpaýlap, ony birnäçe goşuna emir edip belleýär hem-de Hytaýa ugradýar.

Bir ýyl galla ýygnamak möwsümünde jöwenek ýagyp, ähli gallany ýele sowurýar. Şol döwürlerde Garagurumda galla gytçylygy şeýle bir derejä ýetipdi weli, bir goşawuç bugdaý bir dinara-da tapylmady. Kagan: «Galla eken adam hiç alada galmasyn. Eger-de galla ekip, oňa suw berip, hasyl alyp bilmeseler, onda olar çykaran çykdajylaryny ýurduň hazynasyndan

alyp bilerler» diýip jar çekdirýär. Soňra şeýle bir köp galla ýygnadylar welin, ondan gelen girdeji tutuş galla ekilen ýyllarda alnan girdejidenem köp boldy.

Üç adamy kaganyň huzuryna getirdiler. Eden günäleri üçin olara ölüm jezasy çykarylady. Kagan köşkden çykan wagty bir aýalyň başyndan gum sowrup, perýat edip durandygyny görýär. Ol onuň sebäbini sorayar. Aýal: «Bu adamlaryň ählisine ölüm jezasy berildi. Olaryň biri ärim, ýene biri oglum, üçünjisi bolsa doganym şol sebäpli aglaýaryn» diýdi.

Kagan:

— Sen üçüsinden birini halas edip bilersiň — diýýär.

Aýal:

— Äriň ornuny tutup bolar, çaganyň hem öwezini dolmaga umyt bardyr. Emma doganyň ýerini tutup biljek hiç zat ýokdur diýýär.

Kagan ol adamlaryň üçüsini hem oňa gaýtaryp berdi.

Bir dost adam Soltan Alaýeddin Keýkubat döwründe Rumda bolanlygy hakynda şeýle hekaýaty gürrüň berdi:

Dostlarymyň içinde bir dostum bolup, ol masgarabazlyk edip, çöregini gazanýardy. Şol döwürde bolsa Jahan patyşasynyň we zamananyň Hatamynyň sahylygynyň at-owazasy dünýä ýaýrap, onuň ady ähli kişiniň dilindedi. Ol gündogar ýurdunda bir mongol patyşasynyň bardygy we ol patyşanyň ýanynda top-rak bilen zeriň deň derejededigini eşidip, onuň huzuryna gitmekligi ýüregine düwdi. Onuň azykdyr ulagy bolmandygy üçin dostlary ony bu ýola has-da höweslendirmek üçin eşek satyn alyp berip, ýola saldylar. Mundan üç ýyl geçdi. Bir gün bazardan geçip barýarkam atly, düýeli, gatyrlý, çep gapdaly hytaý gulamlaryndan ybarat şan-şöhratly bir jenaby gördüm. Ol meni gören badyna atdan düşüp, maňa mähirdir hormat bildirdi we öz öýüne myhmançylyga çagyrdy. Jomartlaryň däbine görä, ol ähli içgileri we naharlary altyn-kümüş gaplarda äberdi. Soňra

aýdymçylar hem, sakylar hem peýda boldular. Ol şu usulda meni iki-üç gün saklady. Men heniz ol adamdan hiç zat sora-mankam, özi gürrüňe başlady.

— Men bar baýlygy bir eşek bolan şol adamdyryn.

Ondan soradym:

— Men saňa tentekdir öýdýärdim. Haçandan bäri akyllý bolduň?!

— Haçanda men Rumdan eşege münüp ugran wagtym gedayçylyk edip, ahyry patyşanyň huzuryna ýetdim. Öz ýa-nymda diňe gury miwelerim bardy. Kaganyň ýolunyň ugrunda bir depede oturdym. Geçip barýan wagty patyşanyň gözi maňa düşende, meniň halymdan habar tutmak üçin bir adamy iberdi.

Aýtdym:

— Patyşanyň at-owazasyny eşidip, ýüz mün biçärelilik bilen patyşa bu derwüşü görsün we durmuşyna ýüregi awap, bagta ýetirsin diýip, Rumdan geldim.

Meniň miweli tabagymy, meniň arzy-halymy oňa ýetirip-dirler. Kagan şol miwelerden iki-üç sanysyny alyp tabaga sa-lypdyr.

Onuň töweregindäkileriň ýüzlerinde geň-taňlyk halaty gör-nüpdür.

Kagan: «Ol daş ýerlerden gelipdir, mübärek mazarystanlyk-lardan we mukaddes ýerlerden geçip, ýagşyzadalaryň hyzma-tynda bolupdyr. Beýle adamlar bilen duşuşmak ganymatdyr. Şu jähetden oglanlarymyň bereket tapmagy üçin miweleri gaplara saldym. Galanyny hem siz öz araňyzda bölüşseňiz gowy bolar» diýip, atyna atlanyp, orda ýetenden soňra miweleri tabakdan çykaryp, olary sanapdyr. Soňra danyşment Hajyba ýüzlenip, meniň ýaşaýan ýerim barada soranmyş.

Ol:

— Men bilmeýärim — diýipdir.

Kagan oňa kineli:

— Sen biziň huzurymyza uzak ýoldan gelen derwüşini nirede ýaşaýandygyndan we näme iýip-içýändiginden hem-de nirelerde ýatyp ukusyny alýandygyndan bihabar bolsaň, nädip musulman bolup bilýärsiň! Häziriň özünde özüň git-de ony tap we öz öýünde oňa orun ber hem-de köp mähribanlyklary et! — diýipdir.

Men bazaryň töwereginde düşläpdim. Çepden we sagdan meni gözläp gelipdirler. Bir adam meni tutdy we öýüne äkitdi. Ertesi gün kagan tagtda oturanda pully haltalary hazynadan, bir araba daşap durandyklaryny görýär. Bu baýlyklaryň möçberi ýedi ýüz haltadan hem köp bolup, olary Menzi şäherini basyp alanlarynda ele salan ekenler. Kagan danyşment Hajyba meni çagyrmaklygy buýurýar. Men onuň ýanyna gelen wagtynda kagan şol daşalýan ähli baýlyklary maňa gowşurmaklygy buýruk berdi. Men pullary aldym. Şeýdibem, indi men garyplykdan we elidarlykdan arkaýynlyga hem-de şan-şöhraata ýetdim.

Senkuli Buka atly bir mongol bolup, onuň bir süri goýny bolupdyr. Bir gün gije sowuk şemal öwsüp, bir möjek sürä girýär we onuň köpüsini zaýalaýar we ýok edýär. Mongol bir gün soňra kaganyň huzuryna barýar we sürüniň we möjegiň ýagdaýyny gürrüň berýär hem-de zaýаланanlaryň sanynyň münden-de geçendigini beýan edýär.

Kagan:

— Möjek nirä gaçyp biler? — diýýär.

Şol wagt birden birtopar musulmanlar möjegi daňyp, diri getirdiler.

Kagan:

— Möjegi sizden mün halta pula satyn aldym. Goýunlaryň hojaýynyna hem «Bu möjegi öldürmegim bilen saňa geljek peýda ýok» diýdi we oňa mün goýun berdi. Kagan «Möjegi boşadyň, goý, ol öz ýaranlaryna bu ülkeden gitmeklerini habar bersin» diýdi. Haçanda möjegi goýberenlerinde çopanyň şir

kimin itleri möjegi bölek-bölek etdiler. Kagan bu hadysa gam-gyn boldy. Möjegiň aryňy itlerden almagy buýurdy. Hem-de özi ordaň içine gitdi. Oý-pikire we gam-gussa batyp ýaranlaryny we rajalary¹ ýanyňa çagyryp:

— Mende bir keseliň bardygyny bilýärdim. Şonuň üçin hem möjegi goýbermekligi buýurdym. Möjegi azat etmek bilen Hudaýyň şypa-keremini isledim. Ýöne, ol itleriň penjesinden sypyp bilmedi. Diýmek, bu meniň hem keselimden açylmajagymyň alamatydyr — diýdi.

Şundan birnäçe gün geçensoň, ol aradan çykdy. Akyldarlar we beýik şahsyýetler patyşalaryň Alla tarapyn saýlantgylar we bellenenlerdiklerini hem-de olara ylham berilýändiklerini bilýändirler.

Bir garry adam Bagdadyň töwereklerinden gelipdir we ýoluň ortarasynda oturdyr. Patyşa ýoldan geçip barýarka, ony görüpdir we ony ýanyňa getirmekligi buýrupdyr. Patyşa ondan sorayar:

— Näme üçin orta ýolda dursuň.

Aýtdy:

— Men bir pukara garry adam. On sany gyzym bar. Pukaralyk zerarly olary durmuşa çykarmaga gurbatym çatanok.

Kagan sorady:

— Sen bagdatlymy? Saňa näme gyzlaryňy durmuşa çykarmaga Bagdat halypasy bir zatlar berip kömek edenokmy?

Ol jogap berdi:

— Men halypadan sadaka soramda ol maňa on tylla dinar berýär. Ol bolsa diňe meniň özüme ýetýär.

Kagan mün halta puly oňa bermekligi buýurdy.

Ýaranlary:

¹ Raja — han-begler.

— «Bu pullary Hytaý welaýatyndan almaly» diýip ýaza-ýalyň! — diýýärler.

Kagan «Hazynadan nagt beriň» diýip buýurdy.

Pullary hazynadan alyp, garry adamyň ýanynda goýan wagtlary ol garry aýtdy:

— Men bu haltalaryň hemmesini nädip bu ýerden daşayyn. Men bir güýç-gaýratsyz garry adam ahyryn. Diňe birki halta äkidip bilerin.

Patyşa garrynyň pullaryny alyp gider ýaly eşekleri we çuwal haltalary taýýarlamaklygy buýruk berdi.

Garry aýtdy:

— Men bu pullar bilen öz welaýatyma sag-salamat gaýdyp barmagy başarmayyn. Eger ýolda men talanaýsam, gyzlarym patyşanyň beren serpaýyndan mahrum bolarlar.

Kagan:

— Garrynyň öz welaýatyna sag-aman ýetmekligi üçin onuň ýanyna iki sany ýasawuly goşuň — diýip buýurdy. Ýasawullar onuň bilen ýola düşdüler welin, garry adam orta ýolda aradan çykdy. Wakany patyşa gürrüň berdiler.

Kagan:

— Ol öýüniň salgysyny bermändimi? Gyzlarynyň nirededigini aýtmadymy? — diýip janygýar.

Jogap berdiler:

— Hawa, aýtdy.

Kagan:

— Haltalary Bagdada äkidiň we onuň öýündäki gyzlaryna tabşyryň hem-de «patyşa bu haltalary siziň durmuşa çykmagyňyz üçin sadaka iberdi» diýiň — diýip buýurdy.

Bu bende¹ Allatalalanyň kaganyň kalbynda goýan sabyrlylygyndan, geçirimlilikinden peşgeş etmelerinden bir bölek ýaz-

¹ Ýazyjy Atamälik Jüweýni özüni göz önünde tutýar.

dy. Taryhda Hatam taý, Anuşirwan adyl we başga-da şahslar kaganyň mysalydyr. Olaryň her biri barada gürrüň etmek mydama güneş deý nur saçar we bu hekaýatlar ebedi galar. Bular barada köp gürrüň etmek uzaga çekýänligi sebäpli, şu ýokardaky getirenlerimi ýeterlik hasap edýärim. Onuň haýyr-yhsan etmeleridir peşgeşleriniň rowaç bolşy ýaly, onuň gahar-gazybydyr temmi berşi hem ýoldan azaşanlary dogry ýola salşy barada hem bir wakany belläp geçýärim.

Emir Hezariniň ýolbaşçylyk edýän taýpasynyň arasynda gyzlary üýşürmek barada perman çykarylypdyr diýen myşmyşlar ýaýrapdyr. Ilat gorkudan ýaňa öz kowumlarynyň içinde gyzlaryny durmuşa çykarypdyrlar. Kagan munuň dogrudygyny ýa-da nädogrudygyny anyklamak üçin emirlerden ybarat bir topar belledi. Hakykat äşgär bolanda kagan «Ýedi ýaşa ýeten her bir gyz we şol ýaşda durmuşa çykan her bir gyz yzyna gaýtarylyp bir ýere jemlenmelidir» diýip buýruk berdi. Yürekleri ogurlaýan aý kimin dört mün gyzy topladylar. Ilkibada emirleriň gyzlaryny aýry-aýry etmekligi we ähli gullukçylara bolsa olara gyýa göz bilen seretmezligi buýurdy. Şu aralykda iki sany aý dek gyzyň ýaşayş şemleri oçdi. Beýlekilere ordanyň garşysynda hatara durmaklyk buýruldy. Olaryň içinden orda laýyk-laryny öz heremhanasyna iberdi we käbirlerini bolsa bars we aw guşlaryny ýetişdirýänlere berdi. Bir topary köşkdäkilere bagyşlady we galanlaryny syýahatçylaryň hyzmatynda bolar ýaly köpçülik öýlerine we köşklere iberdi. Beýleki galanlary bolsa: «Musulmanlar we mongollar alsyn» diýip perman berdi. Olaryň kakalary we atalary, garyndaşlary we ärleri bu wakany öz gözleri bilen görüp durdular. Muňa garamazdan, olar ne demlerini çykardylar ne-de dillerini ýardylar. Bu waka kaganyň hökümdir permanlarynyň ýörgünliliginiň näderejededigini aýdyň görkezýär.

KAGANYŇ KÖŞKLERI WE SARAÝLARY

Haçanda zamananyň Hatamy¹ we jahanyň hany soltanlyk tagtynda oturyp, Hytaýyň aladalaryndan dynanda atasynyň ordasyna tarap hereket etdi. Öňler özüniň düşleg ýeri bolan Aýmil töwereklerini öz ogly Giwege geçirdi we özi Abarkunyň we Garagurumyň töwereklerinde ýerleşen soltanlyk tagtynda karar tapdy. Şol zamanlar ol ýerlerde ne şäher, ne-de oba bolupdyr. Diňe Ordubalyk şäherinden bir nyşan berýän köne diwaryň galyndylaryny görüpdirler. Kagan tagta çykan döwürlerinde şol galadan bir ýer galyp, ol ýerden ýüzüne hat ýazylan bir daş tapypdyrlar. Şol daşda bolsa «Mawybalyk şäheriniň düýbüni tutujy Bukuhan» diýlip ýazylypdyr. Bu hakda Uýgur şäherleriniň beýanynda getirilendir. Ol ýere Mawybalyk diýip at goýýarlar. Kagan onuň ýokarragyndan bir şäher gurup, oňa hem Ordubalyk diýip at goýmaklyga buýruk beripdir. Emma häzir Garagurum şäheri ady bilen meşhurdyr. Täze bina edilen şäher üçin Hytaýdan hünärmentleri getirdiler. Beýleki yslam şäherlerinde ekerançylyk hem giň ýaýbaň alýar. Beýleki ýerlerden hem bu ýere ýokary hilli sowgatlardyr harytlar getirilýär. Az wagtyň içinde ol ýer uly bir şähre öwrüldi. Kagan üçin uly bir bag gurdular. Bu bagyň dört derwezesi bolupdyr. Biri patyşanyň girelgesi bolup, ikinjisi bolsa, onuň öz garyndaşlary we ýaranlary, üçünjisi esasan, şanyň aýal-gyzlary, dör-

¹ Şu ýerde ýazyjy Oktaý kagany göz önünde tutýar.

dünji derweze bolsa, umumy gelip-gidýänler üçin niýetlenilipdir. Bagyň ortasynda hytaý senetkärleriniň kömegi bilen bir köşk galdyrylýar. Şeýle ýagdaýda üç görnüşli öýler, ýagny biri patyşa niýetlenilen, beýlekisi onuň aýallary üçin, üçünjisi bolsa köşk han-begleri, sakylary üçin bolup, onuň çepinde we sagynda doganlar, ogullar hem-de garawullar üçin bina saldylar. Olary nagyşdyr ýazgylar bilen bezediler. Sakylaryň mekanynda agyrylykdan ýaña gozgap bolmaýan humlar goýlupdyr. Olar köşklere mynasyp içgi guýulýan gaplary atyň, piliň, düýäň keşplerine meňzedip ýasapdyrlar. Olar umumy baýramçylyklarda, myhmanlaryň ellerinde şerapdan doldurylyp peýdalanylupdyr. Umuman, gap-gaçlaryň ählisi-de tylladan ýa kümüşden, ýa-da gymmat bahaly daşlar bilen bezelen bolupdyr.

Kagan Ordubalyga ýylda iki gezek gelýärdi. Ol bahar paslynda, haçanda zeminin ýüzi ýagyşdyr ýagmyryň gözyaşlary arkaly täsin güllerden dolan mahaly bu şalyk mekanynda bir aý baýramçylykdyr şatlyk-şagalaň etmeklige buýruk berdi. Bahar paslynyň öz gözelligi çäkten aşansoň we agaçlar miweler bilen gurşalansoň we gök ekinler öňkülerinden hem artyk ýetjek çäklerine ýeten wagtlary kagan ondan hem has gözəl başga bir mekana ugrady. Musulman binagärleri bilen hytaý binagärleri özleriniň başarnyklaryny görkezjek bolup, bir ymarat gurupdylar. Ol köşgüň ady Karşisuri bolupdyr. Ol aňrybaş täsin, dabaraly bir köşk bolup, bu köşkde nagyşdyr ýazgylaryň dürli görnüşleri, reňkli halylar, şa köşklere mynasyp tagtyrowanlar, şerap küyzeleri, gymmat bahaly daşlar bilen bezelen gap-gaçlar we başga-da köşk esbaplaryna degişli zatlary taýýarlapdyrlar. Kagan bu şowhunly mekanda oturlyşyk edip, wagtyny hoş geçirýärdi. Köl diýlip atlandyrylýan suwly çeşmeleriň daş-töwereginde derýa guşlaryny, ýagny ördekleridir gazlary jemlediler. Kagan bolsa ol ýerde tomaşa etmek bilen bolýar. Şol

döwürlerde ol şeraphorlukdyr meslige-de ýüz urup, ahyry bolmadyk jomartlyk halysyny hem ýazdy.

Kagan haçanda bahar pasly başlanda gyşlakdan gaýtmak niýetini makullady. Gyşlakdan gaýdyşyn ýoluň ortarasynnda şäherden üç mil uzaklykda baýryň depesinde onuň buýrugy bilen bir kiçiräk köşk gurlupdy. Mahal-mahal ol ýerde dört-bäş gün dynç almaga galýardy we azykdyr iýer-içer ýaly zatlary şäherden getirýärdiler. Tomus pasly döwürlerinde ol ýerden daglaryň içine gidýärdi. Ol diwarlary gözenekli çybyklardan we ýokarsynyň bir bölegi zerli parçalardan, gümmezi bolsa ak keçe bilen örtülen hytaýlar tarapyndan gurlan köşkte düşledi. Onuň adyna bolsa Sirardu diýipdirler. Ol ýerde sowuk suw hem-de ot-çöp bol bolupdyr. Kagan ol ýerde güýz paslyna çenli we hatda gar ýagýança galýardy. Şol ýerde soltanyň serpaýydyr keremi hem özi bilen galýardy.

Kagan güýzüň ahyrlymagy we gyş paslynyň başlanmagy bilen gyşlaga gidýärdi. Üç aýlap bu mekanda wagtlaryny hoş geçirip, şerap içişlik bilen meşgullanypdyrlar. Bu möhletde kaganyň sahylygy dowam etmän biraz togtatýardy.

TURAKINA HATYNYŇ BEÝANY

Beýik Allatagallanyň permany bilen jahan patyşasy we zamanasynyň kazysy¹ aradan çykdy. Onuň Giwek atly uly ogly gypjak leşgerlerinden Muka hatynyň köşgüne (Oktaý kaganyň aýaly) gaýdyp geldi. Gadymy däplere görä hem-de Çingiziň karary boýunça uly-kiçä degişli bolan permanlardyr kanunlar goşunda we Muka hatynyň köşgünde ýerine ýetirilýärdi. Mengü kaganyň uly ogullarynyň ejesi Turakina hatyn akyl-huşda we ukyplylykda ýokary bolanlygy üçin ilçileri şazadalaryň, ýagny Mengü kaganyň doganlarynyň we doganoglanlarynyň ýanyna iberdi we kaganyň ölümi barada habarly etdi. Bu habarda şeýle aýdylýardy: «Täze han saýlamaklyk hökmandyr. Biri hökümdarlygy ele alsa, ýurt işlerinde hiç-hili jaýryk emele gelmez hem-de halkyň we goşunyň işleri bulaşmaz».

Çagataý we beýleki şazadalar bolsa şeýle habar iberdiler: «Turakina hatyn oglanlaryň ulularynyň ejesidir. Hanlyk sürmäge mynasypdyr, goý, ol gurultaý geçirsin we ýurt işlerini düzgüne salsyn. Beýleki adamlaryň hem öz wezipeleri bolsun. Gurultaýda köne we täze kanunlardan daşlaşmasynlar».

Turakina hatyn akyl-paýhasly, işeňňir bir aýal bolupdyr. Bu bildirilen ynamlar we tassyklamalar üçin begendi. Şol wagtlar Muka hatyn aradan çykdy. Turakina hatyn ugurtapajylyk we hüşgärlik bilen tejribeliligi we sowgatdyr serpaýlary ibermek

¹ Şu ýerde Mengü kagan göz önünde tutulýar.

bilen kesekileri, goşuny, dogan-garyndaşlaryny özüne imrindi-ripdir. Hatda halk onuň buýruklydyr gadagan etmeklerine hem boýun bolup, ony ýürekden kabul edipdiler. Pygamberimiz «Ýürekler gowy gatnaşyklara ýakynlaşýar we erbet gatnaşyklar bilen daşlaşýar» diýip buýurýar ahyryn.

Şeýlelikde, ähli kişi Turakina tarap ýüzlendiler. Jinkaý we kaganyň beýleki rajalarydyr ýaranlary öňküler ýaly ýerli-ýerlerindedi we häkimler hem daş-töwerekde gowy ornaşypdylar.

Heniz kagan diri wagtlarynda Turakina hatynyň ýüreginde kaganyň ýaranlaryndan galan kinesi bardy. İşler indi onuň elinde wagty onuň towugyna «tok» diýýän hiç bir kişi ýokdy. Şuňa laýyklykda, ol Sahyp Ýalawajy getirmek üçin bir ilçini iberdi. Ol Emir Jynkaýy hem ele salmaklyk kararyna geldi. Jynkaý derrew wakalara akyl ýetirdi we gaçmak ýoluny saýlap alyp, Turakinanyň ogluna, ýagny Kutana penalandy we janyny halas etdi. Ýalawajy getirmeklik üçin iberilen ilçiler aýratyn hezzet-hormat bilen kabul edildiler. Ýalawaç bolsa gizlinlikde gaçmak üçin atdyr beýleki zatlary taýýarlaýardy. Ol birki gün gorandy. Üçülenji gün ilçiler uka gidende, birnäçe atlylar bilen Kutana tarapa gaçdy we ilçileriň elinden sypdy.

Iki sany uly adam — Jinkaý bilen Ýalawaç Kutanyň huzuryna ýetip, onda penalandylar. Onuň mekanyny özleri üçin howpsuz ýer hasapladylar we onuň golastynda boldular. Turakina hatyn günäkärleri talap edip, ogly Kutanyň ýanyna bir ilçini iberdi. Kutana şeýle jogap berdi:

— Kiçijek we ejizje guşlar bürgütleriň penjelerinden gaçyp, gyrymsy agaçlaryň içinde gizlenýärler. Şeýdip olar laçyndyr gyrgylardan hem halas bolýarlar. Bular hem biziň huzurymyza asudalyk isläp geldiler we elleri bilen biziň ýurdumyzyň eteginden aslyşdylar. Siziň talaplaryňyz adamkärçilige we hümmete laýyk däldir hem-de juwanamertlikdir keremlilik şiwesinden daşdadyr. Men bulary size tabşyryp ýakyn-ýadyň, türküdür

täjigiň önünde jenaýatkär bolmagyma sebäp döretmek islemeyärin. Birnäçe wagtdan gurultaý geçirerler. Olaryň işleriniň günälerini we kemçiliklerini derňemek üçin garyndaşlarynyň we emirleriniň önünde maslahat bolar we olaryň günäleri we jezalary belli ediler.

Turakina mundan soň hem birnäçe gezek şu tertipde ilçilerini iberdi. Emma jogap üýtgedi. Haçanda günäkärleri beýle ýollar bilen tussag etmäge mümkinçiligiň ýokdugyny aňansoň, kaganyň köşgüniň emeldarlaryndan bolan hem-de Ýalawajyň ol adamyň sözünü diňleýänligi üçin Emir Ymadetdin Muhammet Hotana olaryň aýaklarynyň astyna hile bilen daş atmaklygy buýurdy. Şol bahana bilen hem olardan gurultaýda ar almak isledi. Beýikleriň ahlak ýörelgeleri we häsiýetleri bolan wepalylyk we sahatlyk (bu dünýäde Sumrug guşy ýaly ýok bolan we kimýa¹ ösümligi deý tapylgysyz zat) Hotanyda jemlenenligi üçin ol bu haýyşy bitirmeklikden boýun gaçyryp, töhmetdir ýalan söze ten bermedi we öz durkuny päk saklady.

Gudraty güýçli beýik Allatagala hem onuň arassa yhlasy üçin ony gowgadan we howpdan aman saklady we ol Giwek hanyň köşgünde has berk ornaşdy.

Bu dildüwşükler Emir Mesudbegiň gulagyna ýeten wagty ol hem öz döwletinde galmaklygy amatly hasaplamady we Batynyň köşgüne gaçdy. Şu aralykda Garaogul, Çagataýyň, Kurbaganyň aýallary Körgözi² ele salmaklyk üçin emir Argun bilen bilelikde bir ilçi iberdiler.

¹ Kimýa – bu söz rowaýatlardaky getirilýän gudratly, keramatly dermanyň adydyr.

² Körgözi Çingiz hanyň ogly Tuşy köşk kätipleriň hataryna goşupdy. Ol Tuşy tarapyndan kaganyň hyzmatyna iberilýär. Ol kagan tarapyndan Horasan ülkelerine emir bellenilýär (Bu barada «Älem eýeleýjiniň taryhynyň» «Horezmşalaryň taryhy» atly kitabynda gürrüň berilýär).

Şol döwürlerde Körgözün hyzmatynda bolan Patma atly bir aýal bardy. Ol köşkte gowy ornaşypdy we ýurduň ähli işleri onuň garamagyna bagly bolupdy. Bu aýal Abdyrahmany ýokary göterip, ony Mahmyt Ýalawajyň ýerine Hytaýa iberipdir (Bu aýal barada geljekde öz ýerinde gürrüň berler). Emir Argun Körgözi Turakina hatynyň ýanyna getiren wagty Turakina kö-neden galan kinesi sebäpli, Körgözi zyndana oklady. Şol wagt hem Emir Argun Körgözün ornunda ornaşmak üçin Horasana ýola düşdi.

Bularyň üstesine-de, kaganyň ölüminden soňra her kim öz meýillerine laýyklykda öz ilçilerini her tarapa ýollapdylar we tabşyryklarydyr töleg kagyžçalaryny gabat gelen adamlaryň üstüne ýükläpdiler. Her kim özüni boýun egdiriji saýypdyr.

Turakina hatyn älemin gündogaryndan günbatara we günortasyndan demirgazygyna çenli soltanlary, emirleri, han-begleri we mälikleri habarly etmeklik üçin ilçileri ýollady we ählisini gurultaýa çagyrdy. Utekin bolsa hiç-hili gorkusyz we tizlik bilen han-begleri öz tarapyna çekmek isleýärdi. Şu niýet bilen kaganyň ordasyna ýola düşdi. Ýakyna gelen wagty emir Meňli Newade öz leşgeri bilen onuň önünden çykdy hem-de Utekini ol pikirinden dändirdi. Turakina hatynyň ýolbaşçylygynda tä hanlyk öz ogluna ýetýänçä işler alnyp baryldy. Şol saýlawdan iki-üç aý geçdi. Hudaýtagalanyň hökümi ýetip gelensoň, Turakina jahany terk etdi.

PATMA HATYNYŇ WAKASY

Patma Hezreti Ryzanyň mukaddes Maşadynyň basylyp alnan wagtynda ýesir düşüp, Garaguruma iberilipdi. Ol Garagurum bazarynda araçyl bolýar. Bu ugurda onuň tejribesi we çalasyňlygy şeýle bir derejä ýetýär welin, hatda hilegär söwdagärleriň elini hem arkasyna daňdy. Kagan döwletiniň döwründe onuň Turakina hatynyň ordasyna yzygiderli gelim-gidimi bardy. Haçanda ýagdaý başgaça bolanda we Emir Jinkaý aradan aýrylanda Patmanyň ýakynlary köp bolup, at-owazasy äşgär bolýar. Assa-ýuwaş döwlet sütünleri işlerden mahrum bolanda Patma hatynyň elindäki buýruklar we gadagan etmeler giňeýär. Iş şeýle bir derejä ýetipdir welin, alysdaky we ýakyndaky hanbegler onuň hemaýatyny gazanmaga mejbur bolupdyrlar. Üstesine-de, Horasanyň han-begleri we mukaddes Maşadyň seýitleri onuň ýanyna gelýärdiler. Çünki, Patma özüni seýitleriň neslinden hasaplaýardy.

Giwegiň ýanyna Samarkant ilinden bolan Şira atly bir adam gelip, Patmany ýamanlap: «Ol Kutany jadylapdyr we onuň ýarawsyzlygynyň sebäbi şundadyr» diýýärdi. Kutan yzyna gaýdanda we onuň keseli güýjände, Giwek bir ilçini doganynyň ýanyna iberip:

— Kutanyň keseli Patmanyň jadygöýligi sebäplidir. Eger bu kesel onuň ölümüne sebäp bolsa, onda Patmadan ar almaly – diýýär.

Bu ilçiniň yzyýany Kutanyň ölümi baradaky habar gelip ýetdi. Giweginiň köşgünde berk ornaşan Jinkaý şu sözi tutalga edinip, wakalary ýatlatdy. Giwek Patmany talap edip, öz ejesi Turakina hatynyň ýanyna ilçä iberdi. Ejesi gyzyň gitmeginerazylyk bermeyär we «Ony özüm bilen bilelikde getirjek» diýip bahana edýär. Beýleki ilçileriň soragyna-da şeýle jogap berildi. Şu ugurda ogul bilen enäniň arasyna hem sowuklyk düşdi. Soňra Samarkandyny iberip:

— Eger enem Patmany ibermeklikde bahana tapsa, ony zor bilen getiriň – diýýär.

Haçanda enä bahana edere zat galmandan soňra, Patmany ýola salýar. Bu hadysanyň yzyýany Turakina aradan çykýar.

Şondan soňra Patma öz jadygöýligini boýnuna alýança, oňy her-hili ýollar bilen gynadylar. Şol wagt onuň agzyny dykyp, bir keçä dolap, suwa okladylar. Oňa degişli her bir adamy heläklediler. Bir wagtlar Maşatdan gelip: «Patma bilen ýakynydyrys» diýip, dawa edýän topara ilçä iberip, ýanlaryna getirýärdiler we öldürýärlär.

Şol ýyl Giwek han¹ hem kakasynyň yzyýany dünýäden ötdi.

Şol ýyl Mengu kaganyň bagty çuwüp, hanlyk tagtynda oturdy. Berkutaýy Başbalygyň serhedine belledi. Şol wagt Aly hojany çagyrmagy buýurdy. Sebäbi bir adam Aly hoja jadygöýlik patasyny beripdi. Gelen wagty ony şeýle bir urdular welin, bedeniniň ähli agzalary döwüm-döwüm boldy we jebir-jepasy zerarly aradan çykdy. Onuň aýallarydyr çagalary ýesirlikde we betbagtçylykda galyp, har boldular. «Özüňe rowa görmeýän zadyňy başgalara hem rowa görme». Pygamberimiz «öldürseň, öldürilersiň we tiz wagtdan seni öldüren hem öldüriler» diýip aýdýar.

¹ Giwek han — Oktaý kaganyň ogly.

Eger-de akyllý adam bu hakykata paýhas gözi bilen seretse we oýlansa, bedasyllýkdan we erbet niýetlerden gözbaş alýan her bir mekir hiläniň soňunyň ýaramaz we şumdugyna göz ýetirer. Bagtly adam başgalaryň başdan geçirmelerinden pent almaly. Hudaýtagala bizi şeýle hadysalardan we başga kynçylyklardan aman saklasyn.

GIWEK HANYŇ HANLYK TAGTYNDA ORNAŞMAGY

Kagan Allatagalanyň çakylygyny kabul eden ýyly: «Tizden-tiz yzyna dolanmaga howluksyn» diýen habary ýetirmek üçin ilçileri Giwegiň ýanyna iberipdi. Ýöne Giwek permana eýerip badyny çaltlaşdyrmady. Şonuň üçin hem orta ýolda kaganyň wepat bolandygy baradaky habary eşitdi. Zamana aýralyk sährasynyň teňnelerine ata bilen ogluň biri-biriniň ýüzlerini görmek bilen gözlerini röwşen etmeklige möhlet bermedi. Ölüm habary Giwege ýeten wagty gyssandy we aljyramady. Ol Aýmile ýetdi. Ol ýerde hem Utekinden habar gelmegi sebäpli düşlemedi we kakasynyň ordasyna tarap ýola düşdi. Giwegiň gelip ýetendigi baradaky habar hilegärleriň arzuwларыny dyrpytrak etdi. Şol wagt ýurdy dolandyrmaklyk ejeleri Turakina hatynyň garamagynda bolupdy. Giwek özüni ýasanyň borçларыny ýerine ýetiriji hasaplapdyr we ýurdy dolandyrmaklyk işine goşulyşmak endigi bolmandyr. Dürli-dürli atlar we köpsanly ilçiler jahanyň ýakyn we daş ülkelerine şazadalaryň, serdarларыň we mälikleriň huzuryna ýeten wagty hemmeler hereket etmeklige taýýarlandylar. Bahar pasly hem ýetip geldi. Ferwerdin¹ aýy reňbe-reň gülleri we otlary bilen jahany örttdi. Gülleriň ählisine dil bitip tebigatyň gözelligi barada söz açýardylar. Bilbiller yşk gazallaryny düzýärdiler.

¹ Ferwerdin – nowruz aýy.

Şazadalar özleriniň ýaranlarydyr ýardamçylary we leşgerleri bilen ýetip geldiler. Adam gözleri olaryň düzümine haýran galdy we garşydaşlarynyň ýaşayyş çeşmesi bularyň birleşmesinden bulançak boldy. Gündogar tarapdan Kutan, Utekin, olaryň perzentleri, şol töwereklerde ýaşayan ilçiler we daýylar, ýegenler we ordadan Çagataý, Gara, Bisu, Böri, Baýdar, Ýasembuke we beýlekiler geldiler. Saksin we Bulgar tarapdan Batynyň özi gelmändi. Şonuň üçin ol özüniň uly dogany Herduny we kiçi doganlary Şibany, Berkeni, Berkejary we Dogateýmiri iberipdi. Belli uly serdarlar we her birine bir ülke bagyşlanan emirler şazadalaryň hyzmatyna geldiler. Şol sanda Hytaý tarapdan, Türküstandan we Mawerannahrdan döwletin emirleridir dikmeleri, şeýle-de Emir Mesut beg bilen bilelikde şol ülkäniň han begleri ýetip geldiler. Emir Argun bilen bilelikde hem Horasanyň we Yragyň, Luryň, Azerbaýjanyň we Şirwanyň görnükli adamlary, Rum tarapdan soltan Rukneddin, soltan Tekur, Türküstandan Dawut hem geldi. Halapdan ol ýeriň dolandyryjysynyň dogany, Mosuldan soltan Bedreddiniň ilçisi, Bagdatdan kazylaryň kazysy Fehreddin dagylar ýetip geldiler. Şol bir sanda Arzyrumyň soltany, Ýewropanyň ilçileri, Kermandan we Parsdan degişli wekiller, Alamutdan Alaýeddiniň wekilleri, Şyhabeddin we Şimsetdin atly Kuhustanyň han-begleri geldiler. Bularyň her biriniň ýanynda onuň hezretlerine laýyk sowgat-serpaýlary bardy. Jahanyň beýleki ülkelerinden hem wekiller şeýle bir köp gelipdirler welin, olar üçin iki müňden gowrak çadyr taýýarlamaklyk göz önünde tutulypdyr. Şol ýerde täjirler hem gündogarda we günbatarda öndürilen gymmat bahaly harytlaryny birek-biregiň huzuryna ýetiripdirler. Haçanda entekler deňi-taýy bolmadyk we hiç haçan taryhda ýazylmadyk topar jemlenende giň meýdan hem darlyk etdi we ordanyň gapdalyn-da düşläre hiç ýer galmady. Adamlaryň, çadyrlaryň köplüğinden ýaňa giň çölde aýak basara ýer galmady. Suw we ot sil ki-

min adamlaryň we haýwanlaryň önünde azalypdy. Şol wagtlar hemmeler biragyzdan hanlygy «Kaganyň perzentleriniň birine geçirmeli» diýen karara geldiler. Kutan ata-babasy eli-açyk gelim-gidimli bolanlygy üçin bir pikiri kellesinde oýlaýardy. Bir topar bolsa «Siramun oglanlaryň iň ulusy bolanlygy üçin onuň ýolbaşçylyk etmeklige ukyby bardyr» diýip ynanýardylar. Giwek bolsa oglanlaryň içinde batyry we söweşlerde meşhurlyk gazanypdy. Bulardan başga-da, uly doganlary hem hasaba alnyp, ol durmuşyň ajysyny we süýjüsini dadypdy. Şeýle-de, Kutan biraz keselbent bolupdyr we ol Siramuny çaga saýypdyr. Turakina hatyn bolsa, Giwek hana has köpräk duýgudaşlyk bildiripdir. Serkewiti beg ogullary we beýleki perzentleri, serdarlary we ynamdarlary bilen şu pikirde Turakine bilen birdiler. Soňra hemmeler Giwegin hanlygy kabul etmegi bilenylalaşdylar. Ol hem ählumumy dessura laýyklykda, bu wezipäni kabul etmekden boýun towlady we ony-muny taryplady. Ahyry kamlaryň maslahaty bilen bir gün hemme şazadalar üýşdüler we telpegini çykaryp, guşaklaryny çözüp, Bisu bir tarapdan, Herdu bolsa beýleki bir tarapdan Giwegin elinden tutup, hanlyk tagtynda oturdylar. Soňra jamly şerap bilen taryp etdiler. Köşgün daşynda we içinde häzir bolup duran adamlar üç gezek dyza çökdüler we ony «Giwek han» diýip atlandyrdylar. Kabul edilen düzgüne laýyklykda, onuň sözlerine gulak asmaklyk we permanlaryna boýun bolmaklyk barada perman çykardylar. Soňra bolsa, dogadileg aýdyşdylar. Şol wagt halk daş çykyp, günün garşysynda üç gezek dyza çökdüler.

Giwek han soltanlyk tagtynda aram tapan wagty sag eli bolan şazadalar we çep eli hasaplanýan hanlar baýramçylyk çäresini başlamaklyk üçin oturgyçlara çökdüler. Göze ýakymly ýigdekçeler we oglanlar şol mejlisiň sakylary boldular. Jamly şeraplary we beýleki dürli görnüşli gowy tagamly içgileri aýlaýardylar. Sazandalar gök pelegiň gümmesinde saz çalyp, Zöh-

räni mejlisiň tomaşasyna çagyrdylar. Aý bilen Zöhre ýyldyzy onuň gözelliginden ýaña sussy pes boldy. Aýdymçylar jahan hysrowynyň huzurynda Barbat kimin aýdym aýdyp, saz çalyپ başladylar. Ýygnananlar meýlisiň gyzyşmasyndan we hanyň haýbatyndan ýaña seslerini çykarman, aýşy-eşret düşegini ýazdylar. Haçanda serhoşlyk ähli kişini gurşap alansoň, adamlar patyşany taryplap, uka gidipdirler. Ertesi Gün dogan wagty köşge tarap ugradylar. Patyşa hem şalyk donuny geýdi. Beýiklik täjini başynda goýdy. Beýiklik we tekepbirlik bilen hylwatdan daş hanlyk ýassygyna söýendi. Ýörite bellenenlere onuň ýanyna girmeklik rugsat berildi we olaryň her biri öz orunlaryna geçdiler. Owadan ýüzli sakylar şerapdan doly jamlary daş-töwerege aýlaýardylar. Aýallar hem-de merjen geýimlere gark bolan we olaryň ýalpyldysy asman ýyldyzlaryny utandyrýan gül bedenli gyzlar şerap içmeklik bilen hetden aşa meşgul boldular. Ýürekler owadan gözelleriň keşbinden, iň owadan sazларыň ýaňyndan lezzet alýardylar. Dünýä tomaşa ederlidi, serler humarly, eller ýaryň zülpündedi. Toý ýedi gije-gündiz dowam etdi. Günler biri-birine utgaşyp gidýärdi. Säherden tä şapak dogýança wagtlaryny şeraply jamlar we peri-peýker gyzlar bilen geçirdiler. Baýramçylyklar ahyrlan wagty han gadymy we täze hazynalaryň gapylaryny açmaklygy buýurdy. Harytlary we göwherleri, pullary we egin-eşikleri taýýarladylar. Şol taýýarlanylan zatlardan uly-kiçä, bilimlidir bilimsiz paýladylar. Soňra tertip boýunça emläklerini göz önüne tutup, serdarlaryň paýyny we emirleriň tümenlerini müňden, ýüzden we ondan paýlapdyr. Hiç kim bu paýlanan zatlardan boş galmady. Her kim mertebesine görä kanagatlandyryldy.

Bu işler ahyrlandan soňra, Giwek han döwlet aladalary bilen meşgullanyp başlady. Ilki Utekiniň wakasyny öňe sürdüler we oňa degişli bolan meseleleri möhüm hasapladylar. Çünki bu mesele örän möhümdi we gizlindi. Menku, Herdu hem-de beý-

lekiler wakanyň beýanyňy bilmek isleýärdiler. Ýöne hiç kim bu babatda söz aýtmaga milt edip bilmeýärdi. Ýygnak tamamlanan wagty emirlerden bir topar Utekini ýasaň hökümüne çekdiler. Şeýle-de, emirleriň beýanyňy tapyp bilmedik beýleki kyn işleriniň çözgüdini tapýarlar. Çagataý hem kagan aradan çykandan soňra biraz wagtdan ýogalypdy. Şu aralykda onuň agtygy Garaogul onuň ornunda oturypdy we ogly Bisu işlere goşulýşmandyr. Şol bir wagtda Giwek han Bisu bilen dostluk gatnaşygyndady. Ol: «Entek ogly barka nädip agtygy mirasdüşer bolup bilýär?!» diýipdir.

Elbetde, kaganyň we Çagataýyň döwründe Garaoguly Çagataýyň mirasdüşeri hasaplaýardylar. Ýöne Giwek Bisuny Çagataýyň ornunda goýdy.

Kaganyň ölüminden soňra, şazadalaryň her biri bir işe baş goşýarlar. Şol bir wagtda käbirleri han-beglerden, beýlekileri bolsa, başga ýol bilen goltgy gözleýärdiler. Käbirleri bolsa töleg kagyzçylaryna gollaryny çekip, paýzalary¹ beripdiler. Giwek olaryň her birini ýekeme-ýeke ýanyna çagyryýar. Çünki, olaryň emelleri ýasanyň kanunlaryndan we hökümlerinden çykansoň, şermendelik edip, gülkünç ýagdaýda başlaryny aşak egdiler. Bu mejlisde töleg kagyzçasyny, buýrukdyr paýza beren her bir adam sorag edildi we olar hatlarydyr buýruklaryny dolandyryjy wekillere görkezdiler. Diňe Serkewiti beg we onuň ogullary bu işe çekilmediler. Sebäbi hiç kim olaryň ýasanyň hökümlerini bozup hat ýazandyklary barada aýtmagy başarmady. Şonuň üçin her bir söhbetdeşlikde kagan olaryň ýasanyň hökümünü ýöredendiklerini göz önünde tutup, berekellalar aýdyp, minnetdarlyk bildiripdir. Beýlekileri bolsa kemsidipdir.

¹ Paýza — kiçijik dörtburçluk şekilinde ýasalyp, onuň ýüzüne patyşanyň keşbi çekilipdir. Paýza tylla, kümüş, mis ýa-da tagta görnüşinde bolupdyr. Islän ýeriňe barmaklyk we hukuk ýöretmeklik hem berlen paýzanyň görnüşine bagly bolupdyr.

Soňra edil kagan özüniň tagta çykan wagtynda kakasynyň ýasalaryny saklaýşy ýaly we olara üýtgeşmeler salman, şol düzgünleri bolşy ýaly galdyryp, olara hormat goýmaklygy buýruk berdi hem-de kakasynyň haýsydyr bir altamgasy bolsa, geňeşmezden hökman ýerine ýetirmekligi buýurdy. Bu işleri tamamlandan soň, leşgerleriň taýýarlanmagynyň we olary dünýäniň çar künjegine ibermekligiň geňeşini etmäge oturdylar. Ähli zat aýdyň bolansoň, boýun egmekden boýun gaçyryan Hytaýyň in daşky nokatlarynyň biri bolan menzile Sebtaýy, Jegan Newini we Bahadury belledi. Tenket we Selenkaý üçin hem karar kabul edildi. Günbatar tarapa Ilçiktaýy köp goşun bilen bilelikde iberdi we her patyşa tarapyndan, on adamdan iki adam oňa birikdirilmegi barada buýruk berdi hem-de işi mülhitleriň¹ meselesinden başlamaklygy duýdurdy. Şeýle-de «Ähli goşun we taýpa Ilçiktaýyň permanlaryna gulak goýsun» diýlip, karar edildi. Rum, Gürji, Halap, Mosul, Diýarbekr meseleleri hem oňa bu işde hiç kim päsgelçilik bermez ýaly nygtalyp tabşyryldy. Şeýle hem, şol sebitleriň mäliklerinedir soltanlaryna diňe Ilçiktaý bilen ugurdaş bolmaklyk barada buýruk berildi. Hytaý ülkesini Sahyp Ýalawaja berdi we emir Masudbeğiň hökmürowanlyk süren Mawerannah, Türküstan we beýleki şäherleri hem oňa tabşyrdy. Yragy, Azerbeýjany, Şirwany, Lury, Kermany, Parsy we Hindistan taraplaryny Emir Arguna gowşurdy. Her biri ýokarky adamlara degişli bolan mäliklere we emirlere paýza we ýarlyk berdi we olary wezipelerinde mäkämleşdirdi. Rum soltanlygyny bolsa, Soltan Rukneddiniň abraýyny hormatlap, hanyň huzurynda oňa berdi we uly doganyny bolsa, işinden çetleşdirdi. Diýarbekr, Halap soltanlaryna we olaryň ilçilerine ýarlyk berdi hem-de Bagdadyň ilçisine bolsa ýarlyk gowşurmakdan boýun towlady. Möminleriň emirlere bolsa, gahar-gazaply aýdylan buýruklary iberdi. Sebäbi Jur-

¹ Mülhit – dinsiz.

magunyň ogly Siramun onuň üstünden arz-şikaýat edýärdi. Alamut ilçilerini bolsa, masgaralap, yzlaryna iberdiler we özleri bilen getiren hatlaryna gödeklik bilen jogap berdiler.

Möhüm meseleler we uly işler çözülensoň, şazadalar Giwek hanyň permanlaryny ýerine ýetirmeklik üçin we goşuny tertibe salyp, emirleri taýýarlamak bilen meşgullanmak üçin yzlaryna dolanmaga rugsat aldylar. Giwek hanyň tagtda oturmaklygynyň at-owazasy bütün dünýä ýaýrady. Onuň haýbaty, gödek syýasaty meşhur boldy. Her niçik bolsa-da, Giweginň köşkdäki ýakyn adamlary ondan öňe düşüp ýöremäge, sözlemäge ýa maslahat bermäge het edip bilmeýärdiler. Her kim ýekeje garyş hem atyny ondan öňe sürüp bilmeýärdi.

Kodak atly bir ýaşuly ýaşlyk wagtyndan Atabeginň ýurdunda Giwek bilen bilelikde bolupdyr. Ol hristian dininiň bir abraýly ýaşulusydy. Giwege hem onuň gylyk-häsiýeti belli bir derejede geçipdi. Soň-soňlar Jinkaý hem bu ikisiniň arasyna goşuldy. Netijede, olar alan terbiýelerine laýyklykda hristian dinine we ruhanylaryna hormat goýdular. Bu habaryň ýaýramagy bolsa, Şamyň, Rumuň, Bagdadyň, Asyň we Rusuň ruhanylarynyň onuň köşgüne tarap ýüz öwürmeklerine sebäp boldy. Hristianlaryň arasynda meşhur lukmanlar hem köp bolupdyr. Kodak we Jinkaý bilelikde Muhammediň dinini inkär etmäge girişýärler. Başga bir tarapdan bolsa Giwek han keselläp, ýurduň köp meselelerini Kodaga we Jinkaýa tabşyrypdy. Şol sebäpli hristianlaryň işi ýokary göterildi we hiç bir musulman ol topar bilen gaty gürleşmäge bogny ysmady.

Giwek özüniň gurluşyklarynyň şan-şöhraty kakasynyňkydan artyk bolmagyny isläpdir. Şonuň üçin gurluşyk işlerine köp çykdaýjy edipdir. Şeýle hem, Giwek kakasynyň dessuryna laýyklykda bezirgenleriň jahanyň dürli nokatlaryndan getiren nepis we ajaýyp harytlarynyň ählisini kakasynyň niýet edişi ýaly satyn alypdyr. Bir gezekde bezirgenleriň harytlarynyň bahasy

artyp, ýetmiş müň halta pula ýetdi welin, ýurtda töleg kagyzçasyny ýola goýdular. Gündogardan we Günbatardan, Hytaýdan we Rumdan getirilip jemlenen bu harytlaryň ählisini bir günde satyn aldy. Ülkeleriň we dürli kowumlaryň äpet bir depe deý harytlaryny (ähtimal, bu harytlary dürli ülkelerden hanyň huzuryňa sowagat hökmünde iberendirler) döwlet sütünleri patyşanyň huzuryňa getiren wagtlary Giwek han olary Garagurum hazynasynda goýmaklygy buýurdy.

Täze ýyl gelen wagty we jahandan gyşyň sowugy sowulandan soňra hem-de zemin egnine baharyň ajaýyp lybasyny geýen wagty mylaýym şemallaryň öwsen we güllerdir daragtlaryň gözəl keşbe giren wagty Giwek han Gyşlakdan ýola düşmegi ýüregine düwdi. Bäşbalyga çenli bir hepde ýol bolan Samarkanda ýetenlerinde orta ýolda ajal ýetip gelip, oňa ýoluny dowam etdirmäge rugsat bermedi.

Çarhypelegiň oýunlary, gör, nähili köp! Ne beýik soltanlyk, ne-de leşgeriniň köplügi Giwegi ölümden alyp galyp bilmedi. Gynansak-da, göze dürtülip duran şular ýaly wakalardan zamaňa sapak almaýar. Hawa, her gün harsydünýälik we isleg-arzuw köpeliýär hem-de bu dilsiz hadysa onuň öňüni gaýtaryp bilmeýär we nesihaty diňleýän gulak tapylmaýar.

Jahan her zaman: «Maňa göwün baglamasaň gowy bolar» diýýär.

Hiç kimse eşitmez oň nesihatyn,

Ýalançyda mähir gözleme, ondan Isgender¹ hem ýeňildi.

Bu dünýä yşkbazlykdyr, şol sebäpli Daryý² mülksüz galdy.

Görmeýäňmi, köne çadyr içinde

Bu kempir neneňsi oýunlar gurýar.

¹ Isgender — Isgender Zülkarnayyn göz önünde tutulýar.

² Daryý — Ahemenitler nesilşalgynyň iň soňky patyşasy Daryý III. Onuň goşuny b.e. öňki 330-njy ýylda grek-makedon goşunlary tarapyndan derbi-dagyn edilýär.

TUŞYNYŇ AHWALY WE BATYNYŇ ONUŇ ORNUNA GEÇMEGI

Çingiz hanyň ogly Tuşy Kalantaşy töwereklerinde aradan çykdy. Tuşynyň ogullary şu aşakdakylary: Belehel, Herdu, Baty, Şibkan, Tenkut, Berke we Berkejar. Olaryň ýedisi-de özbaşdaklyga ymtylypdyrlar. Baty kakasynyň ornuna geçdi we ýurda hem-de doganlarynyň üstüne häkim boldy. Oktaý kagan tagtda oturan döwürlerinde Baty Gypjak, Alan, As we Rus ülkeleriniň ählisini we Bulgar, Mekes ýaly beýleki şäherleri basyp aldy. Baty Aýmil töwereklerinde ýerleşen öz düşleg çadyrynda mekany tutdy. Saraý ady bilen meşhur bolan bir şäher gurdy. Baty täsirini ýurduň ähli ýerine ýetiripdir. Ol hiç bir dinedir mezhebe uýmadyk bir patyşa bolupdyr. Onuň haýyr-yhsanyny we sahawatynydyr keremini hasaplamak mümkin däldir. Täjirleriň her ýerlerden getiren harytlaryndan her näme bolsa we bahasy näçe bolsa-da satyn alnyp, Rum we Şam soltanlaryna hem-de beýleki şäherlere töleg kagyžçasy we ýarlyk hökmünde berlipdir. Onuň hyzmatyna baran her bir adam maksadyny amala aşyrman yzyna gaýtmandyr.

Giwek hanlyk tagtynda oturan wagty Baty onuň islegine laýyk hereket etdi. Giwek Alakmakda aradan çykdy. Baty şol ýerde düşledi. Etraplardan şazadalar onuň hyzmatyna ýetdiler we dolanyşygyň işini Mengü kagana berdiler (bu wakanyň beýany Mengü kaganyň beýanynda aýdylyjakdyr). Ol ýerden Baty yzyna gaýtdy we öz ordasyna gitdi. Aýşy-eşrete meşgul

boldy. Eger-de düşnüşmezlik ýüze çyksa, onda ol öz ýaranlaryndan we garyndaşlarydyr ýa-da emirlerinden baş edip, ol ýere leşger iberipdir. Şol barmana 653¹-nji ýylda Mengu kagan gurultaýyň buýruklaryny çykardy. Şu döwürde Baty Sertagy Mengu kaganyň huzuryna iberdi. Sertak hristian dininiň ruhanysy bolupdyr. Heniz Sertak barmaly ýerine ýetmänkä, Baty dünýäden ötdi. Sertak Mengu kaganyň huzuryna ýeten wagty oňa hormat-sylag edildi. Kagan ony hoşamaýlyk we söýgi bilen kabul etdi hem-de patyşalara mynasyp emläkler bilen yzyna gaýtardy. Heniz öz ordasyna ýetmänkä, ol hem aradan çykdy. Mengu kagan bu ýitginiň yzyndan onuň aýallarynadyr doganlaryna duýgudaşlyk bildirmek üçin emirleri iberdi. Berakçi hatyna (Batynyň uly aýaly) hökümleriň amala aşyrylyşyna gözegçilik etmekligi we Sertagyň ogluny, ýagny Ulagçyny kakasynyň ornuna taýýarlap, oruntutar etmekligi buýruk berdi. Takdyra laýyklykda Ulagçy hem şol ýyl aradan çykdy.

¹ Milady ýyl hasabynda 1255-nji ýyla gabat gelýär.

BULGARYŇ, RUS WE AS ÜLKELERINIŇ BOÝUN EGDIRILIŞI

Kagan ikinji uly gurultaýyny geçirip, daş-töwerekdäki goz-galaňçylaryň meselesi hem-de galan topalaňçylary ýok etmek barada pikir alşansoň, Batynyň höküm sürýän ýerleriniň golaýynda ýerleşen heniz doly boýun bolmadyk we özüniň halkynyň we şäherleriniň köplüğine buýsanýan Bulgar, As we Rus ülkelerini doly basyp almaklyk kararyna geldiler. Şu esasyda kagan şazadalary Bata kömek bermek üçin berkitdi. Olar Mengu kagan we onuň dogany Buçek, kaganyň öz ogullaryndan Giwek han we Böri, Baýdar, Batynyň doganlary bolan Herdu, Tengut we birnäçe başga patyşalardan ybaratdy. Sylanylýan emirlerden bolsa Sebtaý Bahadur bardy. Şol döwürlerde şazadalaryň hersi öz leşgerini tertibe salmak üçin mekanlaryna gitdiler we bahar paslynda öz düşleg ýerlerinden ýola düşdüler. Şeýlelikde, Bulgar töwereklerinde olar bir-birleri bilen birleşdiler hem-de äpet bir goşuny emele getirdiler. Ilki bilen sanyny we ululygyny göz önünde tutup, dünýäde meşhur bolan Bulgar şäherine zarba urdular hem-de zorluk we söweş bilen ony basyp aldylar. Göz görkezjek bolup, ilatyny öldürdiler ýa-da ýesirlige aldylar. Ol ýerden bolsa, Rus şäherlerine tarap hereket edip onuň ilkinji etrabyndan Mekse çenli boýun egdirdiler. Meks şäheri adamlardan misli garynjadyr çekirtge üýşen dek doludy. Onuň ähli taraplaryny jeňňeldir çöp-çalamlyklar gurşap alypdyr. Ýylanlaryň çäksiz köplügi zerarly gat-gat agaçlar-

dyr çöplerden geçmäge mümkinçilik ýokdy. Hemme şazadalar şol tarapda durdular. Ilki her tarapdan üç-dört araba geçer ýaly ýol gurdular. Soňra manjanyklary işe girizdiler. Ýer ýüzünde şäheriň adyndan başga zat galmaz ýaly, birnäçe günläp mongollar gyrgynçylyk etdiler. Bu uruşda mongollaryň eline örän köp olja düşdi. Soňra olar ähli ýerli adamlaryň sag gulaklaryny kesmekligi buýruk beripdirler. Gulaklary äkidipdirler we onuň sanyny sananlarynda iki ýüz segsen mün gulak hasaba alnypdyr. Bu işlerden soňra mongol goşuny yzlaryna dolandylar.

KALAR WE BAŞGYRT SÖWEŞI

Mongollar Rus we Gypjak, Alan ýerlerini basyp alansoňlar Kalar we Başgyrt tarapa hereket etdiler. Bu iki ölkäniň kowumlarynyň köpüsi hristian dinine uýýardylar. Aýtmaklaryna görä, olar Ýewropa ýakyndylar. Baty olary çykgynsyz ýagdaýa salmak üçin goşunyň tertip-düzgüne salmaga başlaýar we täze ýyl ýetip gelen wagty ol ýere ýola düşýär. Ol ölkäniň halky özläriniň san taýdan köplügi, söweş güýçleriniň berkligi sebäpli gopbamsyraýardylar.

Batynyň ýola düşendigini eşidenlerinde dört ýüz müň atly bilen (olaryň her biri söweş meýdanında at gazanandylar we gaçmaklygy özləri üçin utanç hasaplaýardylar) garşylyk görkezmek üçin Janbaşa geldiler. Baty öz dogany Şibkany olaryň sany we söweş güýçleri barada maglumat toplamak üçin on müň aňtawçy goşuna baş edip iberdi.

Bir hepdeden soň, Şibkan gaýdyp gelip: «Olaryň goşuny mongol leşgerinden has artyk we ählisi söweş adamlarydyr» diýdi.

Haçanda goşunlar biri-birleri bilen ýüzbe-ýüz bolanlarynda Baty bir baýyrylyga gitdi we bir gije-gündizläp hiç kim bilen gürleşmedi hem-de ahy-zar çekip dileg etdi. Musulmanlara hem jemlenişip doga okamaklygy buýurdy. Ertesi gün söweşe taýýarlyk gördüler. Goşun düşlän ýeriniň ortasynda bir uly çeşme bolupdyr. Baty gije goşuny suwuň üstünden geçirdi. Şibkanyň hut özi söweş meýdanyna girdi we yzygiderli zarbalary

urup başlady. Emma Kalar we Başgyrt goşuny güýçlüdi we özüne göwni ýetýärdi. Olar öz ornundan gozganmady. Emma Şibkanyň goşuny olaryň hötdesinden geldi. Şibkan garaşylmadyk pursatda ähli güýji bilen zarba urdy we patyşa çadyryna tarap at saldylar. Gylyç bilen çadyrlary ýardylar, olaryň çadyrlary weýran edýän wagtlary Kalar goşuny ýitgä sezewar bolup gaçdy. Şol köp sanly goşundan hiç kim janyny halas edip bilmedi. Baty ol ülkeleri basyp aldy. Amala aşyrylan uly işleriň arasynda we bolan güýçli söweşleriň içinde şu jeň hem şolaryň biri bolupdy.

ÇAGATAÝ

Çagataý batyr, gahar-gazaply, syýasatçy han bolupdyr. Ma-werannahr boýun egdirilen wagty onuň özüniň we onuň perzentleriniň hem-de leşgerleriniň düşleýän ýeri Samarkantdan tä Başbalygyň serhetlerine çenli uzalyp gidýärdi. Bu ölkäniň bahary we tomsy behişt dek bolanlygy üçin öz düşlejek mekanlaryny, heremhanasyny, ýaýlak we gyşlak ýerlerini Almalykda, Kunasda gurnadypdyr. Çagataý ol ölkede ördökler üçin niýetlenilen kölleri gurdurypdyr. Gutlug atly bir oba gurmaklygy hem buýruk beripdir. Güýz hem-de gyş pasyllaryny Merawil ýaýlasyn-da geçiripdirler. Bu ölkäniň başyndan tä ahyryna çenli iýer-içer ýaly azyk önümleriniň ammarlaryny saldyrypdyr. Çagataýyň durmuşy tomaşa, meýlis hem-de peri-peýker gyzlar bilen geçipdir. Çagataýyň goşunyndan, onuň permanlaryndan we syýasatyndan gaty gorkýardylar. Onuň leşgerlerinden bolan her bir adam asuda gezip bilýärdi. Hiç bir ýolagçydyr syýahatça goragçy gerek däl. Has ösdürip aýtmaklaryna görä, eger-de bir aýal ýekeje özi başyna altyn tabak alyp çykaýan ýagdaýynda-da hiç bir howp onuň ýanyna gelip bilmändir. Şonuň ýaly-da ol taýpalara anyk permanlary beripdi welin olardan boýun towlamak mümkin däl. Meselem, haýsydyr haýwanyň damagyny çalmaly däl ýa-da gündizine suwa girmeli däl we ş.m. Mundan başga-da ol goýnuň ýa gara malyň damagyny çalmaly dældigi barada hem perman beripdi. Horasanda ençeme wagtlap goýun öldürmediler. Musulmanlar haram et iýmäge mejbur edilýärdiler.

Kagan aradan çykan wagtlary Çagataýyň köşgi haýyş bilen gelip-gidilýän ýere öwrüldi. Ýakyndan-daşdan onuň hyzmatyna howlугýardylar. Emma bu iş uzak dowam etmedi. Çagataý howply, bejerip bolmaýan kesele sataşdy. Onuň Hajir atly weziri bardy. Ol Çagataýyň işleriniň üsti bilen artykmaç hukugy eline alypdy we döwlet işleri onuň elinde jemlenipdi. Ol Çagataýyň keselini bejermeklik üçin tebip Mejretadini çagyryp, hormat-sylag edýär. Kazasy dolup Çagataý aradan çykdy. Soňra Çagataýyň uly aýaly Ýaslun Hajir bilen Mejreddiniň ikisini hem çagalary bilen öldürmekligi buýruk berdi. Ýaslun Mawerannahr basylyp alnan döwürlerinde Çagataýa birigen Hebeş Mäligi wezirlik derejesine ýetirdi. Ol hatynyň hyzmatynda hez-zet-hormata we abraýa eýe boldy.

Çagataýyň köp sanly ogullarydyr agtyklary bolupdyr. Haçanda onuň Matikan atly uly ogly Bamyýanda aradan çykan döwürleri Matikanyň Gara atly ogly doglupdyr. Çingiz han we ondan soňky kagan hem-de Çagataýdan soňrakylar tagt mirasdüşerligini we Çagataýyň ýaşayyş ýerleridir mekanlaryny Gara üçin niýetlediler. Emma Giwek hany hanlyga saýlan wagtlary Çagataýyň ogly Bisuny Hytaý döwletinde oturtdy we ýurduň kanundyr buýruk çykarmaklyk mümkinçiligini onuň eline berdi.

Bisun, köplenç, şeraphorlyk bilen meşgul bolupdyr. Ol özünden gidýänçä içip, elmydama serhoş halda bolupdyr. Ertir-den tä agşama çenli şerap içipdir.

Işiniň başynda Hebeş Umyt öz ogullaryny Çagataýa berip, olaryň her birini bir şazada berkidipdi. Çagataý ylym-biliminiň we akyl paýhasynyň barlygy sebäpli, Bahaweddin Merginany Hebeş Umydyň ogullaryndan ileri tutdy. Şu jähetden hem Bahaweddini Bisunanyň hyzmatynda goýdy.

Şol wagta çenli Mengu kagan tagtda otyrды. Şuňa laýyklykda, öňki wesýetlere bil baglap, Bisunyň ornuny Gara tabşyrды. Soňra mähir-muhabbet bilen ony yzyna gaýtardy. Ýoluň ortarasynda ýetip gelen ajal Gara öz ordasyna ýetmäge maý bermedi.

Netijede, Mengu onuň ornuna Garanyň öz ogluny goýdy. Ýöne ol heniz çaga bolanlygy üçin welaýatyň hökümdarlygyny Garanyň Urkina atly aýaly eline aldy. Bisun hem Batynyň rugsat bermegi bilen öz öýüne gaýtdy we tiz aradan çykdy. Emir Hebeş Umyt we ogly Nasreddin ýene-de hatynyň hyzmatynda bolup, hökümdarlyk sürdüler. Gara aradan çykan döwürlerinde Urkina hatyn Bahaweddin Merginandan kinesi bolandygy sebäpli, ony we onuň mal-emlägini hem-de perzentlerini Hebeş Umydyň ygtyýaryna berdi. Şol sagatda Bahaweddini tutdular we ikä bölmekligi karar etdiler. Ol şu aşakdaky rubagyny aýdypdyr.

Ömür düwünçeklerini düwen adamlar
Dünýäň azabyndan halas boldular,
Köp günäden meniň tenim kül boldy.
Şol sebäpli bu bendäni ýygnadylar.¹

Onuň yzyndan duýgudaşlyk bildirilip, günäleriniň geçilmegini isläp, şu rubagyny iberdiler:

Eý, şa, meniň barja zadymy al,
Eger saňa janym gerek bolsa-da, al!

Bahaweddin hiç bir hiläniň ýol almajagyny, hiç bir ahyzardan peýda bolmajakdygyna göz ýetirenden soň, şu beýt rubagyny-da Hebeş Umyda iberdi.

Duşmandyr dost bilen sürdüm döwrany,
Bu ýaşayyş lybasyny çykardym.
Ajäl eli ruhuň tenden çykmagyny öwretdi.
Men Hebeşe ýüz mün nälet okadym, barysy geçdi.

¹ Kepenlediler we jaýladylar diýen manyda.

Ony bir keça dolap, edil keçe basylyşy deý, onuň beden agzalaryny owratmaga buýruk berdiler. Soňra onuň beden agzalaryny bölek-bölek etdiler.

649-njy ýylda Bahaweddin aradan çykan wagtlarynda, men Gaýmeş ordasyndan Emir Argun bilen Bisunyň ýanyna gitdim. Ymam Bahaweddiniň hyzmatyna ýeten wagtynda, dilim başga sözi aýtmaga ýetişmänkä şu jümle bilen söze başladym.

Derýa akan wagty diňe özi akýar. Ýöne gije ýöreýän kişi ikisini-de, ýagny özüne hem-de gijä hereket berýär.

Ol bizi hezzet-hormat bilen kabul etdi. Ol aň-bilimli uly nesilşalykdan bolupdyr. Ol kaka tarapy Ferganaly yslam şyhyndan ejesi tarapyndan bolsa ol mülkün hany we häkimi bolan Tagan handan gaýdýandyr. Uly wezirlik derejesi bilen birlikde onuň ylym-bilime we akyl-paýhasa eýe bolandygyny aýtmak gerekdir. Ol dini ylymlaryň artykmaçlyklaryny we dünýewi ylymlaryň ähli görnüşlerini özünde jemläpdir. Dogrudan hem, onuň gapysyny älem ylymlarynyň jemlenen merkezi hökmünde gördüm. Ylym eýesi bolan her kim onuň huzurynda harydynyň gymmatyny ep-esli artdyryp biler hem-de onuň kömegidir mähribanlygy bilen ýüzbe-ýüz bolar. Onuň ylym hem-de paýhas eserleri örän köpdür. Emma eserleriniň ýazylan wagtynyň senesi we ýeri ýok. Eýsem-de, çarhypelek haýsy ukyply we mynasyp adamy terbiýeläp, soňra ony ýere ýykmany?!

Haýsy serwi agaja ol beýiklik berip.

Soňra dertdir rençden ony egmedi.

Emir Bahaweddinden az sanly ogul, gyz galypdyr. Emir Hebeş Umyt ar almak niýeti bilen onuň ogullaryny kakalarynyň zyndan ýollapdyr.

Ine, şu ýerde-de «Älem eýeleýjiniň taryhynyň» birinji kitabyny tamamlýaryn.

MAZMUNY

Mongollar Çingiz hanyň döwletinden öňki döwürde	9
Çingiz hanyň aýaga galandan soňra girizen tertíp-düzgünleri	12
Çingiz hanyň aýaga galmagy, jahan patyşalarynyň döwletleriniň onuň ygtyýaryna geçmegi	21
Çingiz hanyň ogullary.....	25
Uýgur ülkesiniň basylyp alynmagy we Eýdi Gutuň boýun egmegi.....	28
Eýdi Gutuň we Uýgur şäherleriniň gelip çykyşy.....	30
Güýçlügiň we Körhanyň wakalary	36
Ymam Alaýeddin Muhammet Hotany	41
Almalyk, Kyýalyk we Fulat ülkeleriniň basylyp alynmagy	44
Çingiz hanyň soltan Muhammet Horezmşanyň ülkelerine hereket etmeginiň sebäpleri	47
Otraryň eýelenmegi we Çingiz hanyň soltan Muhammediň ülkelerine hüjüm etmegi	50
Uluş Idiniň Jende ugramagy we ol sebitleriň basylyp alynmagy.....	53
Fenaketiň we Hojandyň basylyp alynmagy we Teýmir Mäligiň ahwallary.....	56
Mawerannahryň basylyp alynmagynyň gysgaça beýany	59

Buharanyň basylyp alynmagy	61
Taraplynyň gozgalaňy	71
Samarkandyň eýelenmeginiň beýany.....	77
Horezm wakasy	83
Çingiz hanyň Nahşeb tarapa hereketi	88
Çingiz hanyň Termez geçelgesinden geçmegi we Balhyň eýelenmegi.....	90
Çingiz hanyň soltan Jeleddin bilen söweşi.....	93
Çingiz hanyň yzyna dolanmagy	96
Turbaý Tekeşin soltan Jeleddini yzarlamagy	98
Ýeme bilen Sebtaýyň soltan Muhammedi yzarlamaklygy.....	99
Horasanyň basylyp alynmagy we onuň Tulynyň eline düşmegi	103
Merw we ol ýerdäki wakalar	105
Nyşapur wakalary	117
Oktaýyň hanlyk derejesinde oturmagy.....	125
Oktaý Kaganyň Hytaýa hereketi	132
Ikinji gurultaý	135
Kaganyň eden işleri	138
Kaganyň sylag-serpaýlary	140
Kaganyň köşkleri we saraýlary	162
Turakina hatynyň beýany	165
Patma hatynyň wakasy	169
Giwek hanyň hanlyk tagtynda ornaşmagy	172
Tuşynyň ahwaly we Batynyň onuň ornuna geçmegi	180
Bulgaryň, Rus we As ülkeleriniň boýun egdirilişi	182
Kalar we Başgyrt söweşi	184
Çagataý	186

Alaýeddin Atamälik Jüweýni

**Älem eýeleýjiniň taryhy
(Mongol çozuşlary)
I jilt**

**Tehredaktor S. Abaýew
Çeperçilik redaktory A. Muhammedow
Sahabda B. Owganowýň çeken suraty
Korrektor B. Durdygylyjowa**

Çap etmäge rugsat edildi 21.12.2005 ý.

Ölçeği 60x84 ¹/₁₆.

Çap kagyzy 12.

Ofset kagyzy.

Ofset çap usuly.

Nusgasy 5 000 sany.

Bahasy ylalaşyk boýunça.

Sargyt №0000.

A-21611

Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi,
744000, Aşgabat, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy şaýoly, 18.

Türkmen döwlet neşirýät gullugy,
744004, Aşgabat, 1995-nji (öňki Galkynys) köçesi, 20.

Türkmenistanyň Metbugat merkezinde çap edildi.